

KUR'AN VE SÜNNETTE EMPATİK YAKLAŞIMIN YERİ

Mehmet EMSAL

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Prof. Dr. Habil ŞENTÜRK

Uşak 2021

KUR'AN VE SÜNNETTE EMPATİK YAKLAŞIMIN YERİ

Mehmet EMSAL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Habil ŞENTÜRK

Uşak

Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Temmuz 2021

ÖZET

KUR’AN VE SÜNNETTE EMPATİK YAKLAŞIMIN YERİ

Mehmet EMSAL

Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı

Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temmuz, 2021

Danışman: Prof. Dr. Habil ŞENTÜRK

Allah Te’âlâ gerek ilahi mesajları ile gerekse hidâyet rehberi olarak gönderdiği peygamberler aracılığıyla insanları; psikolojik, sosyolojik ve ahlâki olarak eğitmeyi amaçlamıştır. Bu eğitim neticesinde insanlardan beklenen genel ahlâki erdemler; hoşgörölü, vicdânlı, merhametli, affedici, adil, cömert ve diğerkâm olmalarıdır. Bireyin bu erdemleri sağlıklı bir şekilde hayatında uygulayabilmesi için karşısındaki kişiyi veya varlığı anlaması gerekmektedir. Burada anlamaktan kastedilen durum karşısındaki kişi veya varlığın yerine kendisini koyarak tasavvur etme yani empati kurmaktır. Araştırmamızda, belirtilen bu ahlâki erdemlerin oluşmasını sağlayan “empati” kavramı, bu kavramın Kur’an ve Sünnetteki örnekleri Din Psikoloji biliminin bakış açısı ile ele alınmıştır. Bu bağlamda Kur’an-ı Kerim ve Sünnette geçen empatik ifadeler psikolojik kavramlarla ifade edilmeye, açıklanmaya ve yorumlanmaya çalışılmıştır. Son yüzyılda, modernitenin ve teknolojik gelişmelerin de etkisiyle, Kur’an-ı Kerim ve Hz. Peygamberin (s.a.v) ortaya koyduğu ahlaki ilkelere riayet giderek azalmış, bununla birlikte bireysellik ve bencillik (egoizm) her alanda yaygınlaşmaya başlamıştır. Toplumda gerçekleşen bu psikolojik ve sosyal problemlerin çözümünde, insanların tutum ve davranışlarına empatik yaklaşımın hâkim olmasının ne kadar önemli olduğunu, bu anlayışın dini inançlarla da pekiştirilmesinin sosyo-kültürel açıdan sağlayacağı katkıyı da unutmamak gerekir. Bu sebeple Kur’an ve Sünnette geçen empatik yaklaşımlar incelenip, ortaya konularak bu konuda toplumda bir farkındalık oluşturacaktır.

Anahtar Kavramlar; *Empati, Sempati, İletişim, Ahlâk, Kur’an, Sünnet*

ABSTRACT

Empathic Approach in the Qur'an and Sunnah

Mehmet EMSAL

Department of Philosophy and Religious Sciences

Uşak University Graduate Education Institute, July, 2021

Advisor: Prof. Dr. Habil ŞENTÜRK

Allah Ta'ala aimed to educate people psychologically, sociologically and morally both through his divine messages and through the prophets he sent as a guide. The general moral virtues expected from people as a result of this training are; being tolerant, conscientious, merciful, forgiving, just, generous and altruistic. In order for an individual to apply these virtues in a healthy way in his life, he must understand the person or being he is facing. What is meant here with the word 'understanding' is to empathize, in other words, putting oneself in the place of the person or entity, in the face of the situation. In our research, the concept of "empathy", which provides the formation of these moral virtues, the examples of this concept in the Qur'an and Sunnah are discussed from the perspective of the "Psychology of Religion". In this context, empathic expressions in the Quran and Sunnah have been tried to be expressed, explained and interpreted with psychological concepts. In the last century, with the influence of modernity and technological developments, compliance with the moral principles of the Qur'an and the Prophet (pbuh) has gradually decreased, therefore, individualism and selfishness (egoism) began to spread in all areas. It should not be forgotten how important it is to have an empathetic approach to people's attitudes and behaviors in the solution of these psychological and social problems in society, and the socio-cultural contribution of reinforcing this understanding with religious beliefs. For this reason, awareness will be created in the society on this issue by examining and revealing the empathic approaches in the Qur'an and Sunnah.

Keywords; *Empathy, Sympathy, Communication, Ethics, Qur'an, Sunnah*

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

ÖNSÖZ

İnsanoğlu sosyal bir varlık olması hasebiyle çevresinde bulunan canlı-cansız tüm varlıklar ile iletişime girme ihtiyacı hissetmektedir. İletişim sürecinin sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi ise bireyin fitri özelliklerine ve sosyal çevreyle gelişen iletişim becerilerine bağlıdır. İnsanlar arası iletişimin temelindeki ana unsur anlatmak ve anlaşılmaktır. Bu anlama ve anlaşılma ihtiyacının samimi bir çerçevede gerçekleşmesi ise empati ile sağlanmaktadır. Empati sayesinde birey karşısındaki kişiyi bir bütün olarak görür ve içinde bulunduğu şartları düşünerek anlamaya çalışır. Anlamanın neticesinde insanlar birbirini daha iyi tanır ve ortak amaçlarla bağları daha da kuvvetlenir. Birey, ben duygusunu bırakıp biz duygusunu ön plana çıkarır.

Modern hayatın getirdiği olumsuzluklardan biri de insanların aşırı derecede bireyselleşmesi, hatta bencilleşmesidir. Bu bireyselleşme kalabalık toplumlarda kendini daha net bir şekilde göstermektedir. Bir ipek böceğinin kozasında yaşaması gibi insanların da son zamanlarda kendi kabuklarında, hayatlarını idame ettirmeye çalıştığı gözlemlenmektedir. İçine kapanma süreci insanda, diğerkâmlık, sevgi ve merhamet gibi duygular yerine bencilliği ve pragmatist düşünmeyi ön plana çıkarmıştır. Gelişen teknoloji sayesinde “iletişim” kolay ve hızlı hale gelse de ikili ilişkilere bunun olumlu yansıdığını söylemek zordur. Çünkü bu durum bireylerin yabancılaşmasına, yalnızlaşmasına ve birbirlerinden uzaklaşmasına neden olmuştur. Bu sebeple toplumda, anksiyete, depresyon ve obsesyon gibi psikolojik hastalıklar artış göstermektedir.

Toplumda gerçekleşen psikolojik ve sosyolojik değişim, insanın kendi özüne dönerek yani diğer canlılardan farklı olduğunu, sosyal bir canlı olduğunu idrak etmesiyle aşılacaktır. Bu durumun gerçekleşmesinde ilk şart ise insanların birbirlerini doğru olarak tanıması ve daha iyi anlamasından geçmektedir. Bireyin sosyal ilişkilerini düzenlerken, kendisi dışındaki insanları düşünmesi ve kendisini onların yerine koyarak iletişime geçmesi gerekmektedir. İçinde bulunduğu bencillikten çıkıp diğerkâm yani kendi sorunları dışındaki insanların sorunlarını çözebilme yeteneği sağlıklı iletişimin temeli olan “empati” ile sağlanabilecektir. İnsanlara karşı empatik yaklaşım sergilemek, her ne kadar kolaymış gibi görünse de içerisinde birçok değeri barındıran zor ve komplike bir erdemdir.

Öğrenilmesi ve uygulanması zor bir erdem olan empati, tezimizin hareket noktasını oluşturmaktadır. Çalışmamızın birinci bölümünde empati ve empati ile ilişkili kavramların tanımı yapılmıştır. Yine bu başlık altında empati kavramının ahlak ve iletişim ile ilişkisi çeşitli açılardan ele alınmıştır. İkinci bölümde Kur'an-ı Kerim'de aile içi ve aile dışı iletişimlerde empatik yaklaşımı tavsiye eden ayetler açıklanmıştır. Üçüncü bölümde Hz. Peygamberin (s.a.v) söz ve davranışlarına empatik yaklaşımla ilişkili hadisleri incelenmiştir. Disiplinler arası bir yaklaşım sergilediğimiz çalışmamızda Kur'an-ı Kerim'deki ayetlerde ve Peygamber Efendimizin (s.a.v) sünnetinde geçen empatik ifadeler din psikolojisi bakış açısı ile ele alınmıştır.

“Kur'an ve Sünnette Empatik Yaklaşımın Yeri” başlıklı tezimin tamamlanmasında, azmin ve çalışmanın ne denli değerli olduğunu öğreten, her türlü maddi ve manevi desteği esirgemeyen değerli danışman hocam Sayın Prof. Dr. Habil ŞENTÜRK'e, eğitim hayatım boyunca maddi ve manevi destek veren aileme, çalışma sırasında sürekli destek olan kıymetli arkadaşım Nurhan DUDAKLI'ya teşekkür ediyorum. Hazırlamış olduğum çalışmanın sonraki çalışmalara basamak teşkil etmesini temenni ederim. Saygılarımla...

Mehmet EMSAL

Uşak-2021

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Mehmet EMSAL

Doğum Yeri ve Tarihi :

Lisans Öğretimi : İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi
Öğretmenliği

Yüksek Lisans Öğretimi : Uşak Üniversitesi -Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı – Din
Psikolojisi

İş Deneyimi

Çalıştığı Kurumlar : 1- Çakırözü Ortaokulu- Afyonkarahisar- Şuhut
(2017-2018)

2- Çelebibağı Sıtkı Kürüm Ortaokulu- Van
(2018- Çalışmaya devam ediyorum)

İletişim

e- posta adresi :

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI.....	v
ÖNSÖZ.....	vi
ÖZ GEÇMİŞ.....	viii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xii
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU.....	1
2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	3
3. İLGİLİ ÇALIŞMALAR	3
1.BÖLÜM: KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	6
1.1. EMPATİ.....	6
1.2. EMPATİ VE SEMPATİ ARASINDAKİ FARKLILIKLAR.....	9
1.3. EMPATİK DÜŞÜNME BECERİSİNİN GELİŞİMİ.....	10
1.4. İLETİŞİM VE EMPATİ İLİŞKİSİ	13
1.4.1. İletişim.....	13
1.4.2. İletişim Türleri	14
1.4.2.1. Kişi-içi İletişim (Intrapersonal).....	14
1.4.2.2. Kişilerarası İletişim (Interpersonal)	15
1.4.2.3. Örgüt-içi İletişim (Organizasyonel).....	15
1.4.2.4. Kitle İletişimi.....	15
1.4.3. İletişimde Empatinin Önemi	16
1.5. EMPATİ VE AHLAK İLİŞKİSİ	18
2.BÖLÜM: KUR'AN-I KERİM'DE EMPATİK YAKLAŞIMIN YERİ	21
2.1. KUR'AN-I KERİM'İ EMPATİK YAKLAŞIMLA OKUMAK VE YORUMLAMAK.....	21
2.2. KUR'AN-I KERİM'DE EMPATİK YAKLAŞIMA SEVK EDEN PSİKOLOJİK FAKTÖRLER.....	22
2.2.1. Vicdanlı Davranmak.....	23
2.2.2. Hoşgörülü Olmak.....	26
2.2.3. Affetmek.....	27
2.2.4. Adâletli/Âdil Olmak.....	29
2.3. KUR'AN-I KERİM'DE EMPATİK YAKLAŞIMIN DOĞRUDAN GÖSTERGELERİ.....	32

2.3.1. Kişiler Arası İlişkilerde Empatik Yaklaşım	32
2.3.1.1. Aile İçi İlişkilerde Empatik Yaklaşım	32
2.3.1.1.1. Çocuğun Anne ve Babasına Karşı Empatik Yaklaşımı.....	32
2.3.1.1.2. Anne ve Babanın Çocuklarına Karşı Empatik Yaklaşımları	34
2.3.1.1.3. Eşlerin Birbirlerine Karşı Empatik Yaklaşımları	36
2.3.1.1.4. Kardeşlerin Birbirlerine Karşı Empatik Yaklaşımları	39
2.3.1.1.5. Akrabalar Arası Empatik Yaklaşım	41
2.3.1.2. Aile Dışı İlişkilerde Empatik Yaklaşım.....	45
2.3.1.2.1. Komşuların Birbirlerine Karşı Empatik Yaklaşımları	45
2.3.1.2.2. Yetim/Öksüze Karşı Empatik Yaklaşım.....	46
2.3.1.2.3. Hastalara Karşı Empatik Yaklaşım	51
2.3.1.2.4. Engellilere Karşı Empatik Yaklaşım.....	55
2.3.2. Empatik Yaklaşımı Destekleyen İbadetler	58
2.3.2.1. İnfâk Etmek, Sadaka ve Zekât Vermek.....	60
2.3.2.1.1. İçten Gelerek ve Zamanında İnfâk Etmek	63
2.3.2.1.2. Sevilen ve Güzel Şeylerden İnfâk Etmek	64
2.3.2.1.3. İnfâkın Gizli Yapılması.....	65
2.3.2.1.4. İyiliği Başa Kakmamak	66
2.3.2.2. Oruç İbâdeti.....	67
2.3.2.3. Kurban İbâdeti	68
2.4. KUR'AN-I KERİM'DE EMPATİK YAKLAŞIMIN DOLAYLI GÖSTERGELERİ.....	69
2.4.1. Kıssalar.....	69
2.4.2. Meseller	71
3. BÖLÜM: SÜNNET'TE EMPATİK YAKLAŞIMIN YERİ.....	75
3.1. KİŞİLERARASI İLİŞKİLERDE PEYGAMBER EFENDİMİZİN SÜNNETİNDEN EMPATİK YAKLAŞIM ÖRNEKLERİ	77
3.1.1. Aile İçi İlişkilerinde Peygamber Efendimizin Sünnetinden Empatik Yaklaşım Örnekleri.....	78
3.1.1.1. Çocuğun Anne ve Babaya Karşı Empatik Yaklaşımıyla İlgili Hadisler	78
3.1.1.2. Anne ve Babanın Çocuğa Karşı Empatik Yaklaşımıyla İlgili Hadisler	79
3.1.1.3. Eşlerin Birbirlerine Karşı Empatik Yaklaşımıyla İlgili Hadisler	81

3.1.1.4. Kardeşlerin Birbirlerine Karşı Empatik Yaklaşımıyla İlgili Hadisler	85
3.1.1.5. Akrabalara Karşı Empatik Yaklaşım İlgili Hadisler	86
3.1.2. Aile Dışı İlişkilerinde Peygamber Efendimizin Sünnetinden Empatik Yaklaşım Örnekleri.....	87
3.1.2.1. Komşulara Karşı Empatik Yaklaşım İlgili Hadisler	87
3.1.2.2. Yetimlere Karşı Empatik Yaklaşım İlgili Hadisler	89
3.1.2.3. Hasta ve Yaşlılara Karşı Empatik Yaklaşım İlgili Hadisler	91
3.1.2.4. Engellilere Karşı Empatik Yaklaşım İlgili Hadisler	94
3.2. EMPATİK YAKLAŞIMI DESTEKLEN İBADETLERLE İLGİLİ HADİSLER.....	96
3.2.1. İnfâk Etmek, Sadaka ve Zekât Vermek.....	96
3.2.2. Oruç İbadeti.....	99
3.2.3. Kurban İbadeti.....	100
3.3. HZ. MUHAMMED'İN (S.A.V) EMPATİK YAKLAŞIMA TEŞVİK ETTİĞİ HADİSLER.....	100
3.3.1. Namaz İbadetine Empatik Yaklaşım	100
3.3.2. Empati Eğitimi	104
3.3.3. Selamı Yayımak.....	105
3.3.4. Toplulukta Fısıldayarak Konuşmak	105
3.3.5. Ölen Kişinin Yakınlarını Teselli Etme	106
3.3.6. Bağışlacı ve Affedici Olmak	107
3.3.7. Ticarete Dürüstlük ve Empati	108
3.3.8. Hayvanlara ve Doğaya Karşı Empatik Yaklaşım	110
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	112
KAYNAKÇA	114

KISALTMALAR LİSTESİ

- as.** : Aleyhisselam
b. : Oğlu
c.c. : Celle celaluhu
c. : Cilt
çev. : Çeviren, çevirenler
d. : Doğumu
DİA : Diyanet İşleri Ansiklopedisi
ed. : Editör
haz. : Hazırlayan
h. : Hicri
hz. : Hazreti
U.Ü. : Uşak Üniversitesi
m. : Miladi
md. : Madde
nşr. : Neşreden
ö. : Ölümü
r.a. : Radiyallahu anhu
S. : Sayı
s.a.v. : Sallallahu aleyhi ve sellem
s. : Sayfa
TDK : Türk Dil Kurumu
thk. : Tahkik
vb : Ve benzeri

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Allah Te'âlâ'nın evrende yarattığı tüm varlıklar iletişim içerisinde hayatlarını idame ettirmektedir. Allah'ın yarattığı varlıklar içerisinde en şerefli olan insan da (İsrâ, 17/70) yaratıldığı andan itibaren daima bir iletişim ortamında olmuştur. Allah'ın insana verdiği fitri özelliklerden biri de sosyal bir varlık olmasıdır. Sosyal varlık olması en temelde insan neslinin devamı için bir gereklilik oluşturmaktadır. Bunun dışında insan toplum içerisinde hayatını devam ettirebilmesi için kendisi ve eşi dışındaki insanlara da ihtiyaç duymaktadır. Gerek maddi gerekse manevi olan bu ihtiyaçların karşılanması için insanların bir arada yaşaması kaçınılmazdır.

Kişilerin toplumda sorunsuz bir şekilde yaşaması ancak birbirlerinin haklarına riayet ederek sağlanabilir. Birey toplum içerisinde ihtiyaçlarını karşılarken ki tutumu “kendi duygu ve düşüncelerini başkalarına baskıyla ve zorla kabul ettirmesi” şeklinde değil “kişinin kendisini başkalarının yerine koyması” şeklinde olmalıdır (Ağırman, 2006 , s.23-24). Bu sayede toplumda bulunan statüler arasında sağlıklı bir iletişim gerçekleşebilir.

Tezimizin ana konusunu sağlıklı iletişim gerçekleşmesi ve toplumsal düzeni sağlayan ahlâki erdemlerin ortaya çıkmasında büyük bir etkisi olan empati duygusu oluşturmaktadır. Empati, esasen insanın doğasında bulunan; diğer varlıklarla kurduğu iletişimde farkında olmasa bile yaşadığı bir duygudur. Çünkü birey çevresindekilere hoşgörülü, vicdanlı, merhametli, affedici, adil, cömert ve diğerkâm davranırken aslında karşı tarafa empatiyle yaklaşmaktadır. Empatik yaklaşımın oluşmasının kökeninde de öz bilinç vardır. Yani birey kendi duygularını okumada ve anlamada ne kadar yetenekli ise karşısındakini anlama düzeyi de ona göre şekillenir (Goleman, 2003, s.313).

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Toplumun bir ferdi olan insanın, dünyada gerçekleşen sosyal, kültürel, teknolojik, ekonomik vb. birçok gelişme karşısında değişime uğraması kaçınılmazdır. Bu gelişmelerin insanda olumlu etkileri olduğu kadar olumsuz etkileri de olabilmektedir. “Biyo-psiko-sosyo-kültürel” bir varlık olan insan, modern hayatın

etkisi ile egoist(bencillik), pragmatist(faydacılık) ve oportünist(fırsatçılık) gibi kişilik özellikleri göstermeye başlamıştır. Bu psikolojik yönelimler neticesinde birey, sadece kendini düşünen, insanlarla çıkar uğruna iletişim kuran bir varlığa dönüşmüştür. Halbuki insan sosyal ve çok yönlü bir varlık olduğundan dolayı diğer insanlardan bağımsız bir yaşam kurması neredeyse imkansızdır. (Şentürk, 2020, s.17) Aynı dünya, aynı toplum ve aynı aile içerisinde yaşayan insanın çevresindekilerin eksiklerini görmezden gelerek yaşaması mümkün değildir. Birey, toplumda bulunan statülere göre çevresine kendisini kabul ettirmek ve toplumsal huzuru sağlayabilmek için fitratında bulunan zararlıyı uzaklaştırıp, yararlı olanı elde etme isteğini ön plana çıkarmalıdır. Bu sayede toplumda yok olmaya başlamış olan; huzur, güven, yardımlaşma ve dayanışma gibi erdemlerin devamlılığı sağlanmış olur (Gezgin, 2019).

Bireysel ve toplumsal iletişimin sağlıklı bir şekilde devamı bireylerin birbirlerini samimi bir şekilde tanıma ve anlama çabasından geçmektedir. Bireyin diğer insanları tanıma ve anlama eyleminin sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesi ise kendisini başkalarını yerine koyması ile sağlanacaktır. Bu yaklaşımda bizi psikolojik bir kavram olan empatiye yönlendirmektedir. Empati günümüzde çokça kullanılan ve Türkçe karşılığı “eş duyum, duygudaşlık” manalarına gelen insanoğlunun varlık alemine gelmesinden beri hissedilen bir duygudur (Gezgin, 2019).

Çalışmamızda empati kavramını hareket noktası olarak belirlememizdeki amaç Müslümanlar arasında gitgide azalan empatik yaklaşımı yeniden Müslümanlara ve tüm insanlara hatırlatmaktır. Tezimizin temel amacı İslam’ın temel kaynaklarından olan Kur’an-ı Kerim ve Hz. Peygamberin (s.a.v) sünnetinde bulunan empatik yaklaşım içeren tavsiyeleri, tefsir ve şerh kaynakları ile açıklayarak, insanlara nasıl bir empatik yaklaşım modeli sunulduğunu ortaya koymaktır. Kur’an-ı Kerim, mü’minlere ahlâki erdemleri öğreten hidayet rehberi bir kitaptır. Kur’an, anlaşılması ve uygulanması zor bir kavram olan empatik yaklaşım hakkında eğitsel bilgiler içermektedir. Bu bilgiler dikkatle incelendiğinde Kur’an’ın, bireyi ele alırken onun rûhi ihtiyaçlarına ve vicdanına dokunarak iç dünyasını düzenlediği görülmektedir. Aynı zamanda Kur’an’da verilen bu bilgileri gerek tavsiyeleriyle gerekse uygulamaları ile ashabına örnek olan Peygamber Efendimizin (s.a.v) hadisleri de ders niteliğindedir.

2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırma teorik bir çalışma olduğundan dolayı dokümantasyon metodu kullanılmıştır. İlgili yazılı belgelerin içerikleri titiz ve sistematik olarak analiz edilerek açıklanmıştır (Wach, 2013). Din psikolojisi, din sosyolojisi, din eğitimi, tefsir ve hadis alanındaki yazılmış süreli ve süresiz yayınlar literatür taraması yapılarak imkânlar ölçüsünde incelenmiştir (Karataş, 1984, s.68). Empati kavramı öncelikli olarak psikoloji ile ilişkili olduğundan dolayı disiplinler arası bir yaklaşımla bu kavramın terminolojik ve etimolojik tahlili yapılmış bu esnada betimleyici metot kullanılmıştır. Çalışmamızın ikinci bölümünde Kur'an-ı Kerimdeki empatik ifadeler klâsik tefsirler aracılığıyla bilimsel ve objektif kriterlere uyularak açıklanmış ve bu bölümde açıklama metodu kullanılmıştır. (Yavuz, 1986, s.158-160) İkinci bölümde ağırlıklı olarak verdiğimiz Ayet-i Kerîmelerin meâllerinde Diyanet İşleri Başkanlığına ait Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin tarafından hazırlanan Kur'an meâlinden yararlanılmıştır. Üçüncü bölümde ise Peygamber Efendimizin (s.a.v) sünnetinde geçen empati örnekleri şerh kaynaklarından yararlanılarak açıklama metodu kullanılmıştır. Hz. Peygamberin (s.a.v) konu ile alakalı hadis örnekleri çok fazla olmasından dolayı, bazı hadis örnekleri çalışmanın dışında tutulmuştur.

3. İLGİLİ ÇALIŞMALAR

Zeynep Özcan (2007), “Empati ve Dini İnanç Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma” başlıklı din psikolojisi alanında yapılan yüksek lisans çalışmasında dini inanç ile empatik tutum temel problem olarak ele alınıp, empati ve dindarlık farklı değişkenler olarak ele alınmıştır. Empatinin, dinin gerekli kıldığı bir iletişim olduğu belirtilen çalışmada, empati düzeyinin dindarlık düzeyini etkilediği sonucuna ulaşılmıştır

Havva Rabia Hasankahyaoğlu (2008), “Dindarlık Empati İlişkisi” başlıklı din psikolojisi alanında yapılan yüksek lisans çalışmasında Selçuk Üniversitesi öğrencileri üzerinde yapılan araştırma ile dindarlık ve empati ilişkisi tespit edilmiştir. 211 kız ve 314 erkek olmak üzere 525 öğrenciye yapılan anket çalışmasında Veysel Uysal'ın “Dini Hayat Ölçeği” ve Üstün Dökmen'in “Empatik Eğilim Ölçeği” kullanılmıştır. Araştırma sonucunda 15 maddelik bir analiz yapılmış, genel olarak empatik eğilim ile dindarlık düzeyi arasında pozitif bir korelasyon olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Ümit Fahri Çetin (2010), “Ortaöğretim Düzeyi Gençlerde Dindarlık-Empati İlişkisi (Isparta Örneği)” başlıklı din psikolojisi alanında yapılan yüksek lisans çalışmasında dindar insanın empatik davranacağı ve empatik davrandıkça da dindarlığının artacağı hipotezi temel alınarak, gençler üzerinde yapılan ampirik bir araştırmadır. Isparta’da öğrenim gören 268 kız ve 178 erkek olmak üzere 446 öğrenci üzerinde yapılan anket çalışmasında Veysel UYSAL’ın “İslami Dindarlık Ölçeği”, empatiyi ölçmek için, Üstün DÖKMEN’in “Empatik Eğilim Ölçeği” kullanılmıştır. Birçok değişkenin kullanıldığı araştırmanın sonucunda genel manada, dindarlık ve dindarlığın inanç ve ibadet boyutlarıyla empati arasında pozitif yönde anlamlı bir korelasyon bulunmuştur.

Ali Ayten (2009), “Prososyal Davranışlarda Dindarlık ve Empatinin Rolü” başlıklı din sosyolojisi (din psikolojisi) alanında yapılan doktora çalışmasında prososyal davranış, empati ve dindarlık kavramları konu edinilmiştir. Prososyal davranışlarda yani yardımlaşmada dindarlık ve empatik eğilimin etkisi tespit edilmeye çalışılmıştır. Türkiye’nin yedi bölgesi ve otuz iki ilinden 911 kişilik araştırma grubuna anket tekniği ile yapılan araştırmanın sonucunda Türk halkı genel olarak başkaları ile empati kurma ve onların dertleri ile hemhâl olarak yardım etme eğilimindedir. Dindarlık ve empatinin başkalarına yardım etmede bireye diğerkam veya sosyal motivasyon sağladığı anlaşılmıştır.

Muhammed Altun (2006), “İslam Eğitim Geleneğinin Temel Kaynaklarında Empatik Yaklaşım” başlıklı din eğitim alanında yapılan yüksek lisans çalışmasında, Kur’an-ı Kerim, Hz. Peygamberin (s.a.v) hadisleri ve Yusuf Has Hacib’in Kutadgu Bilig isimli eserinde geçen empatik ifadeler din eğitimi bakış açısı ile ele alınmıştır.

Yusuf Batar (2005), “Örgün Din Eğitiminde Empatik Yaklaşım İlköğretim Örneği” başlıklı din eğitimi alanında yapılan doktora çalışmasında, din eğitiminin etkin ve verimli bir şekilde yapılmasında empatik yaklaşımın etkisi farklı boyutlarıyla ele alınmıştır. Öğretmenlerin empatik iletişim becerilerine sahip olmasını etkileyebileceği düşünülen değişkenler analiz edilmiştir. Konya Merkez İlköğretim okullarında çalışan 100 Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenine Empati Beceri Ölçeği uygulanmıştır. Elde edilen veriler neticesinde bayan öğretmenler, erkek öğretmenlere göre empatik iletişim becerilerinin yüksek olduğuna, aynı zamanda Yüksek İslam Enstitülerinden mezun olan öğretmenlerin, İlahiyat Fakültesi Mezunu

öğretmenlere göre empatik becerilerinin yüksek olduğu tespit edilmiştir. Genel değerlendirmede ise öğretmenlerin empatik iletişim becerilerinin normalin altında olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Psikolojik bir kavram olan empati, belirtilen çalışmalarda daha çok dindarlık ile birlikte ele alınarak, dindarlık-empati arasındaki ilişki düzeyi incelenmiştir. “Kur’an ve Sünnette Empatik Yaklaşımın Yeri” başlıklı bu çalışmada ise İslam’ın iki temel kaynağı olan Kur’an-ı Kerim ve sünnetteki empatik ifadeler tahlil edilmiştir. Ayet ve hadislerdeki empatik ifadeler disiplinler arası bir yaklaşım benimsenerek din psikolojisinin bakış açısı ile incelenmiş, sağlıklı bir iletişim ve ahlaki erdemlerin gelişimde empatinin rolü açıklanmaya çalışılmıştır.

1.BÖLÜM: KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. EMPATİ

Empati kelimesinin etimolojisi ve kavramsal tanımının bir arada ele alınmasının sebebi, empatinin tarihi ile tanımlarının her dönemde değişim ve gelişime uğrayarak günümüze kadar gelmesidir. Empati kelimesinin, iki köke dayandığını söylemek mümkündür. Bunlar Almanca “*empfindung*” ve Eski Yunanca “*empathia*” terimleridir. Empati kelimesinin etimolojik kökeni Eski Yunanca “*empathia*” kavramına dayanmaktadır. “Em” ekinin karşılığı “..in içinde, içeride”; “*pathia*” eki ise “hissetme” anlamlarına geçmektedir (Arkonaç, 1999, s.125). Empati Türkçeye Fransızca “*empathie*” kelimesinden girmiştir. Empati kavramının şimdiye kadar birçok tanımı yapılmıştır. En çok kabul gören tanımı ise şöyledir: “Empati, bir insanın, kendisini karşısındaki insanın yerine koyarak onun duygularını ve düşüncelerini doğru olarak anlamasıdır” (Dökmen, 2001, s.135).

Kavram olarak ele alındığında ise empati; en basit tanımı ile başkalarının duygu ve düşüncelerini paylaşmak, kendini onun yerine koymak, meseleye onun açısından bakabilmek olarak anlaşılabilir. Görüldüğü üzere empati, insanın başkalarını anlaması için gerekli olan ruh halidir, denebilir. Burada başkası kavramı ile kastedilen insan, hayvan veyahut da doğa olabilir. Ayten’nin deyişi ile “*empatinin temelinde, insanların başkalarının mutluluğunu ve sıkıntısını tıpkı kendi mutlulukları ve sıkıntıları gibi zihinlerinde ve duygularında yaşayabilmesi yatar*” (Ayten, 2013,s.79). Buradan çıkaracağımız ana fikir, empatinin insanın karşısındakini tanıması ve onun ne hissettiğini, neler düşündüğünü anlama çabası olduğudur. Nasrettin Hoca’nın şu fıkrası burada örnek olarak zikredilebilir. Nasrettin Hoca eşekten düştüğü zaman etrafındakilerin doktor çağırma isteklerine “Siz bana eşekten düşen birisini getirin, eşekten düşenin halini ancak o anlar” demiştir. Hoca burada aslında insanları anlamının ancak kendini karşı tarafın yerine koymakla mümkün olduğuna dikkat çekmiştir.

Empati kelimesi üzerine birçok psikolojik çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların öncüsü diyebileceğimiz isim ise Carl Rogers’tır. Rogers meslek yaşamı boyunca empati üzerine onlarca çalışma yapmıştır. Bu çalışmaları sayesinde empati dendiği

karşısındaki kişinin fenomenolojik alanına girebilmelidir” (Dökmen, 2001, s.135). Buradaki fenomenolojik alandan kastedilen şey her insanda, kişiye özgü olarak bulunan sübjektif dünyadır. Bu öznel alan kişiye özgü olduğundan, kişi olaylara sadece kendi penceresinden bakabilir. Empati olayının gerçekleşmesi için bu dünyadan çıkıp karşı tarafın rolüne girip her şeyi onun gözünden görüyormuş gibi yaşamak gereklidir. Bu rol değişimi tabi ki kalıcı olmamalıdır. Eğer karşıımızdaki rolünde kalırsak empati ile sıkça karıştırılan sempati gerçekleşmiş olur.

b) “Empati kurmuş sayılmamız için, karşıımızdaki kişinin duygularını ve düşüncelerini doğru olarak anlamamız gereklidir” (Dökmen, 2001, s.136). Burada ise devreye empatinin en önemli iki olgusu olan bilişsel ve duygusal bileşenler girmektedir. Bilişsel bileşen bireyin rolüne girerek onun ne düşündüğünü anlamaya çalışmaktır. Duygusal bileşenler ise karşıımızdaki hissettiklerini aynı şekilde kendimizin de hissetmesidir. Sağlıklı bir empatinin kurulabilmesi gerçekleşmesi için bu iki bileşenin de sırasıyla gerçekleşmesi gerekmektedir.

Empati olayının bileşenlerinin neler olduğu hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Bunlardan en göze çarpanı Hoffman tarafından yapılmıştır. Ona göre empatinin üç bileşeni vardır. Bu üç bileşen; bilişsel, duygusal ve güdüseldir. Hoffman gibi düşünmeyip empatinin sadece bilişsel veya sadece duygusal bileşeni olduğunu iddia eden araştırmacılar da olmuştur. Ancak ortak kanı Carkhuff, Feschbach ve Brems gibi birçok araştırmacının kabul ettiği, empatinin hem bilişsel hem de duygusal öğelerden oluştuğu görüşüdür (Dökmen, 2001, s.136).

c) “Empati tanımındaki son öge ise empati kuran kişinin zihninde oluşan empatik anlayışın, karşıdaki kişiye iletilmesi davranışdır” (Dökmen, 2001, s.137). Buradan anlamamız gereken ise empatik düşünme olayının tam olarak gerçekleşmesi için karşı tarafın duygu ve düşüncelerinin bizim tarafımızdan hissettirilmesidir. Eğer bu konuda kendimizi sağlıklı bir şekilde ifade edemezsek empati gerçekleşmeyecektir.

Aslında empati tanımını Rogers öncesi ve sonrası olarak ikiye ayırabiliriz. Rogers öncesi yaklaşımda empati kavramı üç aşamadan geçmiştir. Birinci aşamada 1950'lere kadar empati bilişsel özellikli bir kavram olarak ele alınmıştır. İkinci aşamada ise 1960'lı yıllardan itibaren empatinin bilişsel yönüne ek olarak duygusal boyutu vurgulanmış ve empati kavramı bir kişinin karşısındaki gibi hissetmesi olarak

tanımlanmıştır. Son olarak üçüncü aşamada 1970’lerden başlayarak bir önceki aşamaya göre empatinin daha dar anlamda kullanıldığı tanımlar yapılmıştır. Bu aşamada empati bir kişinin duygusunu anlatma ve durumu ona iletme olarak tanımlanmıştır. Empati kelimesi tanım itibarıyla birçok kelimeyle yakın bir anlam ilişkisi içerisindedir. Bunlar; sempati, antipati, enâniyet, bencillik, benmerkezcilik, diğerkamlık, isar ve adalet kavramlarıdır (Şentürk, 2002, s.157). Bu kavramlardan sempati, empatiye yakın bir anlamda olsa da bu kavramlar arasında önemli farklılıklar vardır.

1.2. EMPATİ VE SEMPATİ KAVRAMLARI ARASINDAKİ FARKLILIKLAR

Empati ile sıklıkla karıştırılan kavramlardan birisi sempatidir. Sempati bir şeye veya bir kişiye karşı sevgi, ilgi ve yakınlık duyma olarak tanımlanmaktadır. Empati bir kişiye yakınlık duymakla kalmayıp karşısındaki insanın deneyimi ile hareket etme durumudur. Sempati kurduğumuz kişiyi empatide olduğu gibi bilişsel ve duygusal olarak anlamak mecburiyetinde değilizdir. Sempati olgusunda daha çok “yandaş” olmak esastır. Empatide “anlamak”, sempatide ise anlamış olalım ya da olmayalım, karşımızdakine hak vermek söz konusudur (Dökmen, 2001, s.139).

Sempati kelimesi günlük kullanımda empatiye kıyasla daha çok kullanılmaktadır. Sempati kavramı daha çok “sempatizan” olarak kullanılmaktadır. Bu kavram herhangi bir partiye, takıma kayıtsız şartsız bağlı olan, o takım ve parti kaybederse onlar kadar üzülen, kazandığı takdirde onlar kadar seven insanlar için kullanılmaktadır. Sempati duyulan kişi ile uyum içinde olunması, bireyin sağlıklı düşündüğü ya da empatik tepkiler geliştirdiği anlamlarına gelmemektedir. Dolayısıyla karşıdakinin doğru düşünüp düşünmediğini dikkate almadan ve sorgulama ihtiyacı hissetmeden ona hak verme hali empatik değil sempatik bir yaklaşımdır.

“Sempati duyulduğunda birey, kendi düşüncelerinin farkındadır ve dikkatinin çoğu hala ihtiyaçlarına bağlıdır. Empati kurduğunda ise, ihtiyaçlarından tamamen kaçamasa da kavrama araçları olarak hislerini kullanmak için kendisini disipline etmektedir” (Altun, 2017,s.40). Diyebiliriz ki empati birey duygularının da devreye girmesi ile karşı tarafın rolüne bürünerek onun gibi düşünüp onun gibi davranmaktır.

Empati ile sempatinin farklarından bir diğeri ise; birey empati kurarken kendi hür iradesi ile karşı tarafı anlama ve yorumlama yapmaya çalışmaktadır. Sempatide

ise özgür düşünme yeteneği kaybedilmiştir. Çünkü sempati karşı tarafın rolüne girip onunla bir olma (aynileşme, özdeşleşme) olduğundan dolayı kısmi olarak bağımlı olma durumu hakimdir (Dökmen, 2001, s.138).

Empati ve sempati günlük hayatta yaşadığımız bir duygu ve biliş durumu olduğundan davranışlarımıza etkisi bulunmaktadır. Empatik düşünme becerisi gelişmiş bireylerin, rasyonel olarak hareket ettiği ve sağlıklı tepkiler verdiği gözlemlenmektedir. Sempatik düşünen bireylerin ise tam tersi olarak duygusal güdülerle hareket ettikleri belirlenmiştir. Empatik yaklaşım bazı meslek grupları için olmazsa olmaz bir tutumdur. Örneğin doktor, öğretmen, psikolog ve hukukçu gibi bazı meslek gruplarında empatinin kullanılması, insanların görevlerini yerine getirmesinde, karşılıklı anlayış, iş birliği ve güvenin yaratılmasında, karşısındaki kişinin doğru anlaşılmasında ve iletişimin doğru olarak gerçekleştirilmesinde etkili olmaktadır (Gürüz ve Temel Eğinli, 2008). Örneğin bir doktor hastasını, bir yakını olarak gördüğü takdirde tedavi sürecini gerçekleştirmesi zor olacaktır. Ancak empati kurarak yaklaşırsa ve hastanın acısını hissederek tedavi ederse daha faydalı sonuçlar elde edecektir.

Kısaca empati ve sempati temelde karşı tarafın çektiği fizyolojik ve psikolojik acıları anlamamıza ve kendimizi onun yerine koymamıza yardım etmektedir. Birey sempati duyduğu kişideki duygu durumunu hisseder ve derinlemesine anlamaya çalışmadan onunla tek vücut haline gelir. Empatide ise karşı tarafı derinlemesine anlamaya çalışıp çözüm üretme vardır.

1.3. EMPATİK DÜŞÜNME BECERİSİNİN GELİŞİMİ

Empatik düşünme becerisinin bireyde nasıl geliştiği konusunda tam bir fikir birliği bulunmamaktadır. Empatinin bireyde gelişimine ilişkin görüşler genel olarak iki başlık altında toplanmaktadır. Bu başlıklar empatinin genel bir plan çerçevesinde belli bir eğitim dahilinde gelişim gösterdiğini savunan görüş ve buna zıt olarak, empatinin doğuştan gelen bir eğilim olduğunu savunan görüştür (Ayten, 2013, s.87).

Empatinin doğuştan geldiğini söyleyen araştırmacılara göre; çocuklar, doğdukları andan itibaren başkalarının ağlamasından rahatsızlık duyarlar. Üçüncü ayından itibaren mutluluk ve üzüntülerini mimikleri ile ifade edebilirler. Bu gibi duygu tepkileri empatik düşünmenin ilk örnekleri olarak kabul edilmektedir (Dökmen, 2001, s.315).

Empatik düşünmenin okul öncesi dönemdeki çocuklarda gerçekleşip gerçekleşmeyeceği konusunda farklı görüşler vardır. Piaget'nin bilişsel gelişim teorisini temel alan yaklaşıma göre empatik tepki verebilmek için belirli bir bilişsel akıl yürütme yeteneğine sahip olmak gerekmektedir (Karaman ve Akgün, 2008, s.16). Bunun gerekçesi olarak da şunlar söylenmektedir. İşlem öncesi dönemde egosantrik düşünme hâkim olduğundan bu dönemde çocuklar henüz, olaylara başkasının gözünden bakabilme veya başkasının duygu ve düşüncelerini anlama yeteneğine sahip değildir. Çocukların bir başkasının bakış açısını anlayabilmeleri için somut işlemler dönemine geçmiş olmaları gerekmektedir. Dolayısıyla gelişimsel bakış açısı, okul öncesi dönemdeki çocukların empatik beceriye sahip olamayacağını savunmaktadır (Karaman ve Akgün , 2008, s.16).

Piaget'den farklı düşünen Hoffman ise tüm insanların empati duygusuna sahip olduğunu söylemese de empatinin evrensel bir özellik olduğunu belirtmektedir. Bu sebeple sosyal yapıdan soyut yaşayan çocuklar dışındakilerde empati duygusu gelişmeye meyilli bir yapıya sahiptir. Örnek olarak bir bebek ağladığı zaman diğerlerinin de ağlaması ve ağlayan bir bebeği teselli etmek amacı ile kendi oyuncağını ona vermesi empatik davranış olarak değerlendirilmiştir. Kemal Sayar ve Feyza Bağlan'a göre çocuklar empati kurabilme yetenekleri ile dünyaya gelirler ancak bu yeteneğin gelişmesi ya da kaybolması ebeveyn tutumlarına bağlıdır. (Sayar ve Bağlan, 2011, s.94).

Bebeklerin doğduktan sonra birbirlerinden etkilenerek ağlamaları veya mutlu olmalarını gerçek bir empatik tepki olmadığını savunanlar da vardır. Son yıllarda yaygınlaşan bu yaklaşıma göre 0-2 yaş arasında gerçekleşen davranışlar bilinçsiz otomatik tepkilerdir ve empati olarak değerlendirilemez. İki yaşından sonra kendisi dışındakileri kavramaya başladığı için karşısındaki kişi üzüldüğü zaman onun için üzülmeye ve teselli etmeye çalışma davranışı sergilerler. Bu görüşe göre, çocukların iki yaşından itibaren empatik tepkiler sergilemeye başladığını ve empati becerilerinin geliştiğini vurgulamaktadır (Karaman ve Akgün , 2008, s.16).

Ahlak gelişimi dendiği zaman akla ilk gelen isim olan Kohlberg, Hoffman'ın yaklaşımını reddederek bireyin kendisini bir başkasının yerine koyarak düşünme yeteneğinin altı yaşından itibaren geliştiğini ve bu yeteneğin gelişmesinin ahlaki yargının gelişmesinde de önemli olduğunu belirtmektedir. Çünkü ahlaki yargı, bireyin

başkalarının haklarını kendi hakları ile karşılaştırmasıdır ki bu da rol alma yeteneğini gerektirir (Akkoyun, 1987, s.91). Genel hatları ile empati, doğuştan gelen bir özelliktir. Kalıtsal olarak gelen bu duygu, eğitim ve sosyal çevrenin etkisi ile gelişim göstermektedir. Empati, eğitim ve sosyal çevrenin durumuna göre ya olumlu ya da olumsuz etkilenecektir.

Empatik düşünmenin doğuştan bir özellik olduğunu söyleyenlerin dışında, belli bir eğitim programı dahilinde verildiğini savunanlar da vardır. Bu konuda yapılmış birçok araştırma vardır. Bu araştırmaların bazıları doğrudan “empati eğitimi” adı altında, bazıları da “*iletişim becerisi*” başlığı altında yapılmıştır. Verilen bu eğitim amacı ise insanlarda var olan empati kurma becerisini geliştirip bireylerin birbirini anlamasını kolaylaştırmak ve sağlıklı iletişim ortamları oluşturabilmektir. Empatinin eğitim ile kazandırıldığını söyleyen araştırmacılar zaman içerisinde belli başlı eğitim programları hazırlamışlardır.

Empati eğitim programını ilk kez Rogers araştırmalarında kullanmıştır. Rogers danışmanın danışanın davranışlarını değiştirebilmesine yardımcı olabilmesi için danışmanda bulunması gereken etkili kişilik özelliklerini araştırmıştır. Rogers danışanın kendini açmasında büyük ölçüde etkili olacak şu üç kişilik özelliğinin danışmanda bulunması gerektiğini belirlemiştir. Bunlar; ‘terapistin danışanın içinde bulunduğu durumu empatik olarak anlaması, danışana koşulsuz saygı duyması, samimi ve içten olmasıdır (Yüksel, 2004, s.343).

Samimiyet ve içtenlik, terapistin kendi duygu ve düşüncelerini dürüst bir şekilde ifade edebilmesi şeklinde açıklanmıştır. Koşulsuz saygı terapistin danışanı olduğu gibi kabul etmesi ve danışana insan olduğu için değer vermesinin gerektiği ifade edilmiştir. Bir başka deyişle empatiyi terapistin danışanın dünyasını anlaması ve anladığını danışana iletmesi olarak da anlamak mümkündür (Yüksel, 2004, s.344). Rogers’ın bu açıklamalarından da anlaşılacağı üzere terapistin danışanı anlayıp psikolojik sorunlarına olumlu dönütler verebilmesi için empatik bir anlayışa sahip olması gerekmektedir.

Empati dar manada, danışman-danışan arasındaki ilişkiyi iyileştirmeden öte, çağımızın belki de en önemli gereksinimi olan insanı anlayıp insana değer vererek sağlıklı bir iletişim sağlama şeklidir. Daha açık bir şekilde ile 'başkalarının duygularını anlamaya çalışma ve tavırlarını onların ruhsal durumlarına göre ayarlayabilme

becerisi' olan empati, ikili insan ilişkilerinin temelini oluşturur. Bu kabiliyet; karı-koca, ebeveyn çocuk ilişkilerinde, alışverişte, yönetimde; hülasa, hayatın her alanında karşımızdaki insanlarla sağlıklı iletişim kurmada büyük önem arz etmektedir. Çünkü empati insanlarla ikili ilişkilerde başarıyı belirleyen ve sosyal ilişkileri yönlendiren bir etmendir. Toplumun dokusunu koruyan oldukça önemli ve gerekli bir beceridir. Empatimizi geliştirmenin en temel ilkesi olarak, yine kendi duygularımızı doğru algılama olarak karşımıza çıkar. Ne hissettiğimizi tam olarak algılayabildiğimizde ve duygularımızla başa çıkmayı öğrendiğimizde başkalarının duygularını algılayabilmemiz de mümkün olacaktır (Ağırman, 2006, s.25).

Empati becerisini geliştirmede kullanılan teknikler başlıca dört grupta toplanabilir; bunlar, a) didaktik/bilgi verme b) yaşantıyla c) rol oynama d) modelden öğrenme'dir.

1-Didaktik yaklaşım: Bu yaklaşımda bir uzman, deneklere/ öğrencilere sağlıklı iletişim ve empati konusunda teorik bilgiler verir.

2-Yaşantısal Yaklaşım: Deneklerin bir başkasıyla gerçekleştirdiği iletişim, eğitimi veren uzaman tarafından gözlenerek ya da banttan izlenerek eleştirilir.

3-Rol Oynama Yaklaşımı: Bu yaklaşımda denek, duruma göre bazen kendisi olarak, bazen de karşısındaki kişinin rolüne girerek iletişim kurar.

4-Modelden Öğrenme Yaklaşımı: Bu yaklaşımda denek, uzmanların hastalarla/ danışanlarla gerçekleştirdiği iletişimleri, doğrudan ya da videodan gözleyerek empati kurmayı öğrenir; bu yaklaşımda denek, uzmanı model almaktadır. (Dökmen, 2001)

Tekniklerdeki genel amaca bakıldığında bireyin genel iletişimini ve anlama özelliğini yükselterek karşısındakinin ruh dünyasına nüfuz etme ve duygularını okuyabilme de daha yetkin olması sağlanmaktadır.

1.4. İLETİŞİM VE EMPATİ İLİŞKİSİ

1.4.1. İletişim

İletişim evrende bulunan bazı varlıklar için vazgeçilmez bir unsurdur. Bu varlıklar insan, robot, makine hatta bazen de hayvan olabilmektedir. Görüldüğü üzere iletişim olgusu sadece insana özgü bir durum değildir. Bir iletişimin gerçekleşmesi için aynı türden olma şartı aranmaksızın birden fazla varlığın bilgi alışverişinde

bulunması gerekmektedir. İki unsur arasında herhangi bir bilgi alışverişi olmaz ise bu iletişim değil monolog olur.

İletişim, “bilgi üretme, nakletme ve anlamlandırma” olarak da tanımlanmaktadır. İletişimin söz konusu tarifinden hareketle, iki insanın karşılıklı konuşması, arıların bal alınabilecek çiçeklerin bulunduğu yerleri birbirlerine bildirmeleri de iletişim olarak kabul edilmektedir (Hinde, 1974).

Rogers empatiyi; bir kişinin kendisini karşısındaki kişinin yerine koyarak olaylara onun bakış açısıyla bakması, o kişinin duygularını ve düşüncelerini doğru olarak anlaması, hissetmesi ve bu durumu ona iletmesi süreci olarak tanımlamıştır. Tanıma dikkat edecek olursak “iletmek” kelimesi geçmektedir. Bir yerde sağlıklı iletişim, iletme söz konusu ise orada kesinlikle empatinin olması kaçınılmazdır. Empatinin gerçekleşmesi için karşı tarafı bilişsel ve duygusal olarak anlamamız gerekmektedir. Empati yaparken karşımızdaki varlıktan gelen mesaj alıcı tarafından çözümlenir, sonrasında ise uygun empatik yaklaşım geliştirilip yine iletişim kanalı ile karşı tarafa iletilir.

Genel manada iletişim kurmak; okumak, yazmak, konuşmak ve dinlemek gibi dört şekilde olmaktadır. Kişilerarası iletişim ise minimum iki bireyin karşılıklı olarak bilgi, duygu, fikir ve yaşantılarını hem ruhsal hem de toplumsal ve kültürel bakımdan paylaştıkları bir süreçtir. Bir ferdin empati yapma kapasitesi, karşısındakinin direnci veya empatik anlayışa hazır olma durumundan etkilenebilmektedir. Dolayısıyla, iki şahıs arasında bir etkileşim olması ve bu etkileşimin ruhsal yönlerinin bulunması empatinin gelişebilmesi için şarttır.

1.4.2. İletişim Türleri

İletişimin psikolojik olarak birçok sınıflandırması mevcuttur. Yaygın olarak kabul gören görüşe göre iletişim 4 ana gruba ayrılır. Bunlar aşağıda kısaca açıklanmaya çalışılmıştır.

1.4.2.1. Kişi-içi İletişim (Intrapersonal)

Bireyin düşünmesi, duygulanması, kişisel ihtiyaçlarının farkına varması, iç gözlem yapması, rüya görüp bunlardan cevaplar çıkarması gibi durumlara iç iletişim diyebiliriz. Bu iletişim türünün kişilerarası iletişimden farkı; bireyin karşısında bir kişi varmış gibi kendiyle konuşup yorumlamalar getirmesidir. Herhangi bir kişiye veya bir topluluğa konuşma yapacağımız zaman bunun ilk aşaması kendi içimizde

başlamaktadır. Kişi empatiyi yapmadan önce kişi-içi iletişime başvurmaktadır. Bir durum karşısında ilk etapta olayla alakalı kendi içinde iç muhasebesini yaptıktan sonra uygun düşünme neticesinde nasıl cevap vereceğine karar vermektedir. Karar verme aşaması tamamen kişi-içi iletişim ile alakalıdır. Sonrasında ise bireyin kişilerarası iletişimi devreye girmekte ve birey karşısındaki kişiye cevap vermektedir. (Dökmen, 2001, s.21)

1.4.2.2. Kişilerarası İletişim (Interpersonal)

Kişilerarası iletişim, kaynağında ve hedefinde insanın olduğu iletişime denir. Kişilerarası iletişimde gerçekleşirken zaman ve mekân birliği olmak zorundadır. Zaman ve mekân birliğinin bulunmadığı iletişime ise “sosyal iletişim” denmektedir. Sosyal iletişime örnek olarak yıllar önce yazılan bir eserin konferans ortamında okunması olabilir (Dökmen, 2001, s.23)

Kişilerarası iletişim gerçekleşirken zaman ve mekân birliğinin dışında bazı şartlar da vardır. İletişim gerçekleşirken bireyler yüz yüze veya bir kanalı olma zorunluluğu vardır. Bireyler arası iletişim anında bireyler arasında feedback, başka bir deyişle geri bilgi akışı gerçekleşmesi gerekmektedir. Kişiler arası iletişim sözlü veya sözsüz olmak üzere ikiye ayrılır. Sözlü iletişim dil ile yani konuşma yeteneğimizin kullanılması ile gerçekleşmektedir. Sözsüz iletişim ise jest ve mimiklerimizle, bedensel temaslarla, giyim ve aksesuarlarımızla olmaktadır (Tubbs, 1974).

1.4.2.3. Örgüt-içi İletişim (Organizational)

Örgüt-içi iletişim bir organizasyonu oluşturan bireyler arasında iş ve işlev bölümü yaparak, ortak bir amacı gerçekleştirmek için bir araya gelmiş insan faaliyetlerinin bütünüdür. Bu organizasyon içerisinde bireyler hiyerarşik olarak rollere bürünmektedirler. Bu roller arasında “rol çatışması” ve “alt-üst” ilişkilerinden kaynaklanan sorunlar olabilmektedir.

1.4.2.4. Kitle İletişimi

Birtakım bilgilerin/sembollerin, birtakım hedefler tarafından üretilmesi, geniş insan topluluklarına iletilmesi ve bu insanlar tarafından yorumlanması sürecine kitle iletişimi adı verilir. (Dökmen, 2001, s.39). Örnek olarak ise radyo, televizyon, bilgisayar, dergi ve benzeri araçlar gösterilebilir.

1.4.3. İletişimde Empatinin Önemi

İletişim, insanoğlu bu dünyada var olduğu günden beri büyük bir öneme sahiptir. İnsanoğlu Robinson Crusoe misali yaşamını tek başına idame ettiremez. Çünkü insanlar; ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel birçok açıdan birbirleriyle yardımlaşma ve dayanışma içerisindedirler. İnsanların bu davranışları sergileyebilmesi ise birbirlerini daha iyi anlamaya, karşılıklı olarak anlaşmaya ve uzlaşmaya bağlıdır (Şentürk, 2006, s.575). Kişilerarası ilişkilerde iletişimin sağlıklı bir şekilde gerçekleşebilmesi için en önemli öğelerden birisi empatidir. Empati karşı tarafı en kapsamlı ve doğru bir şekilde anlamaya ve düşüncelerini ifade etmeye yardımcı olmaktadır. Bu sayede iletişimin samimi bir şekilde sağlanmasına olanak sağlamaktadır.

İletişimin uygulanma şekline göre farklı türleri vardır. Bunlardan ilki çatışmalı iletişimidir. Bu tür bir iletişimde karşılıklı bilgi aktarımı yoktur. Çatışmalı iletişim kuranlar hem yalnızdırlar hem de yeterli bilgiye ulaşamazlar. Çatışmasız iletişimde ise yeterli bilgi aktarımına rağmen yalnızlık vardır. Empatik iletişim ise en doğru iletişim şeklidir. Empatik iletişimde bireyler hem yalnız kalmazlar hem de yeterli bilgi aktarımına sahip olurlar (Dökmen, 2001, s.178).

Empati sağlıklı iletişimin vazgeçilmez unsurlarından bir tanesidir. Empati kurarken karşı tarafa değer vermek ve anlamaya çalışmak karşımızdaki kişinin kendisini değerli hissetmesini sağlayacaktır. İnsanlar anlaşılmayı ve kendisine değer verilmesini isterler. Bundan dolayı sağlıklı insan ilişkilerinin temelinde karşısındaki kişiye değerli olduğunu hissettirmek yatmaktadır. İnsanın davranışı neyse birey ondan ibarettir. Empatinin gerçekleşmesi için karşı tarafı samimi bir şekilde dinleyip onun beden dilini ve mimiklerini doğru yorumlayıp ona göre cevap vermek gerekir. Bunun için de sağlıklı bir iletişimin gerçekleşmesi gerekmektedir. Kısacası iletişim dediğimiz şey sadece karşı tarafın ne hissettiğini anlama ve hislerini paylaşmak değil, bunu davranış ve sözlerimizle de göstermektir. Bunu gerçekleştirmek için ise empatik anlayışı benimseyerek karşı tarafa hissettirmek gerekmektedir.

Empatik iletişim, insanı, öteki ile var olma, onunla yaşamının zorunlu birlikteliğine sevk etmekte, bireyde toplumu; toplumda ise bireyi yaşatan bir yapıya dönüştürmektedir. İçinde bulunduğu yeri ve konumu kavrayan, konumunun gerektirdiği davranışları sosyal etkileşim sonucunda öğrenerek içselleştiren, kendi iç

dünyasında hissederek özümseyen birey; aldığı kararlarda ve davranışlarında sorumluluk bilinciyle hareket edecek ve yanlış yapma oranını azaltacaktır. İşte empatik etkileşimdeki amaç, muhatabı anlamaya çalışmak, onun durumuyla hemhal olmak, adaletten ayrılmadan mutlu bir hayat sürdürmektir (Metin, Bahar 2011, s.182-183).

Bireyde empatik yaklaşımın oluşmasının temelinde, karşıımızdaki kişiyi dinlemek vardır. Dinlemekten kastımız karşıımızdaki konuşurken umursamaz davranmak veya sözlerinden işimize yarayacak bölümlerini seçerek dinlemek değildir. Asıl kastettiğimiz dinleme karşıımızdakini samimi ve çözüm üretecek şekilde dinlemektir. Fakat birçoğumuz bunun yerine karşıımızdaki kişiyle empati yapmadan sadece kuru cevaplar vermek amacıyla dinlemektedir. Oysaki sağlıklı dinlemenin gerçekleşmesi için karşı tarafı dinlerken onun düşüncelerine saygı gösterip bu düşünceleri kendi düşüncelerimiz ile harmanlayıp çözüm odaklı empatik yaklaşım sergilemek gerekmektedir.

Empatik dinleme karşıdaki ne derse bir ayna gibi hislerini ona tekrar yansıtmak değildir. Empatik dinleme karşıımızdakini anlama ve bunu samimi bir şekilde hislerimizle ifade etmektir. Empati ile dinlemek, karşı tarafın değer yargılarını işin içine katarak, o mercekten bakarak dünyayı onun gözleri ile görmek ve ne hissettiklerini anlamaya çalışmaktır (Covey, 2009, s.274-275).

Empatik dinlemeyi, kişinin karşıısındaki bireyi anlamak olarak tanımlamak yeterli değildir. Çünkü iletişim araştırmacılarına göre sözler iletişimin yüzde onunu, çıkarılan sesler yüzde otuzunu, vücut dili ise yüzde altmışını oluşturmaktadır. Empati ile dinleme yapılırken kulaklar, gözler ve kalp aynı anda kullanılarak karşıdaki birey duyulmakta, görülmekte ve hissedilmektedir. Bu sayede beynin sağ ve sol lobunu da kullanılmış olmaktadır. (Covey, 2009, s.275-276) Empatik dinleme karşıımızdakinin ruhunu anlamak olduğu için bu dinleme şeklinde karşıımızdaki kişinin kafasındaki ve kalbindekileri bütün gerçekliği ile anlama amacı vardır. Bu durum karşıdaki kişiye psikolojik rahatlama olanağı verdiği için derin bir terapi ve tedavi etkisi yaratır, çünkü anlaşılma, değer verilmek, onaylanma ve takdir edilmek suretiyle insanın psikolojik yaşamını sürdürme ihtiyacı, fiziksel yaşamını sürdürme dışındaki en önemli ihtiyaçtır (Cüceloğlu, 2019, s.33).

Empati, karşıdaki insanın yerine kendimizi koyarak onu anlama ve bu durumu ona doğru cümlelerle ifade etmektir. Burada önemli olan karşımızdakinin düşüncelerini haklı olmasa dahi öznel yargılarımızdan uzak tutmaktır. Empati sosyal hayatımızdaki vazgeçilmez davranış biçimlerindendir. Zira empatinin olmadığı ilişkilerin insana doyum vermediği ve yüzeysel kaldığı görölmektedir (Koç, 2004, s.60-63).

1.5. EMPATİ VE AHLAK İLİşKİSİ

Empati tutum ahlaki davranışların sağlıklı bir şekilde sergilenmesinde önemlidir. Çünkü birçok araştırma ahlakın temelinde empatik yaklaşımın da olduğunu göstermiştir. Empati, ahlaki erdemlerin sağlıklı bir şekilde uygulanmasında etkin bir rolü vardır. Zira empatik anlayış, bireyin kendi dışındaki diğer insanların problemlerine ilgi, şefkat ve merhamet duymaya, yardımsever ve diğerkam olmasına yardımcı olur (Gezgin, 2019, s.83). Empatiyi ahlaki değerlerden birçoğu ile ilişkilendirebiliriz. Bunların başında ise merhamet ve yardımseverlik gelmektedir. Bir insan empatik anlayış göstermeye ne kadar eğilimli ise, o nispette yardımsever ve yardıma hazır olur. Güçlü bir empatik yaklaşım kapasitesine sahip bireyler, çevrelerinde hep sevilen, sessiz, sakin, saldırganlığa pek eğilimli olmayan kimselerdir. Böyle kimseler paylaşma, yardımlaşma gibi davranışlara daha yatkındır (Gezgin, 2019, 84-85).

Empatinin temelinde karşı tarafı bilişsel ve duygusal olarak anlayıp ve buna göre aksiyonlar geliştirip yardım etme amacı vardır. Bundan ötürü empatik eğilimi yüksek insanlarda başkalarının sorunlarına karşı daha hassas davranma ve karşı tarafın sorunlarını daima çözüm odaklı düşünme gibi özellikler saptanmıştır. Birey çevresinde yardıma ihtiyacı olan kişileri algılama ve onlara yardım etme sürecinde empati iki yönden etkilidir. Birinci yönü empatinin duygusal boyutu, ikinci yönü ise bilişsel boyutu ile ilgilidir. Kişi, yardım edilecek bireyin nasıl bir duygu içerisinde olduğunu anlamak için empatinin duygusal yönüne başvururken, algısal yönden değerlendirme ve anlamlandırma da ise empatinin bilişsel unsurunu göz önüne alır. Empatik yaklaşımın yardım etme eylemine nasıl dönüştüğünü ve empatik davranışların bireyde egoist mi yoksa diğerkam bir motivasyon sunduğuna dair en önemli çalışmayı sosyal psikolog Daniel Batson yapmıştır. (Ayten, 2013, s.89).

Batson'un empati-diğerkamlık teorisine (empathy- altruism theory) göre birey, acı çeken, yardıma muhtaç ya da başı dertte biriyle karşılaştığında iki tür duygusal tepki geliştirir. Bunlardan birincisi kişisel üzüntüdür: Birey yardıma muhtaç kişinin durumunu izlediğinde daha önceden yaşadığı kötü tecrübe, üzüntü, keder ve muhtaç olma durumunu hatırlar. İkinci tepki ise empati kurmaktır (Ayten, 2013, s.90).

Batson'un bu teorisini Dökmen güzel bir örnekle açıklamıştır. Sokaklardaki dilencilere yardım etme davranışında söz konusu iki güdünün etkisi şöyle tartışılabilir: Diyelim ki sokakta normal görünüşlü bir dilenci var; bu kişiye diğerkam duygularla yardım edilebilir. Çünkü fakirlere yardım etmek, sosyal değerlerimizden birisidir. Bazen de sakatlıklarını vurgulayarak dilenen kişilerle karşılaşmaktadır. Kolları ya da bacakları kesik ya da yaralı olan bu kişiler, korkunç görünüşlü organlarını önümüze uzatırlar. Bunu görmek içimizde bir korku yaratır ve muhtemelen bu korkudan kurtulmak amacıyla o dilenciye yardım edilir. Bu tür yardım davranışlarının gerisinde bencil güdülerin bulunduğu düşünülebilir. Bazı durumlarda ise dilencilere hem diğerkam hem de bencil güdülerin etkisiyle yardım edilmektedir (Dökmen, 2001, s.145).

Ahlaki değerlerden empati ile ilişkili olabileceğini düşündüğümüz diğer bir kavram ise merhamettir. Merhamet Türkçe sözlükte; bir kimsenin veya bir başka canlının karşılaştığı kötü durumdan dolayı duyulan üzüntü, acıma, şefkat, koruma, kötü hale düşenlere karşı duyulan üzüntü gibi anlamlara gelir (TDK, 1998, s. 2483). Tanımdan da anlayacağımız üzere karşımızdaki kişinin durumundan duygusal olarak ızdırap çekme ve sonuç olarak da merhamet etme durumu söz konusudur. Buradaki merhamet, eğer karşıdakinin duygularını anlamaya ona yardımcı olursa empati gerçekleşmiş olur.

Merhamet kelimesinin tanımında dikkat çeken kelimelerden bir tanesi acımadır. Buradaki acıma duygusu karşı taraftaki kişinin veya durumun acizliğine düşmemek adına yapılıp bunun sonucunda da yardımda bulunuluyorsa bu empati değil de Batsun'un teorisine göre bencillik kaynaklıdır. Çünkü bireyin amacı yardım etmekten ziyade kendi sıkıntılarını dindirmektir. Acıma duygusu doğru yönlendirildiği takdirde birçok ahlaki değer in sağlıklı bir biçimde gerçekleşmesine olanak sağlar.

Schopenhauer'a (1997) göre "acıma/merhamet", vicdanın inkâr edilemez bir özelliğidir. Acımanın vicdanla doğrudan doğruya bir ilişkisi olduğu ve onun özünden

geldiği söylenebilir. Bu duygu, fitridir. Her yerde ve her zaman görülür. Acıma duymayan kimse, insanlığın dışındadır. Hatta “insanlık” kelimesi bile, “acıma” kelimesiyle bazen eş anlamalı olarak kullanılmaktadır. Hayvanlara karşı duyulan acıma, karakterin iyiliği ile öyle ilişkilidir ki, hayvanlara kötü muamele eden bir kimsenin iyi insan olduğu görülmemiştir.

2.BÖLÜM: KUR'AN-I KERİM'DE EMPATİK YAKLAŞIMIN YERİ

2.1. KUR'AN-I KERİM'İ EMPATİK YAKLAŞIMLA OKUMAK VE YORUMLAMAK

Kur'an-ı Kerim'i empatik yaklaşımla okumak ve yorumlamak için O'nu çok iyi bilmeli ve bütün mesajları doğru tefekkür edilmelidir. Kur'an-ı Kerim'in içi boş ve ruhsuz bir kitap olmadığını, ancak kalbi ile okuyanlar anlayacaktır. Kur'an-ı Kerimin manasını düşünerek okuyanların (Nisa,4/82) katılaşmış ve merhametten yoksun kalpleri yumuşayıp, lâtif bir kimliğe bürünür.

İslam dini inananları, ilke ve değerleri öncülüğünde şekillendirerek, onların hayatlarına gaye ve anlam yüklemek amacıyla gelmiştir. Dinin emrettiği kaidelerin bireyin hayatında uygulamaya geçmesi ise gerek bireysel gerekse sosyal temelleri olan sağlıklı bir iletişimi gerekli kılmaktadır. Sağlıklı iletişimin temeli ise Kur'an ve Sünnettir (Şentürk, 2006, s.576). Kur'an-ı Kerim'in, her türlü dış tesirden uzak şekilde farklı ruhlar üzerinde hayran bırakıcı tesirini icra edebilmesinin nedeni, O'nun, insanların duygu ve düşüncelerine cevap veren, inanç ve hareketlerine uygun düşen, zihinlerini meşgul eden büyük problemlerine tam bir çözüm getiren, kendine özgü bir çekim kuvvetiyle hitap etme özelliğine sahip olmasıdır. Kur'an, insanların, "gerçeğe", "iyi ve güzele" olan ihtiyaçlarına dini, ahlaki ve edebi bir özellik arz eden yapısı ile tatmin edici biçimde cevaplar vermiştir (Draz, 2012, s.67).

Kur'an'ı empatik yaklaşım ile okumak için öncelikle bireyin, üstün bir empati kurabilme becerisine sahip olması gerekir. Çünkü Kur'an alelâde okunacak bir kitap değildir. O'ndaki ahlaki değerleri anlamak için okuyacak kişinin de o ahlaki değerlere sahip olması gerekir. Empati yeteneği gelişmiş insanlar Kur'an'da bulunan mesajları empatik yaklaşımla okuyacakları için ayetlerdeki mesajları daha net tasavvur edeceklerdir. Kur'an'ı katı kalplerle okumaya çalışmak içindeki mesajları görmeyi engelleyecektir. O'nun, bütün insanların kalbine huzur veren ayetlerindeki eşsiz belagatı görebilmek için gözlerle değil, kalp ile okunması gerekmektedir.

Kur'an ideal insan özelliklerini belirtmiş, insanlara karşı duyarlı, duygulu, diğerkâm ve yardımsever olunması gerektiğini anlatan birçok ayetle de bu hususları vurgulamıştır. Duygusuzluk, vicdansızlık ve taş kalpli olmak, insanlık kimliğini yitirmiş kimselerin özelliğidir. Kur'an'da Hz. Muhammed'e (s.a.v) hitaben bir ayette şöyle buyurulmaktadır: “Sen onlara sırf Allah'ın lutfu sayesinde yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı kalpli olsaydın, hiç şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi. Onları affet, onların bağışlanmasını dile, iş hakkında onlara danış, karar verince de Allah'a güven, doğrusu Allah kendisine güvenenleri sever.” (Âl-i ‘İmran 3/159) Peygamber Efendimiz (s.a.v) insanlarla ilişkilerinde tatlı dilli ve güler yüzlü davranarak bunu müminlere de tavsiye etmiştir. İlk intiba iletişim ilişkilerinde çok önemlidir. Mesela güler yüzlü ve sempatik bir kişi ile, katı ve soğuk tavırlı bir kişinin karşıda bıraktığı ilk izlenim birbirinden çok farklıdır (Şentürk, 2006, s.577).

Olaylara ve durumlara empatik yaklaşamamaktan kaynaklanan “kalp katılığı” beyan eden ayetler incelendiğinde görülecektir ki, bu ayetlerden bazıları ilahi öğüt ve öğretilere direnen inkârcı kalpten bahsederken, diğer bir kısım ayetler ise imandan sonra farklı nedenlerle hassasiyeti kaybolan ve zamanla donuklaşan kalbi ifade etmektedir (Ergül, 2000, s.391).

Kur'an'ı empatik yaklaşımla okumak, onu anlayabilmek için önemli bir adımdır. Empatik okumanın niteliği hem okunacak metnin yapısı hem de okuyacak kişiye göre değişiklik gösterebilir. Söz konusu metin, Kur'an gibi ilahi kaynaklı, ancak insan diliyle ifade olunmuş bir kitapsa, okumanın niteliği daha da önem kazanacaktır. (Altun, 2017, s.48).

Başarılı bir empatik okuyucunun iki temel özelliğinin olduğu söylenebilir:

- Okuyucunun, metnin yazarıyla empati kurmadaki becerisi,
- Okuyucunun, metinde geçen kişi veya kişilerle empati kurmadaki becerisi (Altun, 2017, s.48).

2.2. KUR'AN-I KERİM'DE EMPATİK YAKLAŞIMA SEVK EDEN PSİKOLOJİK FAKTÖRLER

Kur'an'da müminlerin sosyal hayatlarını yönlendirici birçok ayet bulunmaktadır. İnsanların ahlaki olarak gelişmesi için Allah (c.c) insanları eğitici ayetler gönderdiği gibi aynı zamanda resul ve nebileriyle de bunu desteklemiştir. Kur'an'da; vicdan, hoşgörü, adalet, cömertlik, affetmek ve bağışlamak, yardımlaşmak,

iyilik yapmak, kolaylık göstermek ile alakalı birçok ayet mevcuttur. Bu ahlaki değerler araştırmanın konusu olan empatik yaklaşım ile ilişkili olduğundan bunlar üzerinde ayrı ayrı durmak gerekecektir.

2.2.1. Vicdanlı Davranmak

Kur'an'ı Kerim'de her ne kadar doğrudan vicdan kelimesi geçmese de ayetlerde beyan edilen içerik itibariyle insanın vicdanına hitap edildiği görülecektir. Zira vicdan, kişiyi, empatik anlayışa sevk eden âmillerden birisi ve belki de en önemlisidir (Gezgin, 2019, s.154).

Vicdan kelimesi Arapça bir ifade olup (v-c-d) kökünden türetilmiştir. Sözlükte “bulmak, zenginleşmek, sevmek, üzülmek, öfkelenmek” anlamlarındaki vecd kökünden mastar olan vicdan ve aynı kökten vücûdân, cide gibi kelimeler “bolluk, rahatlık, zenginlik”, vecd ise üzüntü ve sevgi manasına gelir (İsfahânî, 2012, s.854). Vicdan kelimesi yine “Kişiyi kendi davranışları hakkında bir yargıda bulunmaya iten, kişinin kendi ahlâk değerleri üzerine dolaysız ve kendiliğinden yargılama yapmasını sağlayan güç” olarak tanımlanmıştır (TDK, 1998, s.3765).

Vicdan kelimesinin gerek İslam düşünürleri gerekse batılı düşünürler tarafından birçok tanımı yapılmıştır. Şentürk'e (2013, s.90) göre, Piaget'in “özerk ahlak” dediği kavram vicdandan başka bir şey değildir. Vicdan insanın içindeki mahkeme olduğu gibi, irade de bu mahkemenin verdiği karardır. Şentürk'ün bu tanımını destekler nitelikte bir diğer tanım ise Ülken'den gelmiştir. Ona göre ahlaki yaptırım hem içsel hem de dışsal olabilir. O, ahlaki yaptırımda dışsal etki olarak övme, takdir etme, kötüleme ya da ayıplamayı görürken, içsel bir ahlaki yaptırım olarak vicdan azabı ve vicdani rahatsızlık duymayı göstermektedir (Ülken, 2000, s.270). Buna göre vicdan, insanın iç dünyasında olaylar karşısında yaptığı bir değerlendirme ve yargılama yeteneğidir.

Güler, vicdani insanı hayvandan ayıran ve onu üstün kılan temel bir özellik olarak görmektedir. Kuran, insana teklif olarak sunulan dini insanın vicdani özü üzerine kurmaya çalışmaktadır. İnsana verilen büyük emanet de (Ahzab,33/72) vicdani özdeki bu aktüelleşmedir. Bu anlamda vicdani sorumluluk sadece insana yüklenmiş olmaktadır. Güler'e göre hakiki bir vicdan daima diridir. Hakiki bir mümin veya insan olmanın temel koşulu vicdanın canlı tutulması, aktif kılınması ve işletilmesidir. O'na göre Kur'an'da ‘ataların yaşam koşullarına uyma’ şeklinde ifadesini bulan statik

kültürel yapılar veya içselleştirilmiş otoriteler vicdanın özündeki dinamizmi ve hakkaniyeti perdelemektedirler (Güler, 2010, s.102). Aynı zamanda Tanrı ile vicdan arasında ontolojik bir bağ vardır. Tanrı mutlak kudret olduğu kadar yoğunlaşmış mutlak vicdandır (adalet). Vicdanın kaynağı ise Kur'an'a göre (mahiyeti meçhul) Tanrı'nın yaratılıştaki bize üflediği ruhtur (Hicr, 15/29). Güler'e (2010, s.103) göre vicdanın keşfettiği değerlerin Tanrı'dan vahiy yoluyla gelen emirlerle paralellik arz etmesi vicdan ile Allah arasındaki ontolojik bağın göstergesidir.

Batı dünyası filozofları ve psikologları da vicdan kelimesi üzerine çalışmalar yapıp kendi perspektiflerinden tanımlar getirmişlerdir. J.J. Rousseau ise vicdana dair şu sözleri söylemiştir:

“Vicdan, vicdan... Ey ilahi içgüdü! Ölümsüz ve semavi sada! Zavallı ve cahil yaratıkların en güvenilir rehberi, sensiz hayvanlardan farksız olur, kötülükten kötülüğe sürüklenir, özsüz bir akıl gücünün ve yasadışı bir aklın sürüklemeleriyle, üzücü sonların ve ağır yanlışların avı olurdum” (Rousseau, 2002, s.186).

Rousseau'nun ahlâka dair konularda aklı ön planda tutmaktan ziyade gönlü ve vicdanı kendisine kılavuz yaptığı görülmektedir. Ona göre vicdan deruni bir ses veya ışıktır. İnsanı doğruya götürür. Fakat ahlaki sorumluluklarını sürekli çiğneyen birisinde vicdani hassasiyet zarar görmektedir. Dolayısıyla vicdan yanlış yapmaktan koruyan bir iç ölçü ve bekçidir denilebilir (Kahveci, 2012, s.207).

Erich Fromm ise vicdanı kaynağına göre otoriter ve humaniter olarak ikiye ayırır. Otoriter vicdanı, içselleştirilen dışsal otoritenin, dinin dışı vurumu olarak tanımlarken, kaynağını ise anne babadan, devletten veya da kültürel bir güçten aldığını belirtir. Bu sebeple birey davranışlarında hakikate göre değil dışsal otoritenin isteklerine göre hareket eder. Gerçek bir vicdanı temsil etmez. Bu bakımdan Erich Fromm'un otoriter vicdanı, Freud'un süper ego adını verdiği benlik birimine benzetilebilir. Hümaniter vicdan ise tamamen hakikate ve ahlaki erdeme yönlendiren mutluluk yoludur. Samimi vicdani davranış ise hümaniter vicdandır (Ceylan, 2017, s.192).

Allah'ın insana fitri olarak verdiği vicdan zaman içerisinde gelişip körelebilmektedir. Allah'ın bahsettiği vicdan, eğitimle geliştirilebileceği gibi, kötü alışkanlıklarla ve olumsuz telkinlerle körleşip yok olabilir. Dolayısıyla tek başına

vicdan yeterli değildir. Dinin yerini asla tutmamaktadır. Ayrıca iyi bir vicdana sahip olabilmek için, iyi bir din eğitimi alınması gerekmektedir. Zira, vicdan sürekli işlenen kötü amellerle, fonksiyonunu kaybedebilmektedir (Karagöz, 2000, s.94). Bu fikirleri destekler nitelikte Kur'an-ı Kerim'de; "Hayır! Doğrusu şudur ki, yapıp ettikleri kalplerini kaplayıp karartmıştır." (Mutaffifin 83/14) ayeti yer almaktadır. Buna göre vicdan, terbiye ve rehber muhtaç bir melekedir.

Şimdiye kadar vicdanın sadece bireysel yönü üzerinde konuşulmuştur. Oysaki vicdanın toplumsal bir boyutu da vardır. Gerçekleşen bir olay hakkında toplumun olaya bakış açısını yansıtan duruma toplumsal vicdan denilebilir. Vicdanı iki kısımda incelemek mümkündür. Bunlar; toplumsal vicdan ve kişisel vicdandır. Kişisel vicdan, fitrattan gelen istidatların din, eğitim ve çevresel faktörlerin etkisiyle gelişen bireysel vicdandır. Erich Fromm'a göre bu tür vicdana aynı zamanda "hümanist vicdan" da denir. Bu vicdan, her insanda bulunan ve dışarıdan gelen mükafat ve cezadan bağımsız olan, bireyin kendi iç sesidir (Bilgiz, 2007, s.16). Toplumsal vicdan ise kamu vicdanı, millet vicdanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Din, bu vicdanın en şümullü temelini, en büyük teminatını teşkil eder. Bir toplumun dini ne ise, toplumsal vicdanı da o, toplumsal vicdanı ne ise, gerçek dini de odur (Gezgin, 2019, s.162).

Vicdan esasen yapılan davranış veya tanık olunan olay karşısında kendi iç muhasebesini yaparak huzur veya rahatsızlık duyma halidir. Olumsuz davranışların vicdanda oluşturduğu rahatsızlık ise kişiyi davranışın tekrarından uzaklaştırır. Bu sebeple ötürü İslam'ın en çok üzerinde durduğu kavramlardan biri olan tövbe ile de ilişkilendirilebilir. Tövbe, isteyerek veya da istemeyerek yapılan günah olarak nitelendirilen bir davranışta, birey yaptığı bu davranışın yanlış olduğunu düşünerek kendini düzeltmeye çalışması ve pişmanlık duymasıdır. Tövbe eden bireyin, davranışının yanlış olduğu kanısı ise kişinin iç muhasebe ürünüdür. Bu sebeple tövbe vicdanın bir fonksiyonudur.

Birçok ayette; insanda bulunan ve onun iradi fiillerini ahlak ölçülerine göre denetleyen, iyilik yapmaktan sevinç, kötülük yapmaktan ıstırap duyan bir ahlaki melekedir söz edildiği, tövbenin de böyle bir vicdani hesaplaşmanın ürünü sayıldığı beyan edilmiştir (Demir, 2013, s.101). Allah'ın kabul edeceği tövbe, ancak bilmeden kötülük edip de sonra tez elden pişmanlık getirenlerin tövbesidir; işte Allah bunların tövbesini kabul eder. Konuyla ilgili yüce Allah mealen şöyle buyurmaktadır: "Allah

her şeyi bilendir, hikmet sahibidir.” (Nisa’ 4/17) “Yoksa kötülükleri yapıp yapıp da içlerinden birine ölüm gelip çattığında ‘Ben şimdi tövbe ettim’ diyenlerle kâfir olarak ölenler için kabul edilecek tövbe yoktur. Onlar için acı bir azap hazırlamışsızdır.” (Nisa’ 4/18)

Netice olarak vicdan ve empati birbiri ile iç içe iki kavramdır. Bireyde vicdani özellikler gelişmediği takdirde sağlıklı bir empati yeteneğine sahip olması da mümkün değildir. Vicdanın da empati yetisi gibi doğuştan gelen ve sonradan gelişim gösteren bir özelliği vardır. Vicdan çocuğun kendi beninin ötesinde kalan, gerektiğinde kendisinin danıştığı ve kendi benine hâkim olabilecek olan güçlü iç bendir. Bu üstün ben ana-baba veya toplumun taleplerinden bağımsız çalışan bir güce sahiptir (Erken, 2009, s.49).

2.2.2. Hoşgörülü Olmak

Kur’an-ı Kerim’de empatik yaklaşıma sevk eden en önemli duygulardan bir tanesi hoşgörü/müsâmahâdır. Müsâmahâ melekesine sahip bireyler empati becerisini de sağlıklı bir şekilde uygularlar. Başkalarını olduğu gibi kabul eden, kusurlarını ve eksiklerini yüzüne vurmeyen, her türlü olumsuzluğa rağmen karşı tarafı kırmayan insanlarda empati ve hoşgörü tutumları gelişmiştir.

Hoşgörü sözcüğü, Farsça bir sıfat olan iyi, tatlı, duygu okşayan, zevk veren, ilgi uyandıran, beğenilen ve latif anlamındaki “hoş / huş” sözcüğü ile Türkçe bir fiil olan görmekten türetilen “görü” sözcüğünün bir araya getirilmesiyle oluşan bileşik bir kelimedir. (Eyüboğlu, 1995) Hoşgörü kelimesi sözlükte “Her şeyi anlayışla karşılayarak olabildiği kadar hoş görme durumu, müsamaha, tolerans” (TDK, 1998, s.1625) olarak geçmektedir. Hoşgörü kavramı müsâmahâ kelimesi ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Bu kelimenin İngilizcedeki karşılığı ise tolerans “tolerance” olarak kullanılmaktadır.

Kur’an’da hoşgörü ve müsâmahâ kelimeleri geçmemektedir. Bu iki kavramı Kur’an’da en doğru şekilde karşılayan kavram “safh” kelimesidir (Aslan, 2005). Safh kelimesi sözlükte “bir şeyin veya birilerinin arasına girmek” (Ferâhîdî, 1408/1988, s.293), “bir şeye karşı yüzünün tamamını yöneltmek ve hoşgürsüzlüğü terk etmek” (Gezgin, 2019, s.148) gibi anlamlara gelir.

Hoşgörü kelimesi için şöyle tanımlar yapılmıştır: Hoşgörü; “Bir kimsenin bir topluluğun veya bir kurumun, hoşlanmadığı veya moral bakımından kınadığı bir

durumu sürdüren, bir eylemi yapan ya da bir inanca bağlı kalan bir kimse, bir grup ya da bir topluluk ile ilişkisinde ortaya çıkan durumdur” (Yürüşen, 1996, s.145). Bir diğer tanım göre ise hoşgörü; “Temelde başkasının yani farklı olanın kendileri gibi olma hakkına saygı göstermek ve ötekine verilen zararın kendine ve herkese verilen zarar anlamına geleceği için zarar vermekten kaçınmaktır” (Reardon, 2001, s.250).

Neticede, hoşgörü; bireyin olaylara sadece kendi bakış açısıyla bakması değil, kendi dışındakileri de bir şahsiyet olarak görebilmesi, onların fikirlerine en az kendi fikir ve kanaatlarına gösterdiği saygı ve anlayışı gösterebilmesidir. İşte bu anlayış, modern toplumlarda daha belirgin bir şekilde kendini gösteren ve empatik anlayışa yardımcı olan bir duygudur (Gezgin, 2019, s.152). Buna göre sağlıklı empatik yaklaşım bireylerdeki hoşgörü tutumunun gelişmesini ve uygulanmasını sağlar

2.2.3. Affetmek

Affetmek kelimesi Arapça kökenli olup “afv” kelimesinden türetilmiştir. Sözlükte “yok etmek, silip süpürmek” gibi anlamalara gelmektedir. Râğıp Isfahânî bu kelimeyi “Bir şeyi almayı kastetmek, yanındakini almak için ona yönelmek” (İsfahânî, 1412/1992, s.574) olarak tanımlamıştır. Affetme genel manada “kötülük ve haksızlık edeni, suç veya günah işleyeni bağışlama, cezalandırmaktan vazgeçme” (Alpay, 2009, s.11) olarak tanımlanmıştır. Buradaki tanıma göre affetme hem ilahi hem de beşerî yönleri ile düşünülebilir. Allah (c.c)’ın insanlar üzerindeki affetme eyleminin gerçekleşebilmesi öncelikle bireyin tövbe etmesinden geçmektedir.

Empatik yaklaşım ile doğrudan alakalı olan diğer bir kavram ise affetmektir. Empati becerisi yüksek olmayan insanlarda kendisine zarar veren insanları affetme eğilimi düşüktür. Karşımızdaki kişiyle empati kuramadığımız takdirde onun küçük hataları dahi büyük görünür ve birey karşısındaki kişiyi affetmekte zorlanır. Empatik düşünme becerisi gelişmiş insanlar ise karşı tarafın hataları dahi olsa bu hataları empati yaparak kabul edebileceği seviyeye indirger ve sonuç olarak affetme olayı gerçekleşir.

Kişilerarası ilişkilerimizde empatik yaklaşım çok büyük öneme sahiptir. Bireylerin birbirini anlaması ile birbirlerine karşı tahammül katsayısı artmakta ve nihayetinde onların hatalarını kolaylıkla affedebilmektedir. Buna göre empati, affetme için gerekli zemini hazırlar. Mesela, yapılan bazı psikolojik araştırmalarda: -özellikle mutlu evliliklerde- karşılıklı olarak incinme durumunda, özür dilemenin ardından, eşin

bağışlandığı ve bu bağışlamada etkili olan erdemin ise “empatik anlayış” olduğu vurgulanmaktadır (Gezgin, 2019, s.181).

İlahi dinlerin hemen hemen hepsinde affetme konusu üzerinde çokça durulmuştur. Yahudilikte sadece haksızlığa uğrayan mağdur kişiden af dilenebilir. İslam’da ise kişi üzerinde kul hakkı varsa önce helallik almalı, kulun onu affetmesini sağlamalı, sonra tevbe etmelidir. “Mallarınızı aranızda haksızlıkla yemeyin. Bile bile, günaha saparak, insanların mallarından bir kısmını yemeniz için onun bir parçasını yetkililere aktarmayın” (Bakara, 2/188). Ayette insanların haksızlık ile mallar kazanıp onları yememeleri gerektiğine ve yetkili kişilere rüşvet olarak verilmemesi gerektiğine değinilmiştir. Yahudilik ile İslam, affetme duygusunun ön plana çıkması için gerekli duyguyu pişmanlık olarak görürken, Hristiyanlık ise merhamet ve sevgi duygularını ön plana çıkarmaktadır.

Dinler Allah’ın affetmesi ile kulun affetmesi arasında bağlantılar kurmuşlardır. Hristiyanlıkta önemli bir yer tutan günahların affı konusu günah çıkarma olarak yer bulmuştur. Yahudilikte affetme ise başkalarının kötülüklerini affetme olarak zuhur etmiştir. Suçlu olan kişi pişmanlık duyarak tövbe ettiği zaman haksızlığa uğrayan kişi tarafından affedilmektedir. Böylelikle suçlu affedildiği için hiçbir şekilde borcu kalmamış sayılır. Burada mağdur kişi suçlu üzerinde empati kurarak suçlu kişinin zayıf ve acizliği kalben kabullenilmiş olur. İslam dini af ve mağfiret kavramları üzerinde çok durmuştur (Gezgin, 2019).

Allah (c.c) kendisinden hiçbir zaman ümit kesilmemesi gerektiğini ve mağfiretinin, rahmetinin sınırsız olduğunu şu ayetlerde bildirmiştir. “De ki (Allah şöyle buyuruyor): Ey kendi aleyhlerine olarak günahta haddi aşan kullarım! Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin. Allah (dilerse) bütün günahları bağışlar; doğrusu O çok bağışlayıcı, çok merhametlidir” (Zümer, 39/53). Bu ayet, Allah’ın rahmet ve affının asla ümitsizliğe izin vermeyecek derecede geniş olduğunu en açık bir şekilde ortaya koyan ilâhî müjde olarak değerlendirilebilir. Allah’ın iradesini sınırlayacak hiçbir güç bulunmadığı için O’nun bağışlama yetkisine belli şartlarla sahip olduğu gibi bir görüş de ileri sürülemez (Karaman vd., 2020, s.627).

Psikolojik olarak bakıldığında affetmek, mağdur kişinin içinde bulunduğu öfke ve kırgınlıktan kaynaklanan duygusal ve psikolojik çöküntüden kurtulmak amacıyla önemli bir tedavi yöntemidir. Affetme olayının gerçekleşmesi de tabi ki bazı kişisel

özelliklere göre şekillenmektedir. Kronik düşmanlık, kin, öfke gibi özelliklere sahip bireyler karşısındaki kişiyi affetmekte zorlanabilmektedir. Sağlıklı affetmenin gerçekleşmesi için bireyde sevgi, merhamet ve en önemlisi empatinin olması gerekmektedir. Olumsuz kişilik özellikleri, bağışlamayı olumsuz yönde etkilerken, uzlaşmacı, empatik anlayış gösterebilme, derinlemesine inceleyebilme, dışa dönüklük gibi olumlu kişilik özelliklerine sahip kişilerin, bağışlamaya daha yatkın oldukları görülmektedir (Gezgin, 2019, s.200).

Empati affetme için önemli bir etkidir. Düşük empati tutumuna sahip kişilerde, sosyopat, narsist ve antisosyal kişilik bozuklukları görülmektedir. Bu bireylerde empati yeteneği eksikliğinden ötürü bağışlama eylemi gerçekleşmemektedir. Bu sebeple empati bağışlama için önemli bir ortam oluşturur. Affetmenin ön şartı, samimi olmaktan ve karşı tarafın bu bağışlama da ikna olmasında geçmektedir. Bunun içinde empatik yaklaşım büyük önem arz etmektedir.

Bağışlama iki önemli duygusal süreç içermektedir. Bu süreçlerden birincisi; incinmeden dolayı yaşanan kızgınlık ve öfkenin çözümlenmesidir. İkincisi ise incitene karşı sevgi ve hoşlanma gibi olumlu duygularla empati kurulmasıdır. Son zamanlarda yapılan psikolojik çalışmalarda, empatik eğilimin, duygu yönetimi ve bağışlama arasındaki ilişkiyi yönettiği belirtilmektedir (Alpay, 2009, s.43-46).

2.2.4. Adâletli/Âdil Olmak

Adalet kelimesi, kökü Arapça olan “A-D-L” kökünden gelmektedir. Denk olmak, birbirine eşit olmak, doğru olmak terazinin kefelerini eşit hale getirmek, âdil olmak, insaf etmek, ölçülü hareket etmek gibi anlamlara gelmektedir (Cerrahoğlu, 1993, s.17). Sözlükte “hak ve hukuka uygunluk, hakkı gözetme, doğruluk, töre” (TDK, 1998, s.35) gibi anlamlara gelmektedir. Toplumun ilk oluştuğu dönemden itibaren huzur ve barış ortamının devam etmesi için adalet kaçınılmaz bir unsur olmuştur. Tarihi olayları incelediğimizde adaletin olmadığı birçok toplumda zulüm, sefalet ve haksızlıklar baş göstermiştir.

Adalet kavramının empatik yaklaşım ile ilişkisini irdeleyecek olursak; herhangi bir olayda kişilerin adil davranmalarının ön şartı birbirlerini “empatik yaklaşım” ile anlamaya çalışmasıdır. Adaletle karar veren bir hâkim suçlu ve mağdura karşı empatik yaklaşım sergilemeli, bir olayda empati kuracak bireyin de adaletli olması gerekmektedir. Bu sebeple adalet ve empati birbirinden ayrılmaz iki kavramdır.

Kültürün insanlara bazı değerleri yüklediği ve bu değerlerin insanların yaşamlarında önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. Hoffman'a (2001, s.12) göre kültürden alınan adalet ve sorumluluk değerleri, insanların empati kurma kapasitelerinin artmasını sağlayacaktır (Özbek, 2004, s.10).

Kur'an'da adalet kavramı “a-d-l” kökünden gelmiş olup fiil ve isim formunda bulunmaktadır (Zeyd, 2015, s.260). Adalet bir işi dengeli yapmak, insâf etmek, denk tutmak, adil davranmak, tevhid, eşitlik, fide, kıymet anlamlarında kullanılmıştır. (Nahl, 16/90) Kur'an'da 28 ayette geçen adalet, İslam dininin önem verdiği ana konulardan birisidir. Kur'an'î veya İslamî temellere dayanan, inanç, ahlak ve erdem açısından kusursuz bir toplumun oluşmasının öncelikli şartı toplumda adaletin sağlanmasıdır. Günümüz toplumunda, dünyanın her bir köşesinde ırkından, renginden, dilinden ve dininden dolayı binlerce insanın haksız yere zulüm ve işkence gördüğünü düşündüğümüzde Kur'an'ın bir toplumun düzeni için vazgeçilmez bir kaynak olduğunu görmekteyiz. Kur'an adaletin insanlar tarafından sağlanmasını istemekle kalmamış aynı zamanda adaleti emretmiştir. Yüce Allah şu ayette: “Muhakkak ki Allah adaleti, ihsanı, akrabaya karşı cömert olmayı emreder; hayâsızlığı, kötülüğü ve zorbalığı yasaklar. İşte Allah, aklınızı başınıza alınız diye size böyle öğüt veriyor.” (Nahl, 16/90) buyurarak diğer insanlara karşı adil ve dürüst olmamızı emretmektedir.

Hâkimin kararlarında adaletli olmasını sağlayan etkenlerden en önemlisi olayları “empatik yaklaşım” ile incelemesidir. Hakim hem davalı hem de davacıyı bilişsel ve duygusal açıdan sağlıklı bir şekilde değerlendirmeli kararını olabildiğince adil vermelidir. Hâkimler kadar yargıladığı kişiler de empati kurmak zorundadır. Birey, hukuk karşısında, kanunlar önünde herkesin eşit şartlara sahip olduğunu düşünmeli ve karşısındaki kişilere ona göre davranmalıdır. Bu sebeple adaletin sağlanması kolay olmayıp birçok etkeni içinde barındıran zorlu bir süreçtir. Toplumumuzda kendisini kanunların üzerinde görüp ona göre adaleti sağlamaya çalışsan birçok hâkim vardır. Hâkimin adaletine güvenilebilmek için, onun olabildiğince vicdanlı, hakkaniyetli olması gerektiği kadar olaylara empatik olarak da bakabilmelidir.

Adalet önceki başlıklarda incelenen “vicdan” kelimesi ile de ilişkilidir. Bireylerin aldığı kararlarda adaletli olması için bu kararlarını verirken vicdanlarının rahat olması gerekmektedir. Bunun içinde insanların sağlıklı bir vicdan eğitiminden

geçmesi gerekmektedir. Vicdan eğitimi bireyin çocukluğundan başlayıp hayatının bütün dönemlerinde devam eden gelişim sürecidir. Allah (c.c) insanların vicdanlarına büyük önem vermiştir. Kur'an'ın indirilişinden itibaren on üç yıl süren Mekke dönemi boyunca hep vicdan terbiyesi üzerinde durulmuştur (Cerrahoğlu, 1993, s.21). Vicdan adaleti sağlamak için önemli olduğu kadar, adaleti sağlarken başvurulacak yasalar da Kur'an-ı Kerim'i kaynak almalıdır. Kur'an'da; "İnsanlar arasında Allah'ın sana gösterdiğine göre hükmedesin diye hakkı içeren kitabı sana indirdik; hainlerden taraf olma!" (Nisâ, 4/105) buyurmuştur. Ayette her insan gibi Hz. Muhammed'in (s.a.v) de bir insan olması sebebiyle yanılabilirliği ve yanlış kararlar verebileceği belirtilmiştir. Kur'an bunun önüne geçmek için kitapta gösterilen usule göre karar verilmesini, hain ve haksız olandan yana taraf olunmaması gerektiğini belirtmektedir.

Kur'an-ı Kerim adalet sıfatından yoksun insanları aciz, dilsiz ve köleye benzetmiştir. Adalet sıfatına nail olan insanla, olmayanın bir tutulamayacağını söyleyen Kur'an, adaletin kâmil insanların işi olduğunu belirterek adaletin kemal sıfatı olduğunu söylemektedir (Çağrı, 1988, s.341). Ayette: "Yine Allah şu iki insanı örnek veriyor: Biri dilsizdir, elinden hiçbir şey gelmez, efendisinin sırtında yüküdür, onu nereye gönderse yararlı bir sonuçla gelmez. Şimdi bununla adaleti emreden ve kendisi de dosdoğru yolda bulunan kimse bir olur mu?" (Nahl 16/76) buyurarak, belirttiğimiz hususa dikkat çekmektedir.

Adaletin eksik olduğu toplumlarda birey hakkını savunmakta zorlanabilir. Hakkını savunurken sert ve kırılcı dil kullanabilir. Bu kimselere karşı empatik yaklaşımla yaklaşarak adalet ve haklı kişiye saygı duymak ve adil olmanın göstergesidir. Empatik yaklaşımı benimsemeyen, suçlu ile suçsuzu sadece sosyal statülerine göre ayıran toplumlar geriye gitmeye hatta geri dönülmez toplumsal çöküşlere gebe olur. Hadiste geçtiği üzere "Güçsüz kimselerin incitilmeden haklarını alamadıkları hiçbir toplum gelişme şansına sahip değildir" (Çakan, 1994, s.5).

Adalet, herhangi bir yere, zamana göre gelişen ve farklılık gösteren bir değer değildir. Adalet zamandan ve mekândan bağımsız bir ilkedir. Bu ilkeyi uygularken insanları "iyi-kötü", "sevilen- nefret edilen", "zengin-fakir", "müslim- gayr-ı müslim", "güçlü-zayıf" gibi durumlara göre değil de "haklı- haksız" kıstaslarına göre uygulamak gerekir. Adalet terazisinin akraba, arkadaşlık, statü, fiziksel durum, maddi durum, kişisel çıkarlar gibi sebeplerle şaşması hoşgörülemez bir durumdur.

Peygamberimiz bir hadisinde: “Kureyş kabilesinden bir grup insan, hırsızlık yapan Fâtıma adlı bir kadını affetmesi için aracı olduklarında, Resûlullah (s.a.v) ayağa kalkarak hutbe okudu ve Allah’a gerektiği gibi senâ ettikten sonra şöyle buyurdu:

Sizden önceki insanların helâk olmalarının sebebi, aralarında ileri gelen (zengin) kimseler hırsızlık yapınca suçun cezasını vermeyip zayıf (ve fakir) kimseler hırsızlık yapınca ceza uygulamalarıdır. Bu canı bu tende tutan (Allah)a yemin ederim ki Muhammed’in kızı Fâtıma hırsızlık yapsa, onun da elini keserdim!” (Muslim, Rikâk, 9)

Adaleti sağlamak için empatik yaklaşımın önemini vurgulamak açısından şu ayet çok önemlidir:

“Ey iman edenler! Kendinizin veya anne babanızın ve akrabanızın aleyhine de olsa adaletten asla ayrılmayan, Allah için şahitlik eden kimseler olun. (İnsanlar) zengin olsunlar, yoksul olsunlar Allah onlara sizden daha yakındır. Öyleyse siz hislerinize uyup adaletten ayrılmayın. Eğer adaletten sapar veya üzerinize düşeni yapmaktan geri durursanız bilin ki Allah yaptığınız her şeyden haberdardır.” (Nisa’, 4/135)

Birey herhangi bir olayda adaletli davranma konusunda zorlanabilir hele ki taraflardan bir veya birkaçı aile efrâdı olduğu takdirde daha da çok zorlanacaktır. Bunun en güzel çaresi, olayları empatik yaklaşımla çözümlemektir. Bu sebeple adil davranmak için empatik yaklaşıma ihtiyaç vardır.

2.3. KUR’AN-I KERİM’DE EMPATİK YAKLAŞIMIN DOĞRUDAN GÖSTERGELERİ

2.3.1. Kişiler Arası İlişkilerde Empatik Yaklaşım

Kur’an-ı Kerim’de insanların birbiri ile iletişimde ve davranışlarında dikkatli ve ahlaki değerlere uygun hareket edilmesini emreden birçok ayet vardır. İnsanın fitratına ters düşecek nefsi davranış ve sözlerden uzak durulması gerektiğini belirtmiştir. Benmerkezci, bencil ve sadece kendi çıkarlarını düşünen insanları hoş görmemiş, vicdanlı, adaletli, merhametli, yardımsever ve diğerkâm olmayı öğütlemiştir. Bu erdemli davranışların da insanda zuhur etmesinde en önemli etken ise karşısındaki kişilere empatik yaklaşım sergilemesinden geçmektedir.

2.3.1.1. Aile İçi İlişkilerde Empatik Yaklaşım

2.3.1.1.1. Çocuğun Anne ve Babasına Karşı Empatik Yaklaşımı

Birey ilk iletişim faaliyetlerini aile içerisinde gerçekleştirmektedir. Empatik yaklaşım da ilk olarak aile içi ilişkilerde başlayıp, daha sonra diğer insanlarla

ilişkilerinde kendini gösterir. Kur'an'da aile içi empatik yaklaşımın önemini belirten birçok ayet vardır.

“Ey iman edenler! Eşlerinizden ve çocuklarınızdan da size düşman olanlar vardır, onlardan sakının. Ama affeder, hoşgörülü ve bağışlayıcı davranırsanız, şüphesiz Allah da çok bağışlayıcı ve engin merhamet sahibidir.” (Teğabün, 64/14) Söz konusu ayette; aile efrâdından isteyerek veya istemeyerek bize kötülük etmek isteyenler olacaktır. Ayette bulunan “bağışlayıcı davranın” ifadesi eşlerimizle ve çocuklarımızla empati kurarak onların asıl niyetlerini anlamaya çalışıp affetmemiz gerektiğine işaret ediyor. Dünyanın bir imtihan alanı olduğunun bilinciyle yaşayıp bize zarar verecek olaylardan kaçmak yerine çözümler üretmek gerekmektedir. Bu hazırlığı yaparken de özverili davranarak başkalarına beslediğimiz olumsuz duygulardan sıyrılıp hoşgörülü ve bağışlayıcı olmalıyız (Karaman vd., 2020, s.376).

“Bir zamanlar biz İsrâiloğulları'ndan, "Yalnız Allah'a kulluk edeceksiniz; ana babaya, yakın akrabaya, yetimlere, yoksullara iyilik edeceksiniz. İnsanlara güzel söz söyleyin, namazı kılın, zekâtı verin" diyerek söz almıştık. Sonra, içinizden küçük bir kesim dışında, sözünüzden döndünüz; hâlâ da sırt çevirmektesiniz.” (Bakara, 2/83)

Yukarıdaki ayette birçok farklı konu üzerinde durularak her kesimden bireye karşı merhamet gösterilmesi iyilik yapılması emredilmektedir. Ancak konuyla ilgili olan husus ana, babaya ihsan edilmesidir. Ana ve baba bireyin dünyaya gelmesinde bir vesiledir. Ana-baba çocuğu dünyaya geldiği andan itibaren ona karşı koşulsuz olarak sevgi ve fedakârlık beslemektedir. Bizim de bunun neticesinde onların kadirlerini bilmek, yardımında bulunmak meşru ve insanî vazifemizdir. Allah Te'âlâ bizi bununla mükellef tutarak aslında empatik anlayış göstermemizi emretmiştir (Bilmen, 1997, s.79-80).

“De ki: Gelin, rabbinizin size neleri haram kıldığını okuyayım: O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın. Anne babaya iyilik edin. Fakirlik korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin; biz, sizin de onların da rızkını verimiz. Kötülüklerin açığına da gizlisine de yaklaşmayın. Haklı bir sebep olmadıkça Allah'ın yasakladığı cana kıymayın. İşte bunları Allah size emretti; umulur ki düşünüp anlarsınız.” (En'am, 6/151)

Ayette Allah bize karşı birçok telkinde bulunmuştur. Bunlardan ilki Allah'a şirk koşmak olurken ardından ana babaya iyilikte bulunmayı emretmesi aile ilişkilerine verdiği önemi göstermektedir. Çünkü onlar çocuğun bu dünyada varlık

sebebidir. Onların çocuklarına şefkatleri ve hizmetleri pek ziyade olduğundan, onların kadrini bilip güzel davranışlar göstermek gerekmektedir (Bilmen, 1997, s.977).

“Rabbin, sadece kendisine kulluk etmenizi ve anne babanıza iyi davranmanızı emretti. Onlardan biri veya ikisi senin yanında yaşlanırsa onlara öf bile deme! Onları azarlama! İkisine de gönül alıcı güzel sözler söyle. Onlara merhametle ve alçak gönüllülükle kol kanat ger. "Rabbim! Onlar nasıl küçüklükte beni şefkatle eğitip yetiştirdilerse şimdi sen de onlara merhamet göster" diyerek dua et. Kalplerinizdekini en iyi bilen rabbinizdir. Eğer iyi olursanız bilesiniz ki Allah kendisine yönelenleri bağışlayıcıdır.” (İsrâ, 23-25)

Belirtilen ayetlerde Allah’ın insana haram kıldığı şeylerin ilk sırasında Allah’a şirkten sonra çocukların anne-babaya iyi davranmaları gelmektedir. Zira bir çocuğun dünyaya gelmesinde birinci hikmet Allah’ın lütfu iken ikinci hikmet ise anne-babadır. Allah insanlara nimetlerini herhangi bir karşılık beklemeden verdiği gibi anne baba da evlatlarına karşı her iyiliği ve yardımı karşılık beklemeden yapmaktadır. Allah, insanlar günahkâr ve şirk içinde olsalar dahi nimetlerini esirgemez aynı şekilde anne-baba da çocukları onlara karşı asi de olsalar her türlü yardımlarına koşarlar. Öyleyse çocukların büyüyüp anne-babanın yaşlandığı dönemde birey empatik bir yaklaşım sergileyerek onların kendilerine yaptıklarını göz önüne getirip merhametle, azarlamadan ve kırmadan yardım etmesi gerekmektedir. Şentürk bu durumu şöyle şekilde özetlemiştir. “Siz onların yerinde olsaydınız, kendinize nasıl davranılmasını isterdiniz? Nitekim ileride siz de onlar gibi olacaksınız. Öyleyse kendinizi ana-babanızın yerine koyun, ona göre hareket edin. Onlara güzel davranın” (Şentürk, 2002, s.160).

Bahsedilen ayetlerde çocuğun anne ve babasına karşı vefa göstererek merhametli ve şefkatli davranması için bireyin öncelikle empatik bir anlayış sergilemesi gerekmektedir. Empatik anlayış sergilemekten yoksun birey anne ve babasının yaşlılık dönemlerinde onlara hizmet etmesi ve fedakârlık göstermesi beklenemez. Çünkü kendisini anne ve babasının yerine koymayı aklına dahi getirmez (Gezgin, 2019, s.319).

2.3.1.1.2. Anne ve Babanın Çocuklarına Karşı Empatik Yaklaşımları

Kur’an-ı Kerim çocukların, anne ve babaları üzerinde hakları olduğunu empatik anlayış içeren birçok ayette belirttiği gibi anne ve babaların da çocuklarına karşı empatik davranış sergilemesini telkin edici birçok ayet vardır. Bu açıdan Kur’an

aile ilişkilerini düzenlerken ailenin her ferdinin birbiri ile iletişimi hakkında eğitici mesajlar vermektedir. Kur'an-ı Kerim'de: "Mal ve çocuklarınızın sizin için birer imtihan olduğunu ve büyük mükâfatın Allah katında bulunduğunu bilin." (Enfâl, 8/28) Bu ayet çocukların anne ve babaya bir imtihan olarak verildiği ve bunun bilincinde davranılması neticesinde Allah'ın mükâfatının olacağını bildirmiştir. Bu imtihan karşısında anne ve babanın diğerkâmlık ve fedakârlık dibi değerlere sahip olması gerekmektedir.

Müfessir Seyyid Kutub bu ayet hakkında şöyle bir görüş belirtmiştir:

"Yüce Allah, insanın yapısındaki zaaf noktalarını bilir. Mal ve evlât tutkusunun insanın en derin zaafı olduğunu da bilir. Bu yüzden insanın dikkatini, mal ve evlât bağışının altında yatan gerçeğe yöneltiyor. Yüce Allah, insanları denemek ve imtihana tabi tutmak için onlara mal ve evlât vermiştir. Çünkü bunlar, imtihan ve sınanma aracı olan dünya hayatının süsleridirler. Yüce Allah kulun yaptıklarını ve tasarrufunu görmek için bunlarla imtihana tabi tutar: Bunlara karşılık olarak şükrediyorlar mı, nimetin hakkını veriyorlar mı? Yoksa onlarla oyalanıp Allah'ın hakkını mı unutuyorlar? İmtihan sadece zorluk ve yoklukla olmaz. Rahatlık ve bollukla da olur. Mal ve evlât da rahatlık ve bolluğun kapsamına girer" (Kutub, 2014, s.982).

Dünyaya gelmiş bütün peygamberler gerek kendi ailesine gerekse ümmetine karşı, sözleriyle ve davranışlarıyla onlara empatik anlayış göstererek örnek bir yaşam sergilemişlerdir. Kur'an'da ismi geçen peygamberlerden Hz. Nuh (a.s)'a Allah, bir gemi yapmasını (Hûd, 11/36) ve bu gemiye her canlıdan bir çift ile ailesi ve müminleri bindirmesini emretmiştir. (Hûd, 11/40) Ancak Hz. Nuh (s.a)'a inanmadığı için gemiye binmeyi reddeden oğluna şefkat ve merhametle yaklaşp onun bağışlanması için dua etmesi (Hûd, 11/42-47), onun şefkat ve merhametine güzel bir örnektir.

Kur'an'da ismi geçen Hz. Lokman (a.s)'ın oğluna karşı nezâket ve zerâfet ile yaklaşması, bir babanın oğluna nasıl davranması gerektiği hakkında önemli ipuçları vermektedir. (Lokmân, 31/13-19) Yüce Allah Hz. İbrahim (a.s)'e oğlu Hz. İsmail (a.s)'i kurban etme emri verildiği zaman (Saffât, 37/102-105) Hz. İsmail (a.s)'e danışması ve onun duygu ve düşüncelerine değer vermesi de empatik anlayış örneğidir. Bir diğer empatik yaklaşım örneği ise Hz. Yâkub (a.s)'un oğlu Hz. Yusuf'tan (a.s) gelmektedir. Hz. Yusuf (a.s) kardeşlerinin kendine zulmetmesine, dışlamasına ve son olarak kuyuya atmalarına rağmen merhamet göstererek onları affetmesi empatik davranışa örnek verilebilir.

İnsanlar arası iletişimde empatik yaklaşım doğru bir şekilde gerçekleşmesi için bazı temel prensipler vardır. Bunlardan birisi de karşımızdaki kişiye değer verme, kaale almaktır. Mesela selam verdiğiniz kişi size karşılık vermediği takdirde kendinizi değersiz ve işe yaramaz bir insan olarak hissedersiniz. Başka bir örnek markette sıra beklerken önünüze geçildiği zaman kendinizin umursanmadığınızı ve yok sayıldığınızı düşünürsünüz (Cüceloğlu, 2002). İşte bu durumda sağlıklı empatik iletişimin gerçekleştiğini söyleyemeyiz. Yukarıda bahsettiğimiz peygamberler de bunun bilincinde olarak çocuklarına karşı “Ey Oğulcuğum/ Yavrucuğum!” (Yûsuf, 12/5; Hûd, 11/42; Lokmân, 31/13,16, 17; Saffât, 37/102) diyerek hitap etmişlerdir. Bu hitap şekinden anlıyoruz ki karşı tarafı anlama ve empati kurmak için ona saygı göstermek, dikkate almak gerekmektedir. “Zirâ ebeveynin, çocuklarına karşı davranışlarındaki sevgi, merhmet, şefkat, acıma duyguları; empatik anlayış sahibi olmalarının dışa yansımalarıdır” (Gezgin, 2019, s.323).

Kişiler arası iletişimi etkileyen iki önemli etmenden birisi başkaları ile ilişkilerde saygı ilkesini ön plana çıkararak karşı tarafın özelliklerinin kabul edilmesidir. Diğerisi ise karşı tarafı empatiyle dinlemektir. (Baymur, 1994, s.280) Dinlemek sadece karşımızdaki kişinin sesini ve söylediği sözleri işitmek değil onun anlatmak istediği şeyleri ve duygu durumunu anlamaktır. (Sayar, 2008, s.46) Denilebilir ki anne ve babanın çocuğu ile iletişimi kul-Allah arasındaki iletişimin küçük bir örneğidir. Annelerde bulunan şefkat Rahim sıfatının tezahürüdür. Bu rahmet sayesinde anne kimsenin göstermediği sabrı çocuğuna göstermektedir (Tongar, 2017, s.57-58).

2.3.1.1.3. Eşlerin Birbirlerine Karşı Empatik Yaklaşımları

İslamın evlilik müessesesine önem verdiğini, gerek Kur'an-ı Kerim'de geçen ayetlerde gerekse Peygamber Efendimizin (s.a.v)'ın hadislerinde görmekteyiz. (Rum, 30/21) Evlilik kurumu bir toplumun en küçük yapı taşı olmasına rağmen, toplumun değişmesinde öncülük eden kurumdur. Bu kurumun devamının sağlanması içinse eşler arası iletişimin çok sağlıklı olması gerekir ki bunun neticesinde sağlıklı nesiller yetiştirebilsinler. Evliliğin sağlıklı bir şekilde sürdürülmesinde eşler arasında sevgi, saygı, hoşgörü ve empatik anlayış vazgeçilmez unsurlardır (Gezgin, 2019, s.337). Bu unsurların temelinde empatik yaklaşımın olduğu söylenebilir. Eşler birbirlerine karşı samimiyetle ve içtenlikle empati kurabildikleri takdirde anlaşmazlıklarda, fikir ayrılıklarında birbirlerine hak vererek hoşgörüyle yaklaşarak sorunlar aşılabacaktır.

Ailede uyum ve eşlerin birbirlerine yaklaşımında empatiyi inceleyen Franzoi ve arkadaşları (1987) empatinin, evlilikte yaşanan gerilimlerin azaldığını ortaya koymuştur. Buna göre sevgi ve empatik yaklaşımı benimseyen eşlerde aile içi çatışmalarda bağışlama ve hoşgörü daha üst düzeyde olur. Bunun neticesinde ailelerin yıkılması ve çocukların mağduriyeti engellenmiş olur. Nitekim günümüzde boşanmaların birincil sebebi olan şiddetli geçimsizlik olaylarında, eşlerini döven kocalar üzerine yapılan araştırmada kocaların empati eksikliğinden dolayı şiddete başvurduğu sonucuna ulaşılmıştır (Goleman, 2003, s.138).

Konuyla ilgili ayette şöyle buyrulmaktadır:

“Onlara ısınıp kaynaşasınız diye size kendi türünüzden eşler yaratıp aranızda sevgi ve şefkat duyguları yerleştirmesi de O’nun kanıtlarındandır. Doğrusu bunda iyi düşünen kimseler için dersler vardır.” (Rum, 30/21) “Ey insanlar! Şüphesiz sizi bir erkek ile bir dişiden yarattık, tanışasınız diye sizi kavim ve kabilelere ayırdık, Allah katında en değerli olanınız O’na itaatsizlikten en fazla sakınanınızdır. Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir, her şeyden haberdardır.” (Hucurât, 49/13)

Evlilik İslam dini için önemli bir müessesedir. Allah (c.c), evliliğin cinsel bir beraberlikten öte olduğunu ayette; “kendi türünüzden eşler yaratıp” (Rûm Suresi, 21) ve “erkek ile bir dişiden yarattık” (Hucurât Suresi, 13) ifadeleriyle belirtip eşlerin birbirleri için yaratıldığını açıkça beyan etmiştir. Birbiri için yaratılan bu insanları bir araya getiren unsur sadece cinsel manada beraberlik değil, sevgi ve sevginin tezahürleridir. Evlilikler sevgi, empati ve şefkat üzerine kurulduğu takdirde ailelerin uzun süreli olacağını söyleyebiliriz. Sağlıklı bir evlilik için bireylerin birbirlerini anlaması ve birbirine karşı sevgi ve şefkat göstermesi gerekmektedir. Bunun sağlanması için de ilişkilerde empatik yaklaşım önemlidir. Çünkü birbirini anlamayan, sevgiden eksik evlilikler kısa denebilecek sürelerde bitebilmektedir.

“Çoğu zaman, cinsi hislerle karşı cinsten birine fazlaca ilgi duymanın sevgi veya aşk olduğu ileri sürülür. Hâlbuki sadece cinsi hislerle karşı cinsten birine ilgi duymanın adı, sevgi veya aşk değil şehvet duygusudur ve hayvandaki durum da bunu aynısıdır. Sevgi ve aşkta cinsi duyguların etkisi bulunmakla beraber daha çok, güzelliğe ve mükemmelliğe ilgi ve hayranlık gibi yüksek düşünce ve duygular hâkimdir. Hatta hiçbir surette cinsi duyguların söz konusu olmadığı sevgi ve aşklar da vardır ve bunlar sadece insana hastır” (Fırat, 1986, ss.25-26).

Yani empatik yaklaşımdan uzak sadece cinsellik ile kurulan birliktelikler sadece hayvanda görülen özelliklerdir. Ailede cinsi isteklerin ikinci plana atıldığı

birlikteliklerde, insani duygulardan olan sevgi ve şefkatle yapılan empatik yaklaşım büyük önem arz eder.

Başka bir ayette, “Ey iman edenler! Eşlerinizden ve çocuklarınızdan da size düşman olanlar vardır, onlardan sakının. Ama affeder, hoşgörülü ve bağışlayıcı davranırsanız, şüphesiz Allah da çok bağışlayıcı ve engin merhamet sahibidir.” (Teğâbün, 64/14) buyrulur. İslam insanlar arasında düşmanlığı hoş karşılamamaktadır. Ancak ailemizde dahi düşmanlarımızın olabileceğini ayette belirtmektedir. Düşmanlık yapacak kişi eşimiz dahi olsa bunun bir imtihan olduğunun bilincinden olup merhametle yaklaşıp affetmemiz gerekiyor.

“Yüce Allah sizi mal ve evlat konusunda sınıyor, şu hâlde uyanık olun, sakının, sınavda başarılı olabilmeniz için sürekli hazırlıklı olun, kötü düşüncelerden kurtulun ve Allah için her kötülükten uzak durun. Tıpkı bir kuyumcunun saf altını katma maddelerden ayırmak için onu ateşte erittiği gibi” (Kutub, 2014, s.2371).

Allah, evlat ve eş konusunda bizi sınarken, karı-koca birbirlerine karşı ve evlatlarına karşı empati kurarak affedici olmayı ve hoşgörü ile yaklaşılmasını öğütlemektedir.

İslam evlilik müessesine önem verdiği kadar eşler arasında yaşanabilecek sorunlar olduğu takdirde bunların aşılması için de tavsiyeler de bulunmaktadır.

“Ey iman edenler! Kadınlara zorla vâris olmanız size helâl değildir. Apaçık bir edepsizlik yapmadıkça, onlara verdiğinizin bir kısmını ele geçirmek için -evlenme ve boşanma konusunda- engel çıkarmayın. Onlarla iyi geçinin. Eğer onlardan hoşlanmazsanız, Allah’ın hakkınızda çok hayırlı kılacağı bir şeyden de hoşlanmamış olabilirsiniz.” (Nisâ, 4/19)

Yukarıdaki ayet, evlilik içerisinde sorunların daima olabileceği ancak bunların büyütülmeden, çözüme ulaştırmada iyi niyetli olmaları hususunda ahlâki bir tavsiyedir (Bayar, 2011, s.91-92). Eşler arasındaki sorunların çözümü de birbirlerine karşı empati kurarak sağlanmalıdır. Long ve Angera (1999) romantik ilişki yaşayan 48 çiftte on saatlik empati eğitimi vermişler ve altı aylık bir sürecin sonunda empati düzeylerindeki olumlu artış ile eşler arasındaki ilişkiden alınan doyum arasında pozitif bir korelasyon elde edilmiştir. Özellikle evli eşler arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi açısından empatik anlayışın ne kadar önemli olduğu görülmektedir. Bir toplumun temelini oluşturan aile kurumuna Allah’ın bu denli önem vermesi, gelecek nesillerin oluşmasında ve ahlaki devamlılığın sağlanmasında ailenin rolünün büyük

olmasındadır. Eşler de aile kurumunun öneminin bilincinde olup arasında çıkan küçük tartışmalarda empatik anlayışı temel edinerek olumlu çözümler üretebilirler.

2.3.1.1.4. Kardeşlerin Birbirlerine Karşı Empatik Yaklaşımları

Kur'an-ı Kerim'in aile içi ilişkilerde empatik yaklaşımın önemine değindiği bir başka konu ise kardeşler arasındaki ilişkilerdir. Kur'an kardeşliği iki farklı manada ele almaktadır. Aynı aile içerisinde kan bağı bulanan kardeşler ile İslam dinine inanan kişilerin din kardeşliğidir. Bizim açıklamaya çalışacağımız kan bağından kaynaklanan kardeşlik olacaktır. Aile içerisinde anne-baba-çocuk ve karı-koca arasında sorunlar olabileceği gibi kardeşler arasında da sorunlar olabilmektedir. Kur'an-ı Kerim bu sorunların çözümünde diğer konularda olduğu gibi bazı tavsiyeler vermektedir. Konu ile ilgili Kur'an-ı Kerim'den vereceğimiz ilk örnek Hz. Âdem (a.s)'ın "iki oğlu" olan Hâbil ile Kâbil arasında vuku bulan olaydır. Kur'an-ı Kerim'de bu olay Hz. Âdem (a.s)'ın oğullarının isimleri zikredilmeden şöyle anlatılmıştır:

“(Ey Muhammed!) Onlara Âdem'in iki oğlunun haberini gerçeğe uygun olarak anlat: Hani ikisi de birer kurban sunmuşlar, birininki kabul edilmiş, diğerininki kabul edilmemişti. Kurbanı kabul edilmeyen, diğerine, ‘Andolsun seni öldüreceğim!’ dedi. O da dedi ki: ‘Allah ancak takvâ sahiplerinden kabul eder. Andolsun ki sen öldürmek için bana el uzatsan bile, ben öldürmek için sana elimi kaldıracak değilim! Zira ben âlemlerin rabbi olan Allah’tan korkarım. Ben diliyorum ki sen hem benim günahımı hem de kendi günahını yüklenesin, cehennemliklerden olasan! Zalimlerin cezası işte budur.’ Sonunda içindeki duygular onu kardeşini öldürmeye itti; onu öldürdü ve böylece hüsrana uğrayanlardan oldu. Ardından Allah, kardeşinin cesedini nasıl gömeceğini ona göstermek için yeri eşeleyen bir karga gönderdi. ‘Yazıklar olsun bana! Şu karga kadar olup da kardeşimin cesedini gömmekten âciz miyim?’ dedi, ettiğine de pişman oldu.” (Mâide, 5/27-31)

Kur'an-ı Kerim söz konusu kıssada Hâbil'in herhangi bir suçu olmadığı halde kardeşi Kâbil tarafından öldürülmesinin olayını anlatmaktadır. Bu kıssa müminlere kin, haset, çekememezlik gibi kötü duyguların bir insanı öldürmeye sebep olamayacağını ve öldürmenin Allah katında onaylanmadığını belirtmiştir (Öztürk, 2004, s.162).

Ayetin devamında ise İsrâiloğulları'na hitaben şöyle buyrulmaktadır:

“İşte bundan dolayı İsrâiloğulları'na şöyle yazmştık: ‘Bir cana kıymaya veya yeryüzünde fesat çıkarmaya karşılık olması dışında, kim bir kimseyi öldürürse bütün insanları öldürmüş gibi olur. Kim de bir can kurtarırsa bütün insanların hayatını kurtarmış

gibi olur.' Şüphesiz peygamberlerimiz onlara apaçık deliller getirdiler. Ama bundan sonra da onların çoğu yeryüzünde taşkınlık göstermektedirler." (Mâide, 5/32)

Allah-u Teala söz konusu ayette, bir önceki kıssaya atıfta bulunarak sadece kardeşler arası cinayetin değil "kim bir kimseyi öldürürse bütün insanları öldürmüş gibi..." (Mâide, 5/32) olacağını buyurarak insanın canını güvence altına almaktadır.

İnsanoğlunun fitratında bulunan kıskançlık, haset ve çekememezlikten dolayı kardeşi, akrabası ve diğer insanlarla sorunlar yaşayabilmektedir. Bunların oluşmasında birincil sebep ise empatik anlayıştan yoksun iletişimlerin kurulmasıdır. Hâbil ve Kâbil'in kıssasında ise iyilik ve hoşgörünün fitratın gereği olduğunu bildirirken aynı zamanda insanların kötülük de yapabileceğini gözler önüne sermektedir. İyilik masumdur, kötülük ise tiksindiricidir (Kutub, 2014, s.594). Kur'an ise burada bize iki profil çizerek empatik anlayışın eğitimini vermektedir. Hâbil, kardeşinin kendisini öldüreceğini söylediğinde: "Allah ancak takvâ sahiplerinden kabul eder. Andolsun ki sen öldürmek için bana el uzatsan bile, ben öldürmek için sana elimi kaldıracak değilim! Zira ben âlemlerin rabbi olan Allah'tan korkarım..." (Mâide, 5/28) cevabını vererek Allah'a teslimiyetini bildiriyor. Hâbil kendisine bir saldırı olacağını bildiği halde saldırıdan korkmak yerine sadece âlemlerin Rabbi Allah'tan sakınması onun ne kadar takva sahibi olduğunu gösteriyor (Kutub, 2014, s.593). Kabil ise kardeşinin bu sözlerine karşın kötülüğün gereği olarak empatik anlayıştan yoksun davranışıyla Hâbil'i öldürüyor.

Hâbil ve Kâbil kıssasında Kâbil'in empatik anlayış sergilenmemesinden doğan olumsuz sonuçları Kur'an bütün ayrıntısı ile gözlerimizin önüne sermektedir. Kur'an-ı Kerim'den vereceğimiz şimdiki örnek ise sağlıklı empati kurma neticesinde gerçekleşen güzel olaylar olacaktır. Bu örneğimiz Hz. Yusuf (a.s)'un kardeşlerini affederek gösterdiği empatik yaklaşımdır. Hz. Yusuf (a.s), babası Hz. Yâkub (a.s) tarafından kendisine duyulan sevgi ve ilgiden dolayı, kardeşleri tarafından türlü eziyetlere ve dışlamalara maruz bırakılmıştır. Hz. Yusuf (a.s) bu olaydan sonra nice badireler atlattıktan sonra Allah'ın takdiriyle Mısır'da önemli makam ve mevkilere gelmiştir. Ülke genelinde kıtlık olduğu zaman ise Hz. Yusuf (a.s)'un huzuna yardım istemek için gelen kardeşlerine karşı düşmanlık beslememiş, kendisine yapılan onca kötülüğe rağmen onları affetmiş ve "Bugün yaptıklarınız yüzünüze vurulmayacak, Allah sizi affetsin! O, merhametlilerin en merhametlisidir." (Yûsuf, 12/92) diyerek babası Hz. Yâkub (a.s) ile kavuşmuştur. Köle olarak gittiği Mısır'da yönetici olan Hz.

Yusuf (a.s) geçmişte yaşanılanları unutarak, zorluklara sabır göstermiş kardeşlerini affetmiştir (Yaşaroğlu, 2012, s.237). Bu kıssadan çıkaracağımız ana fikir şu olmalıdır: “Nasıl ki Hz.Yûsuf (a.s) kendisine yapılan onca haksızlığa rağmen, kardeşlerini affetmiş ise, ben de aynen onun gibi, kardeşler veya insanlar tarafından yapılan haksızlıkları empatik anlayışla affedebilmeli ve unutabilmeliyim” (Gezgin, 2019, s.386).

Mü'min kişinin kardeşine karşı sevgi beslemesi hakiki manada imanî bir teslimiyetten geçmektedir. Sevginin kaynakları ile başkalarının iyiliğini düşünmek Allah'a tam bir bağlılık ve teslimiyet gerektirir (Kasapoğlu, 2006, s.44-49). Fromm toplumsal bir varlık olan insanın davranışlarını yönlendiren etkenin içgüdüsel ihtiyaçlardan ziyade sevgi ihtiyacının olduğunu söylemektedir. Gerçek sevgi almaktan çok vermek ve karşısındaki kişiye sevgiyle yaklaşmak bireye mutluluk sağlayacaktır (Ayten, 2013, 103).

2.3.1.1.5. Akrabalar Arası Empatik Yaklaşım

Bu başlık altında genel itibari ile aile içerisindeki anne-baba ve çocuk arasındaki ilişkinin empatik temelleri üzerine inceleme yaptık. Şimdi ise aile içinden sayılabilecek akrabalarla ilişkilerde empatik yaklaşım konusunu incelemeye çalışılacaktır.

Değişen sosyokültürel yapıdan dolayı aile ilişkileri gün geçtikte azalıp hatta yok olma durumuna gelmiştir. İletişim araçlarının gelişmesi akrabalar arasındaki manevi bağın daha da güçlenmesini sağlayacakken daha da geriye itmektedir. Özel günlerde, dini bayramlarda ziyaret etmeyi bırak mesaj atmayı bile çok görür bir toplum yapısına evrildi. Oysaki İslâm akrabalık bağlarını sıkı tutmayı ve onların gözetilip korunmasını emretmektedir. Öyle ki akraba ziyaretinin vacip olduğunun (Hac, 22/77) belirtip, ihmalî ise haram kılmıştır. (Bakara, 2/224) Vacip olduğu belirtilen ayette geçen “...hayrı işleyin...” (Hac, 22/77) ifadesinin tefsirinde geçtiği üzere Cenâb-ı Allah bu ifadesi ile sıla-i rahimin önemine değinmektedir (Râzî, 2014).

Kur'an-ı Kerim sağlıklı akraba ilişkilerinin temelini akrabaya iyilik yapmak olarak belirtmiştir. (Bakara, 2/83; Bakara, 2/177; Bakara, 2/215; Nisâ, 4/36; Hahl, 16/90, İsrâ, 17/26) İyilik yapmak, merhamet göstermek ve akrabanın ihtiyacını gidermek için ise birey karşı taraf ile empati kurmalıdır. Empati, samimi akraba ilişkilerinin oluşmasına ve yardımın fiile dönüşmesini sağlar, çıkar amacıyla yapılan

maddi-manevi ilişkileri önler. Kur'an'da akrabaya yardım ile alakalı şu ayetler geçmektedir:

“Bir zamanlar biz İsrâiloğulları’ndan, ‘Yalnız Allah’a kulluk edeceksiniz; ana babaya, yakın akrabaya, yetimlere, yoksullara iyilik edeceksiniz. İnsanlara güzel söz söyleyin, namazı kılın, zekâtı verin’ diyerek söz almıştık. Sonra, içinizden küçük bir kesim dışında, sözünüzden döndünüz; hâlâ da sırt çevirmektesiniz.” (Bakara, 2/83)

Ayetin İsrailoğulları’na hitaben emir verirken akraba ilişkilerini üçüncü sıraya koyması, Allah’ın bu konuya ne kadar önem verdiğinin göstergesidir. Bu ayetin tefsirinde akraba hakkının ana-baba hakkıyla denk tutulduğu açıklanmaktadır. Çünkü insan ana-babasıyla olan bağ vasıtasıyla akrabalara bağlanmaktadır (Râzî, 2014)

Bir başka ayette ise şöyle buyurulmaktadır:

“Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz erdemlilik değildir. Asıl erdemli kişi Allah’a, âhiret gününe, meleklerle, kitaplara ve peygamberlere iman eden; sevdiği maldan yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, yardım isteyenlere ve özgürlüğünü kaybetmiş olanlara harcayan; namazı kılıp zekâtı verendir. Böyleleri anlaşma yaptıklarında sözlerini tutarlar; darlıkta, hastalıkta ve savaş zamanında sabrederler. İşte doğru olanlar bunlardır ve işte takvâ sahipleri bunlardır.” (Bakara, 2/177)

Belirtilen ayette ise zekât ibadetinin kimlere verilmesi gerektiği anlatılırken ilk sıraya akrabaların konulması, akrabaya yardımın önemine değinmektedir. Kişi birine yardım etmesi için karşı tarafın çektiği zorlukları anlayabilmesi ve vicdan muhasebesi sonucu eyleme geçmesi ile gerekir.

“Sana ne harcayacaklarını soruyorlar. De ki: Harcayacağınız mal, ana-baba, yakınlar, öksüzler, yoksullar ve yolcular için olmalıdır. Hayır olarak ne yaparsanız muhakkak ki Allah onu bilir.” (Bakara, 2/215)

“Allah’a kulluk edin ve ona hiçbir şeyi ortak koşmayın. Anne babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yakın arkadaş, yolcuya, ellerinizin altında bulunanlara iyi davranın. Allah kendini beğenen ve böbürlenip duran kimseyi asla sevmez.” (Nisâ, 4/36)

“Muhakkak ki Allah adaleti, ihsanı, akrabaya karşı cömert olmayı emreder; hayâsızlığı, kötülüğü ve zorbalığı yasaklar. İşte Allah, aklınızı başınıza almanız diye size böyle öğüt veriyor.” (Nahl, 16/90)

“Akrobaya, yoksula ve yolcuya hakkını ver. Gereksiz yere de saçıp savurma!”
(İsrâ, 17/26)

Yukarıdaki ayetlerin genel muhtevasına göre, akrabaların yakınlık derecesi ister nesebî isterse evlilik sebebiyle olsun onlarla iletişimi sıkı tutmak ve imkânlar dahilinde yardım etmek vacip sayılmıştır (Dölek, 2010, s.34). Zikredilen ayetlerde iyi davranırken yahut yardım ederken öncelik sırasında anne babadan sonra akrabalar gelmektedir. Yüce Allah insanın ailesini sevdiğini biliyor ve ilk adımı onlara karşı atmasını istiyor. Daha sonra ise sevgi ve yardımseverliğini yakınlık derecesine göre yardım edeceğini bildiğinden dolayı böyle bir sıralama yapıyor. Mümindeki bu sevgi ve yardımlaşma bilinci sayesinde akrabalık bağları, güçlü, ilişkileri sağlam bir birlik oluşuyor (Kutub, 2014, s.1446). Diyebiliriz ki akraba kendisinden bir parça gibi olduğu için akraba olmayana infâk ve sevgi göstermesinden, kendinden olan akrabasına infâk ve sevgi göstermesi daha evlâdır (Râzî, 2014).

Sıla-i rahim halk arasında akraba ziyareti olarak tanımlansa da esas itibariyle kan bağı veya evlenme yoluyla kazanılan akraba olan kişilerle ilişkileri sürdürme, ziyaret etme aynı zamanda ihtiyaçlarını giderme olarak açıklanabilir (Çağrı, 2009, s.112). Görüldüğü üzere birleşmek iletişim kurmak gibi anlamlara gelen sila-i rahimde devamlılık esastır. Kur'an- Kerim'de bu konuya şöyle değinilmektedir: “Onlar Allah'ın, korunmasını emrettiği bağı koruyan, rablerine saygıda kusur etmeyen, hesabın kötü sonuç vermesinden korkan kimselerdir. (Ra'd, 13/21) Bu ayeti müfessirlerden Ö.Nasuhi Bilmen şöyle yorumlamıştır: “Peygamberlerin aralarını ayırmayıp hepsine de îman ederler, sila-i rahme riâyet ederek akraba arasındaki rabıtayı muhafazaya çalışırlar, bütün nâsın haklarına riâyet gösterirler, kalplerini daima güzel itikat ile, hissiyat ile tenvir eder dururlar (ve Rab'lerinden haşyette bulunurlar) Halık-ı Kâinatın kudretini, heybetini, azametini düşünerek bir tazîm ile havf ve haşyet içinde yaşarlar, ona âsî olmaktan kaçınırlar” (Bilmen, 1997, s.496).

Yukarıdaki ayetle irtibatlandırılabilir bir diğer ayet ise şöyledir:

“Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan, ikisinden birçok erkek ve kadın üretilen rabbimize itaatsizlikten sakının. Adını anarak birbirinizden dilek ve istekte bulunduğunuz Allah'a saygısızlıktan ve akrabalık haklarına riayetsizlikten de sakının. Şüphesiz Allah sizin üzerinizde gözetleyicidir.” (Nisâ', 4/1)

Yakın akrabalara yardımın gerek toplumsal gerekse bireysel birçok faydası bulunmaktadır. Bireysel fayda olarak, kişide bulunan kin ve nefret duygusu yerini akrabalarına karşı sevgi ve merhamete bırakacaktır. Yardım eden kişi ihtiyacı olan akrabalarını mutlu ettiği için mutlu olacak ve psikolojik olarak rahatlama yaşayacaktır. Yardım edilen kişi ise yalnızlık duygusuna kapılmayacak bunun sonucunda aile bağları daha da kuvvetlenecektir. Yardımlaşma sayesinde sosyal ve ekonomik eşitsizlikler ortadan kaldırılıp daha adaletli bir toplumsal yapı oluşturulacaktır. Akriba haklarını gözetip onlara yardım edildiği takdirde bireylerin İslam’a olan yaklaşım ve sevgisi de artacaktır (Dölek, 2010, s.50-51). Görüldüğü üzere bütün bunları yaparken bütün iletişim ve yardımların temelinde insanı anlamak vardır, bu da empatik yaklaşım ile sağlanacaktır.

Allah Te’âlâ Kur’an’da akrabalık bağlarının güçlenmesini ve sıla-i rahimin sürekliliğini teşvik ettiği kadar, bağları koparan ve bu emirlere uymayanları lanetleyip onların cehennemlik olduğunu belirtmektedir. İlgili ayetler şöyledir:

“Yönetimi üstlenseniz hemen yeryüzünde kötülük çıkaracak ve yakınlık bağlarını parça parça edecek değil misiniz? İşte bunları Allah lânetlemiş, kulaklarını sağır, gözlerini kör etmiştir.” (Muhammed, 47/22,23)

“Allah’a verdikleri sözü pekiştirdikten sonra bozanlar, Allah’ın korunmasını emrettiği bağı koparanlar ve yeryüzünde fesat çıkaranlar var ya işte rahmetten mahrum olmak da onlar içindir; dünyanın kötü sonu (cehennem) da onlar içindir.” (Ra’d, 13/25)

Belirtilen ayetlerde akrabalık bağlarının korunması emredilip bu emirlere riayet etmeyenlerin cezalandırılacağı açıkça belirtilmiştir. Kur’an’da akrabalık bağlarını koparma ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmanın İslam’dan önceki cahiliye dönemi alışkanlıkları olup, bunları tekrar yapmanın o döneme dönmek olacağı belirtilmiştir (Kutub, 2014, s.1334). Bu ayetler ile paralellik oluşturacak şekilde Peygamber Efendimiz (s.a.v) şöyle buyurmuştur: “Sıla-i Rahim’i kesen cennete giremez.” (Buhârî, Edeb 11) Hadiste belirtilen cennete girememe durumunun sebebini İslam alimleri iki farklı şekilde açıklamaktadır. Birincisi Sıla-i Rahim’in vacip olduğunu bildiği halde ve akrabalarla iletişimi kesmenin haram olduğunu inkâr ederse ve böyle ölürse îmânı tehlikeye girmiş olur ve cennete giremez. Bir diğer yorum ise Sıla-i Rahim-i inkâr etmiyor ancak emredilen kaidelere de riayet etmiyorsa yaptığı bu

davranışların cezasını çekmeden Cennete giremez şeklindedir (Dölek, 2010, s.53). Genel itibariyle mümin bir kişi gerek aile efrâdıyla gerek akrabalarıyla iletişimi daima güçlü tutup onlara karşı her durumda empatik yaklaşım sergileyerek sağlıklı iletişim sürdürülmektedir.

2.3.1.2. Aile Dışı İlişkilerde Empatik Yaklaşım

2.3.1.2.1. Komşuların Birbirlerine Karşı Empatik Yaklaşımları

İnsan sosyal bir varlıktır, bu sebeple iletişim sadece aile bireyleri ile kalmayıp çevresindeki insanlarla da gerçekleşir. Bu iletişim neticesinde cereyan eden olaylara karşı birey, karşı tarafı anlayıp ona göre kararlar vermeye çalışır. Bu anlama çabası ise karşısındaki bireye empatik yaklaşım sergilemesine olanak sağlamaktadır. Bu başlık altında aile bireyleri dışında kurulan ilişkilerde empatik yaklaşım içeren olayları Kur'an-ı Kerim ışığında incelemeye çalışacağız. Bireyin aile dışından en yakın çevresini komşular oluşturmaktadır. Komşuluk insanoğlunun bir arada yaşamaya başladığı ilk dönemlerden itibaren var olan önemli bir kurumdur. Komşuluk, insanın sosyalleşmesinde ve yalnızlık duygusundan kurtulmasında önemli bir yere sahiptir.

Komşuluk kurumu, şehirlerde giderek artan apartman hayatından dolayı önemi yitirse de kırsal kesimde ve eski mahallelerde korunmaya devam etmektedir. Komşuluk her ne kadar aile dışı ilişkiler başlığı altında işlesek de bazı komşuluklar insanın doğumundan ölümüne kadar devam ettiği için farklı evlerde yaşayan aynı aile bireyleri gibi düşünülebilir. Uzun süreli komşuluklar olduğu kadar şehir yaşamının getirdiği kiralık dairelerde yaşayan insanlarda komşuluk ilişkileri kısa süreli olacağı için bireyler birbirinden bağımsız yaşamaya başlamışlardır. Şehir hayatın getirdiği bir diğer olumsuzluk ise insanda ben duygusunun hâkim olmasına neden olmaktadır. Ben duygusuna sahip bireyler bencil, egoist ve içine kapanık bir yaşam sürdürdükleri için komşuluk ilişkilerine önem vermemektedirler. Kırsalda yaşayan bireylerde ise biz duygusu hâkim olduğundan dolayı birey kendisi dışındaki insanları da düşünür ve ilişkilerinde samimi, diğerkâm ve empatik yaklaşım sergilerler. Komşuların birbirlerine karşı iletişiminde empatik yaklaşım ön plandandır. Çünkü komşular arası çıkacak sorunların çözümünde birbirini anlamadan ve empati yapmadan, aralarındaki problem çözüme ulaşmayacaktır. Mesela bir apartman dairesinde üst komşusunun gürültü yapan çocuklarına karşı onları anlamak için empati önemli bir yaklaşım tarzıdır.

İslam’da komşuluk ilişkilerinin sağlıklı bir şekilde devam etmesi hususunda gerekli tavsiyelerde bulunmuştur. İslam’ın, komşuluk ilişkileri konusunda koyduğu kaideler sosyal hayatın temellerini teşkil eder. Bu bakımdan İslam sadece tek bir zaman dilimini değil, insanoğlu var olduğu sürece kendini yenilemeye devam edecektir. Bu bakımdan Peygamber Efendimizin (s.a.v) şu sözü önemlidir: “Ev satın almadan önce komşu, yolculuktan önce arkadaş arayınız.” (Taberânî, 2019).

Kur’an-ı Kerim’de komşulara yardım edilmesi ve eziyet edilmemesi hususunda şöyle buyrulmaktadır: “Allah’a kulluk edin ve ona hiçbir şeyi ortak koşmayın. Anne babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yakın arkadaş, yolcuya, ellerinizin altında bulunanlara iyi davranın. Allah kendini beğenen ve böbürlenip duran kimseyi asla sevmez.” (Nisa’, 4/36) Ayet başlangıçta insanları iman konusunda uyardıktan sonra anne-babadan başlayarak yakın komşuya ve uzak komşuya yardım edilmesini ve ihsânda bulunulmasını öneriyor. Burada dikkat edilmesi gereken bir husus ise yardımların yapılmasının sadece yakın komşularla sınırlamayıp uzak komşulara da yapılmasının gerektiği belirtilmektedir. Bu konuda Bilmen şöyle demektedir:

“Neseb veya civar itibariyle uzak bulunsalar da komşuluk ve karabet itibariyle de aralarında bir rabita bulunduğundan buna muhalefetten kaçınmalıdır, buna aykırı bir tavır takınmaları, birbirinden kaçınmaları muvafık olamaz. Bütün bu komşular, birbirine manen merbuturlar, bunlar içlerinden fakir olanlarına nakden bedenlen yardım etmelidirler, birbirinin süruruna, kederine ortak olmalıdırlar, birbirini tebrikte, taziye de bulunmalıdırlar” (Bilmen, 1997, s.586).

Komşulara karşı empatik yaklaşımı temel alan iletişimlerimizde karşılıklı yardımlaşma düşüncesiyle hareket etmek hem dostluğun ve komşuluğun gelişmesinde hem de var olan sorunların çözümünde etkili olacaktır (Akdoğan, 2009, s.117). Aynı zamanda bireyin toplum içerisinde mutlu ve huzurlu yaşaması da sağlıklı komşuluk ilişkilerinden geçmektedir (Duman, 1989, s.31).

2.3.1.2.2. Yetim/Öksüze Karşı Empatik Yaklaşım

Aile, bireyin fizyolojik, psikolojik, bilişsel ve sosyal gelişiminde önemli bir konuma sahiptir. İnsan dünyada var olan canlılar arasında en uzun çocukluk dönemine sahip olan varlıktır. Bu sebeple onun uzun bir süre anne-babaya bağımlı bir yaşam sürdürme zorunluluğu vardır. Bu süreçte çocuk tamamen anne-babaya bağımlı olduğundan dolayı, sağlıklı bir çocukluk geçirmesi için anne-baba çocuğuna karşı

sevgi, şefkat, merhamet ve empatik yaklaşımı esirgemeyerek ona huzurlu bir ortam sunmalıdır. Sağlıklı aile ortamında yetişen çocuk gelişiminde gerekli olan deneyimlere kolayca sahip olabilir. Özsaygısını kazanarak hoşgörülü ve empatik düşünmeyi, bencillikten sıyrılarak da paylaşmayı öğrenebilir (Yavuzer, 1996).

Bebek dünyaya geldiği andan itibaren çevresindeki aile bireyleri tarafından sevgi, şefkat ve merhamet görmesiyle kendisini güven içerisinde hissetmektedir. Bebek için aile bireyleri tarafından gösterilen sevgi hayati öneme sahiptir. Bebeğin sevgi ihtiyacı karşılanmadığı zaman fiziksel gelişim yavaşlayarak ölüm olayları bile meydana gelmektedir (Karaca, 2016). Sevgi ihtiyacının karşılanmasındaki ön şart ise bebeğin aile bireylerine güvenmesidir. Güven ortamı oluştuktan sonra temel duyguları öğrenmeye başlar. Bu güven ortamı oluşmadığı takdirde ise sevgi ve şefkatten mahrum kalan bebeğin gelecek yaşantısında insanlara karşı güvensizlik oluşur (Köknel, 2005, s.51). Diyebiliriz ki aile çocuğun her türlü gelişiminde vazgeçilmez unsurdur. Aile ortamından yoksun yani annesini, babasını veya her ikisini de kaybeden çocuklara güven duygusunun sağlıklı verilebilmesi için empatik yaklaşım sergileyerek anne-baba eksikliği hissettirilmemelidir.

Günümüzde ebeveynlerinden birisini veya ikisini kaybeden çocukların sayısı savaşlar, salgın hastalıklar, sürgünler ve depremler neticesinde gün geçtikte artmaktadır. Bu çocuklar kendi öz vatanlarından kaçıp sınır komşularına sığınmaktadırlar. Bunun en yakın örneğini 2011 yılında başlayan Suriye iç savaşından sonra ülkemize gelen mülteciler de görmekteyiz. Gelen sığınmacıların çoğunluğunu kadın ve yetim/öksüzler oluşturmaktadır. Bu çocukları kimi zaman bir köprü altında, kimi zaman ise mendil s atarken görüyoruz. Uluslararası yardım kuruluşları yetimlerin korunması, barınması ve eğitimi için birçok faaliyet yürütse de bunlar maalesef yeterli olmamaktadır. Bu faaliyetlerin başında farklı ülkelerdeki yetimlere yardım götüren İHH Vakfı yer alıyor. İHH Vakfı 50 ülkede ve Türkiye’de 77 şehirde bulunan 110 bini aşkın yetim çocuğun her ay düzenli bakımını üstleniyor (İHH, 2021).

Her çocuğun bu hayatta tecrübe etme ihtimali bulunan yetimliğe İslam çok büyük önem vermektedir. Kur’an ve Sünnet’te, yetimlerin itilip kalkılmaması, onlara karşı ilgisiz davranılmaması, küçümsenmemesi ve onların doyurulması emredilmektedir. Görüyoruz ki Kur’an yetimlere karşı empatik yaklaşım göstererek onlar için her zaman koruyucu önlemler almaktadır. Her insanın bu durumla karşı

karşıya gelebileceğini, bir yakını veya kendisi yetim kaldığı takdirde, kendisine veya yakına nasıl muamele edilmesini istiyorsa çevresindeki yetimlere de o şekilde muamele etmesi gerektiğini bildirmektedir (Gezgin, 2019, s.414).

Yetim kelimesinin sözlük anlamı ile İslam'daki karşılığı arasında farklılıklar vardır. Sözlük anlamı yaş sınırı getirmeksizin babasını kaybeden herkese yetim denirken, İslam hukukunda bulûğ (ergenlik) yaşına giren bireylerin yetimliğinin kalkacağı belirtilmiştir (Arı, 2013). Hz. Muhammed (s.a.v) bu konuya şöyle değinmiştir: “İhtilâm olduktan/bulûğa erdikten sonra yetimlik kalkar.” (Ebû Dâvûd, “Vesâyâ”, 9) İslam'da bir kişinin yetim sayılması babanın vefat etmesi durumunda oluşur. Çünkü baba, çocuğun nafakasını temin etme, haklarını koruma ve onu yetiştirmede öncelikli görevlere sahiptir (İsfahânî, 2012, s.889). Diyebiliriz ki İslam'da yetim kelimesi insanlar için kullanıldığı zaman babanın vefat ettiğini diğer canlılarda ise anneni vefatını ifade etmektedir. Kısaca annesi ölen çocuğa yetim diyemiyoruz (Ağırman, 2007, s.10-11). Türkçede ise her iki kavramın karşılığı öksüzdür. Yani sadece annesi veya anne-babası ölene de öksüz denir. Türkçede yetim kelimesi ise sadece babası ölenler için kullanılmaktadır (TDK, 1998, 2773). Kur'an-ı Kerim ise yetim kelimesini bilinen anlamına ilaveten annesi babası tarafından sahihsiz bırakılmışlar için de kullanır.

Kur'an indirildiği toplumu itikâdi, fikhî ve ahlaki açıdan düzenleyen birçok ayet barındırmaktadır. Cahiliyyede Arap kabileleri arasında savaşımlardan sonra çok sayıda yetim çocuk ortada kalmaktaydı. Bu yetimlerin durumu babasının statüsüne ve cinsiyetine göre şekilleniyordu. Eğer soylu bir aileden değilse veya kız ise toplumdan dışlanmakla kalmıyor temel yaşama haklarından bile mahrum bırakılıyordu. İslam'la birlikte yetimlere iyi davranılması, ekonomik açıdan haksızlığa mâruz kalmamaları için kesin kurallarla bunu önüne geçilmiştir. Kur'an'da yetimlerin haklarının korunması ile alakalı olarak yirmi iki ayet vardır. Bu ayetler ışığında yetimlere karşı empatik yaklaşımları örneklendirmeye çalışacağız.

Kur'an-ı Kerim'de Peygamber Efendimizin (s.a.v) yetim olmasına da atıfta bulunarak şöyle buyruluyor: “O seni yetim bulup barındırmadı mı? Seni yol bilmez halde bulup yol göstermedi mi? Ve seni yoksul bulup zengin etmedi mi? O halde sakın yetimi ezme! El açıp isteyeniyi de sakın boş çevirme! Rabbinin lutuflarını şükranla an.” (Duha, 93/6-10) Bu ayet Peygamber Efendimizin (s.a.v) de bir yetim olduğunu

belirtirken aynı zamanda O’nu empati kurmaya teşvik etmektedir. Şöyle ki, Hz. Peygamberin (s.a.v) yetimlere karşı davranışlarında kendi hayatını da göz önüne getirerek davranması emredilmekte, dolayısıyla herkese bu mesaj verilmektedir. Bilmen tefsirinde bu konuya işaret ederek ayet-i kerimeyi şöyle açıklamıştır:

“Resûl-i Ekrem’in yetim kalmış olması da bir nice hikmetlere müsteniddir. Ezcümle: Onun da yetim kalmış olması, yetimlere karşı pek ziyâde rıfk ve merhamet göstermesine bir sebep olmuştur. Ve bir babanın himayesi, terbiyesi altında bulunmadığı hâlde onun o kadar yüksek ahlâk ile, kemalât ile muttasıf olması, onun bir himaye-i ilâhîyyeye, bir feyz-i sübhanîye mazhar, pek büyük bir insan bulunduğuna bir şahit, bir delil mahiyetinde bulunmuştur” (Bilmen, 1997, s.4054-4055).

Bazı insan sosyal bir varlık olduğunu unutarak sanki dünyada kendisinden başka kimse yokmuş gibi yaşamaktadır. Zengin olduğu dönemde bu zenginliğin bir imtihan olduğunu unutarak fakir ve yetim kimselerle empati kurmak yerine, sadece kendini düşünmektedir. Kur’an böyleleri için şöyle buyurmaktadır:

“İnsan var ya, rabbi ona imtihan için ikramda bulunduğunda ve onu nimetlere boğduğunda, ‘Rabbim bana ikram etti’ der (mutlu olur). Onu imtihan edip rızkını daralttığı anda ise ‘Rabbim beni önemsemedi’ der (mutsuz olur). Hayır hayır! Doğrusu siz yetime ikram etmiyorsunuz. Birbirinizi yoksulu yedirmeye teşvik etmiyorsunuz. Mirası hak hukuk demeden yiyorsunuz. Malı aşırı derecede seviyorsunuz.” (Fecr, 89/17-20)

Ayetin tefsirine baktığımızda dünya bolluğu içinde nimetleri ikram saymak da doğru değil, rızık darlığını mutlak hor görme ve hakaret etmek de doğru değildir. Çünkü ikram sanılan, kötülüğe götüren bir başarı ile neticede zelillik, horlama sanılan da bir ikram çıkabilir. Asıl önemli olan Allah’ın bize imtihan için verdiği nimetlerle yetimlere ikramda bulunarak Allah katında ikrama layık olmaktır (Yazır, 1979).

İman Allah’ın varlığını ve birliğini Hz. Peygamber’in (s.a.v) kalp ile tasdik, dil ile ikrâr aynı zamanda ritüellerle davranış haline dönüştürmektir. Müslüman bir kişide imanın aktif kalmasındaki amil ise ibadetlerdir. Biz ibadetlerimiz kararınca imanımızı canlı tutabiliriz. Yardımlaşmanın da bir ibadet olması hasebiyle Kur’an bu konuya şöyle değinmiştir: “Gördün mü dini yalan sayanı? İşte odur yetimi itip kakan; Ve yoksula yedirmeyi özendirmeyen!” (Maun, 107/1-3) Allah bu ayetinde inançsızların özelliklerini sayarken yetime yardım etmeyen ve onları itip kakanlar inançsız olarak tanımlamaktadır. Râzî’nin bu ayet ile alakalı görüşü zikredilen kişi kafir olduğu için bu küfrü yetimlere kötü davranmasına neden olmuştur (Râzî, 2014).

Bir diğerk ayette ise şöyle buyurulmaktadır:

“O sarp yol nedir, bilir misin? K le  zat etmektir. Veya bir kıtlık gününde yakını olan bir yetimi yahut a  açık bir yoksulu doyurmaktır. Sonra iman edip birbirlerine sabrı tavsiye edenlerden ve acımayı    tleyenlerden olmaktır.  şte bunlar hakkın ve erdemin yanında olanlardır.” (Beled 90/12-18)

Bu ayette de diğerk ayetlerde olduğu gibi yakın akrabadan yetim olanın doyurulması ve ona yardım elinin uzatılması teşvik edilmektedir. Allâh Te’ l ’ yetimlerin doyurulması ve ihtiyaçlarının giderilmesini isterken bunun empatik yaklaşım çerçevesinde yapılmasını istediğini  u ayetlerden anlıyoruz: “Geriye eli ermez, gücü yetmez çocuklar bırakmış olmaları halinde onlar hakkında endişe duyacak olanların (başkalarının yetimleri için de) kalpleri sızlasın; Allah’tan sakınsınlar ve doğru söz söylesinler.” (Nisâ’, 4/9) Buna göre kişinin yetimlere karşı muamelesinde empatik olması veya çocuklarının bir gün yetim olması halinde onlara nasıl davranılmasını istiyorsa başkalarına öyle davranması gerektiğini düşünmesi icap eder (Ağırman,2006, s.34).

Kur’an-ı Kerim yetimlerin korunup gözetilmesini ve onlara yardımın esirgenmemesini birçok ayetinde tavsiye etmiştir. Yetim hakkını yemenin ise büyük günah olduğunu belirtmiştir: “Yetimlerin mallarını haksız olarak yiyenler şüphesiz karınlarına ancak ateş dolduruyorlar. Zaten onlar alevlenmi  ateşe gireceklerdir.” (Nisâ’, 4/10) Ayette açıkça ifade ediliyor ki yetim hakkı yiyen kimseler cehenneme gireceklerdir. Mecazi olarak ise yetim malı yiyenlerin aslında yemek değil ateş yiyerek kendi sonlarını hazırladıklarına işaret edilmektedir. Hadis-i  erifte ise şöyle buyuruluyor:

"Miraca g t r ld ğ m gece, dudakları deve dudakları gibi olan bir grup insan gördüm. Onlar için, dudaklarından tutan, sonra da ağızlarına ateşten bir kaya koyan kimseler vazifelendirilmi ti. Bu kayalar, onların altlarından çıkıyordu. Bunun  zerine, "Ey Cebrail, bunlar kimler?" dediğimde, O: ‘Bunlar, yetimlerin mallarını haksız olarak yiyen kimselerdir’ dedi" (Taberânî, 2019)

Peygamberimizin (s.a.v) Miraç günü gözlemlerinden anlayacağımız üzere yetim hakkı yiyenlerin cezalandırılacaktır (Râzî, 2014).

Kur’an-ı Kerim’den verdiğimiz bütün ayetler gösteriyor ki yetimi anlamak ve onun ihtiyaçlarını gidermek için; Allah Teâlâ, insanlara verdiği nimetleri ve rahat

hayatlarını hatırlamalarını ve geçmişteki yokluklarından sonra geldikleri refah durumlarına bakarsak iç muhasebeyle yetimlere yardım etmelerini emretmektedir.

2.3.1.2.3. Hastalara Karşı Empatik Yaklaşım

Kur'an-ı Kerim'de empatik yaklaşım sergilenmesi hususunda örneklerin bulunduğu bir diğer konu ise hastalıktır. İnsan aciz bir varlıktır ve bu acziyetinin durumunu hasta olduğu zaman daha da bilincine varır. İnsan hastalığı süresince çevresindeki insanlardan kendisini anlamasını ve yardım etmelerini istemektedir. Bir nevi kendisiyle empati kurulmasını ve yardım edilmesini istemektedir. Hasta olduğu zaman insan sağlığın kıymetini bilmektedir. Oysaki Peygamber Efendimizin (s.a.v) şu hadisinde hastalık başa gelmeden önce sağlığın kıymetini bilip ona göre önlemler alınması gerektiğini buyuruyor: "İki nimet vardır ki insanların çoğu aldanmıştır. Sıhhat ve boş zaman." (Buhârî, Rikâk 1)

Kur'an-ı Kerim'de hastalık maraz kavramı ile ifade edilir. Marazın geçtiği ayetlerde iki farklı anlamda kullanılmıştır. Birincisi insanın bedeninde var olan yani maddi bir hastalıktır. İkincisi ise cehalet, cimrilik, ikiyüzlülük ve ahlaki bozuklukları kastederek kullanılmıştır. Görülüyor ki Allah hastalığı sadece biyolojik olarak değil, insan fitratını bozan kötü huyları da hastalık olarak nitelemiştir (İsfahânî, 2012, s.765).

İslam kolaylık dinidir (Bakara, 2/185). İbadetlerini yaparken ve sosyal hayatını yaşarken karşılaşacağı maddi ve manevi zorluklara karşı İslam her zaman çözüm bulucu ve kolaylaştırıcı olmuştur. Allâh Te'âlâ' Kur'anda: "Allah hiçbir kimseyi, gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü kılmaz..." (Bakara, 2/286) buyurarak İslam'da bulunan "Allah'ın kullarına, güçlerini aşan bir görevi yüklemesi (teklîf-i mâlâ yutâk) câiz midir?" tartışmasına açık bir şekilde cevap niteliğindedir (Karaman vd., 2020, s.456). Buradaki gücü yetememe durumu hem maddi sebepler hem de fizyolojik sebepler olabilir. İnsan maddi durumu yoksa zekât veremeyeceği gibi bedeni bir sorunu olduğu takdirde, rahatsızlığından kaynaklı yapamadığı dini vecibelerden de sorumlu değildir. Bunu savımızı destekler nitelikte Kur'an'da şu ayet geçmektedir: "Gözleri görmeyen için bir sakınca yoktur, topal için bir sakınca yoktur, hasta için de bir sakınca yoktur..." (Nûr, 24/61)

İslam mazereti olması durumunda mümine kolaylıklar sağlarken, herhangi bir sağlık sorunu olmadığı halde Allah'ın emrettiği şeyleri yapmayanların da kalplerinin mühürlediğini şu ayetlerle açıklamıştır:

“Sorumluluk sadece imkânları müsait olduğu halde senden izin isteyenler için vardır. Onlar geride kalanlarla beraber olmayı yeğlediler; Allah da onların kalplerini mühürledi; artık doğruyu bilemezler. Onlar, yanlarına döndüğünüz zaman da size özür beyan ederler. De ki: ‘Boşuna mazeret ileri sürmeyin, size asla inanmayız, çünkü Allah yaptıklarınızın içyüzünü bize bildirmiştir. Bundan böyle de Allah ve resulü yapip ettiklerinizi görecektir; sonra gizli açık her şeyi bilen huzuruna çıkarılacaksınız ve O size neler yapmış olduğunuzu haber verecektir.’ Yanlarına döndüğünüz zaman, onları hesaba çekmekten vazgeçesiniz diye size yemin billâh edecekler. Artık onlardan uzak durun; zira onlar tiksiniyecek kimselerdir, işlemiş oldukları günahların karşılığı olarak varacakları yer de cehennemdir. Kendilerinden hoşnut olasınız diye size yemin ederler. Fakat siz onlardan hoşnut olsanız bile Allah günaha batmış o kimselerden asla razı olmaz.” (Tevbe, 9/93-96)

Söz konusu ayette zengin oldukları ve fiziksel sorunları olmadığı halde savaştan kaçanların varacakları yerin cehennem olduğu belirtilmiştir. Ayetin tefsirinde zikredilen kişilerin cihaddan nefret etmesinin nedenin kalplerinin mühürlenmesidir. Kalplerinin mühürlenmesinden dolayı onlar cihadın gerçek mahiyetini kavrayamamışlardır (Râzî, 2014).

Ayetlerden anlıyoruz ki İslam mümine karşı her zaman olumlu yaklaşarak, onun bedeni özrü olması durumunda savaşta dahi kolaylık sağlayıp savaşa katılmamalarına izin vermiştir. Allâh Te’âlâ’ yine başka bir ayette müminler hasta olması durumunda veya dünyevi işlerinden dolayı ibadetlerini yaparken güçlerinin yetmeyeceğini bildiği için onlara kolaylık sağlamıştır.

“Senin, gecenin üçte ikisine yakın kısmını, yarısını, üçte birini ibadetle geçirdiğini ve beraberinde bulunanlardan bir grubun da (böyle yaptığını) rabbın elbette bilir. Gece ve gündüzü belirleyen ancak Allah’tır. O, sizin (istenen) vakti tesbit edemeyeceğinizi bilmektedir. Bu yüzden de sizi bağışlamıştır. Artık Kur’an’dan kolayınıza geleni okuyun. Allah bilmektedir ki içinde hastalar bulunacak, bir kısmınız Allah’ın lutfundan rızık aramak üzere yeryüzünde yol tepecek, diğerleri de Allah yolunda çarpışacaktır. O halde Kur’an’dan kolayınıza geleni okuyun. Namazı kılın, zekâtı ödeyin, Allah’a güzel bir borç verin. Kendiniz için önceden ne iyilik hazırlarsanız Allah katında onu bulursunuz; işte bu daha iyidir ve mükâfatı daha büyüktür. Allah’tan bağışlanmayı dileyin, şüphesiz Allah çok bağışlayıcı çok esirgeyicidir.” (Muzzemmil, 73/20)

Bir başka ayette ise konu ile alakalı olarak, Ramazan aylarında farz olan orucu tutmalarına mani bir hastalık olduğu zaman Allâh Te’âlâ’ onlara kolaylık göstererek tutamadıkları oruçları kaza edebileceklerini şu ayetlerle açıklamaktadır:

“Ey iman edenler! Sizden öncekilerin üzerine yazıldığı gibi sakınasınız diye sizin üzerinize de sayılı günlerde oruç yazıldı. İçinizden hasta veya yolcu olan, başka günlerden sayısınca tutar. Orucu tutmakta zorlananlar için bir yoksulun (günlük) yiyeceği kadar fidye yeterlidir. Bir iyiliği mecbur olmadan yapan için bu (yaptığı) iyidir. Ama orucu tutmanız -bilerseniz- sizin için daha hayırlıdır. O (sayılı günler), doğruyu eğriden ayırma, gidilecek yolu bulma konusunda açıklamalar ve insanlara rehber olarak Kur'an'ın indirildiği ramazan ayıdır. Artık içinizden kim bu aya yetişirse onu oruçlu geçirsin. Kim de hasta veya yolcu olursa, başka günlerden sayısınca tutar. Allah sizin için kolaylık istiyor, güçlük çekmenizi istemiyor. Sayıyı tamamlamanız, size doğru yolu göstermesinden ötürü Allah'ı tazimle anmanız için ve şükredesiniz diye (uygun hükümler gönderiyor).” (Bakara, 2/183-185)

Buradan anlaşılacağı üzere birey hastalık ve seferi olma şartlarını yerine getirdiği takdirde orucu tutmayıp, Ramazan ayından sonra kaza edebilme kolaylığı sağlanmaktadır. Buradaki hastalıktan kasıt oruç tuttuğu takdirde hastalığın daha da kötüleşmesidir. Bazı hastalıklar var ki oruç hastalığa daha faydalı gelmektedir, bu durumda oruç onlara farzdır tutmaları gerekir (Râzî, 2014).

İslam'ın hastalara karşı merhametle yaklaşımının bir diğer örneğini hacc ibadetinde görüyoruz. Hacc her Müslümanın gerekli şartları sağlaması durumunda ömründe bir kez yapması farzdır. Hacc ibadetinin farzlarından biri olan ihramlıyken, yapılması haram olan davranışlar vardır. Bunlar saç-sakal tıraşı, eşiyle cimâ yapması ve koku sürünmesi haramdır. İslam ihram halindeyken elinde olmayan sebeplerle haram olan davranışı yapma durumunda kolaylıklar sağlamıştır. Bu kolaylıklar ilgili ayette şöyle açıklanmaktadır:

“Haccı ve umreyi Allah için eksiksiz yerine getirin; engellenirseniz kolayınıza gelen bir kurban gönderin. Kurban, mahalline ulaşınca kadar başlarınızı tıraş etmeyin. Fakat içinizden biri hasta ise veya başından bir rahatsızlığı varsa (tıraşını olup) oruç veya sadaka yahut kurban olarak bir fidye ödesin. Güvenlikte olduğunuzda hacdan önce umre yapan kişi, gücünün elverdiği türden bir kurban kessin. Bulamayan ise hac sırasında üç gün, döndükten sonra da yedi gün yani tam on gün oruç tutmalıdır. Bu, ailesi Mescid-i Harâm civarında oturmayanlar içindir. Allah'ın buyruğuna saygılı olun ve bilin ki Allah'ın cezalandırması çok şiddetlidir.” (Bakara, 2/196)

Söz konusu ayette Allah, rahatsızlığından dolayı yasak olan davranışı yaptığı takdirde hacı adayının kurban kesmesini emrediyor. Eğer kurban kesecek durumu da yoksa Allah yine bir kolaylık göstererek kulunun hacc sırasında ve sonrasında toplam on gün olacak şekilde oruç tutmasını emrediyor.

İslam'da abestin önemli bir yeri vardır. Bazı ibadetlerin yapılmasının ön şartı olarak abdest almak gerekmektedir. Gerek insanın elinde olmayan durumlar gerekse hastalık gibi sebeplerle ibadet öncesinde abdest almak mümkün olmayabilir. Bu gibi durumlarda İslam inanlarına empatik yaklaşım sergileyerek kolaylıklar sağlamaktadır. Bununla alakalı olarak şu iki ayet örnek verilebilir:

“Ey iman edenler! Siz sarhoş iken ne söylediğinizi bilinceye kadar, cünüp iken de -yolcu olan müstesna- gusül edinceye kadar namaza yaklaşmayın. Eğer hasta olur veya yolculuk halinde bulunursanız yahut sizden biriniz ayak yolundan gelirse ya da kadınlara dokunup da -bu durumlarda- su bulamamışsanız o zaman temiz bir toprağa yönelin (teyemmüm edin); yüzlerinize ve ellerinize sürün. Şüphesiz Allah çok affedici ve bağışlayıcıdır.” (Nisâ', 4/43)

“Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi yıkayın; başlarınızı meshedin, ayaklarınızı da topuk kemiklerine kadar (yıkayın). Eğer cünüp olursanız temizlenin. Şayet hasta veya yolculuk halinde veya içinizden biri ayak yolundan gelirse yahut kadınlarla cinsel ilişkide bulunursa, bu hallerde su bulamadığınız takdirde temiz bir toprağa yönelin (teyemmüm edin), yüzünüzü ve ellerinizi onunla meshedin. Allah size herhangi bir güçlük çıkarmak istemez, fakat O sizi tertemiz kılmak ve üzerinizdeki nimetini tamamlamak ister ki şükredesiniz.” (Maide, 5/6)

Yukarıdaki ayetlerde ortak yargı çeşitli mazeretlerden dolayı abdestini alamayıp, ibadetlerin aksamaması için teyemmüm edilebileceği belirtilmiştir. Bu ayetler hastaya gösterilen kolaylığın örnekleridir. Kısaca İslam müminlere karşı her durumda empatik yaklaşım sergileyerek inandıkları dinin vecibelerini her hal ve şartta kolayca yerine getirmelerine olanak sağlamaktadır.

Konuyla alakalı son örnek ise savaş anında hastalara sağlanan kolaylıkla ilgilidir:

“Sen de içlerinde bulunup onlara namaz kıldırдың zaman onlardan bir bölük seninle beraber namaza dursun, silâhlarını da yanlarına alsınlar. Bunlar secde ettiklerinde ötekiler arkanızda olsunlar, sonra h1enüz namazlarını kılmamış bulunan (bu) bölük gelip seninle beraber namazlarını kılsınlar ve bunlar da ihtiyat tedbirlerini ve silâhlarını alsınlar. Kâfirler isterler ki, siz silâhlarınızdan ve eşyanızdan gafil (uzak ve unutmuş) olasınız da üzerinize ansızın bir baskın yapsınlar! Eğer yağmur yüzünden bir zarar görürseniz veya hasta olursanız silâhlarınızı bırakmanızda size bir günah yoktur. Yine de ihtiyat tedbirinizi alın! Allah elbette kâfirler için alçaltıcı bir azap hazırlamıştır.” (Nisâ', 4/102)

Ayetlerde açık bir şekilde savaş esnasında dahi olsa namazın nasıl kılınacağı ayrıntılı şekilde anlatılmaktadır.

Empati karşıdaki insanla özdeşim kurarak onun duygularını anlamak olsa da ona yardım etme isteği de dolaylı olarak ilişkilidir. Aronfreed empatiyi karşıdaki kişi ile özdeşleşerek onun zor anında yardım etme isteği olarak tanımlamıştır. Bu tanıma göre insan çevresinde bulunan hasta ve yaşlılara yardım etmesi de empatik yaklaşıma örnek verilebilir (Ayten, 2013, s.82).

2.3.1.2.4. Engellilere Karşı Empatik Yaklaşım

Engel türleri kişiden kişiye değişecek şekilde; işitme, görme, yürüme ve zihinsel olarak sınıflandırılabilir. Bireyin engelli olması da esasen hastalık gibi elde olmayan sebeplerle gerçekleşmektedir. Engel durumu kişiden kişiye değişecek şekilde, doğuştan olduğu kadar yaşamının herhangi bir kesitinde de birey engelli kalabilmektedir. Toplumun engelliler konusunda üzerine düşen görev, engelli bireylere empatiyle yaklaşp, onların engelli olmasının hayallerini gerçekleştirmede engel teşkil etmediğini hissettirerek hayatlarını daha yaşanılabilir kılmaya çalışmaktır.

İslam dini insanlardaki ırk, cinsiyet, renk, bedeni ve akli farklılıklar ile insanları sınıflandırmamıştır. Allahu Teâlâ insanları, dişi ve erkekten yarattığını ve kavimlere ayırdığını, (Hucurât, 49/13) cinsiyetlerindeki farklılığın, etnik kökenlerinin, dillerinin (Rûm, 30/22) birbirlerine karşı üstünlüğü olmadığını Kur'an-ı Kerim'de açıkça belirtmiştir. Resulullah Efendimiz (s.a.v) Vedâ hutbesinde “Allah katında üstünlük ancak takvâ ileidir.” (Vedâ Hutbesi , 2012, 591-593) buyurarak bu konuda son noktayı koymuştur. Toplumumuzda önemli bir kesimi oluşturan engelli bireylere de merhametle ve empatik yaklaşım sergilemeli onları dışlayıcı değil birleştirici tavırlar geliştirmeliyiz. Kur'an fiziksel özelliklerinden dolayı insanlara alay edilmemesi gerektiğini şu ayetlerle açıklıyor:

“Ey iman edenler! Bir topluluk diğer bir toplulukla alay etmesin; zira onlar kendilerinden daha iyi olabilirler. Kadınlar da başka kadınlarla alay etmesinler; çünkü alay edilenler edenlerden daha iyi olabilirler. Biriniz diğerinizi aşağılamayın, birbirinize kötü ad takmayın. İman ettikten sonra fâsıklıkla anılmak ne kötüdür! Günahlarına tövbe etmeyenler yok mu, işte zalimler onlardır.” (Hucurat, 49/13)

İnsanları alay etmeye iten psikolojik faktörler; egosantrik düşünme, kendini beğenme, karşıdakini küçük görme gibi durumlardan kaynaklıdır. Bir insanı, insanlar tarafından belirlenen statülerle, alçalan veya yükselen değerlerle değerlendirmek

uygun değildir. Allah katında insanların değerini Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceğinin bilinciyle, insanlarla iletişime geçerken empatik yaklaşımı temel alan yakınlaşmalar kurulmalıdır (Karaman vd., 2020, s.97-98).

Kur'an engelli bireyleri ele alırken, onlarda bulunan fiziki yetersizlikler gerçek mana engellilik durumu teşkil etmediğini belirten ayetler mevcuttur. Mesela şu ayette bu konuya değinilmektedir: “Yeryüzünde hiç dolaşmıyorlar mı ki ibret almış kalplere yahut işitmiş kulaklara sahip olsunlar! Şu bir gerçek ki gözler körleşmez, fakat göğüslerdeki kalpler körleşir.” (Hacc, 22/46) Bu ayette de ifade edildiği üzere görme engelini bir eksiklik olarak görmemektedir. Ayette asıl dikkat çekilen husus, Mekkeli müşriklerin Hz. Peygamberimize (s.a.v) iman etmemekte direttikleri için, müşrikleri geçmişte kafirlerin durumlarından ibret almamalarıdır. Allah'ın ayetlerini işitmelerine rağmen iman etmemeleridir. Kur'an, aynı zamanda ayetleri görmelerine rağmen de iman etmedikleri için gerçek körlüğün göz değil kalp körlüğü olduğunu belirtmiştir (Sabuni, 2016). Kur'an'da görme engellileri ifade eden on beş ayet fiziksel görme, beş ayet benzetme dört ayet de ahirette görememekten söz etmektedir. Allah'ın gönderdiği ilahi mesajları görmeme yani anlamak, kabullenmek istememe manası ise Kur'an'da on altı yerde geçmektedir (İsfahânî R. , 1986).

Kur'an engellilere empatik yaklaşım sergilenmesi açısından onların onurlandırılmasını ve dışlanmamasını emretmiştir. Bu bağlamda Peygamber Efendimizin (s.a.v) huzuruna gelen iman etmiş görme engelli bireyin durumunu anlatırken Abese suresinde onun, zengin ve seçkin insanlardan daha değerli olduğu belirtilmiştir.

“Yüzünü ekşitip başını çevirdi. Görme engelli o kişi geldi diye. Ama (ey Peygamber!) Sen nereden bileceksin, belki o kendini arındıracaktı. Yahut o bir öğüt alacak, bu öğüt kendisine fayda verecekti. Sen ise kendini her bakımdan ihtiyaçsız görenle ilgileniyorsun. Onun arınmamasından sen sorumlu tutulmayacaksın ki! Gönlünde Allah korkusu taşıyarak koşup sana geleni umursamıyorsun!” (Abese, 80/1-10)

Ayete bahsi geçen konu; a'ma olan Abdullâh b. Ümmi Mektûm (r.a), Peygamber Efendimizin (s.a.v) huzuruna gelerek ona soru sormuştur. Peygamber Efendimiz (s.a.v) ise bu sorudan rahatsız olarak yüzünü ekşitmiş ve cevap vermemiştir. Bunun üzerine Allah Teâlâ, Resulünü yukarıdaki ayetlerle uyarmıştır. Allahu Teâlâ sahabînin âmâ olmasından dolayı daha fazla şefkati ve acımayı hakkettiğini belirtiyor. Ayetin devamında ise Peygamber Efendimizin (s.av) uyarmaya çalıştığı zenginleri

engelli sahabîye, tercih etmesi de kınanmıştır (Râzî, 2014). Ayete konu olan sahabî Abdullâh b. Ümmi Mektûm (r.a), gerek engelli haklarının belirlenmesinde gerekse imamlık yapmaları, müezzinlik yapmaları, savaşa iştirak etmeleri, farz namazlara katılmaları, korunma amacıyla köpek beslemeleri gibi konuların açıklık kazanmasına vesile olmuştur (Tezcan, 2007, s.154-155).

Söz konusu ayetlerde görme engelli bireylere nasıl davranılması gerektiği açıkça ifade edilmiştir. İnsani ilişkilerin zayıfladığı, iletişimlerin sadece uygun statüler arasında geliştiği ve kendisinden alt tabakada veya makamda gördüğü kişilere yüksekten bakma ve hor görme davranışlarının arttığı ortamda bu ayetlerin anlamı da bir önem kazanmaktadır. Bahse konu olan ayette Peygamber Efendimiz (s.a.v) üzerinden insanlara hitap ederek; zayıf, engelli ve güçsüzleri hor görmeyip onlarla iletişimde empatik yaklaşımı temel almamız gerektiği belirtilmektedir (Gezgin, 2019, s.459).

İslam'ın açıktan tebliğ emri ile beraber Müslüman sayısı gittikçe artmıştır. Bu durumdan rahatsız olan müşrikler gerek Peygamber Efendimize (s.a.v), gerekse sahabîlere dinlerinden vazgeçmeleri için maddi-manevi birçok baskı yapmışlardır. Bu baskılardan netice alamayacağını anlayan müşrikler Müslümanlara savaş açmışlardır. Müslüman sayısının ordu kuramayacak kadar az olması ve Müslüman olanların çoğu yaşlılar olduğu düşünüldüğü zaman asker ihtiyacı hayli fazlaydı. Böyle müşkül durumda bile Kur'an, mü'minlerin bedeni rahatsızlarından dolayı, cihâd etmekten muaf tutulduklarını belirtmesi İslam'ın mü'minlere karşı kolaylık gösterdiğinin bir başka örneğidir. İslam'da, engel durumlarına göre ortopedik veya görme engellilerin güçlerinin yettiği şeylerden sorumludur, gücünün yetmediği görevlerden sorumlu değildir. İlgili ayette şöyle buyrulmaktadır:

“Gözleri görmeyen için bir sakınca yoktur, topal için bir sakınca yoktur, hasta için de bir sakınca yoktur. Sizin için de kendi evlerinizden, babalarınızın evlerinden, annelerinizin evlerinden, erkek kardeşlerinizin evlerinden, kız kardeşlerinizin evlerinden, amcalarınızın evlerinden, halalarınızın evlerinden, dayılarınızın evlerinden, teyzelerinizin evlerinden, anahtarı elinizde bulunan evlerden ve arkadaşınızdan yiyip içmeniz de bir sakınca yoktur. Birlikte veya ayrı ayrı yemenizde sizin için bir günah yoktur. Evlere girdiğinizde, Allah katından mübarek ve güzel bir selâmlama ile kendinize birbirinize selâm verin. Düşünesiniz diye Allah size âyetlerini işte böyle açıklıyor.” (Nûr, 24/61)

Ayetin nüzûl sebebi rivayete göre Müslümanlar ilk zamanlarda savaşa gittiği zaman anahtarlarını evlerdeki eşyalarını savaşa gidemeyen engellilere teslim ederlerdi. Bu kişiler de izin istemeye gerek duymadan bu evlerden yemek yerlerdi. Daha sonra “Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda haksızlıkla yemeyin; ancak karşılıklı rızânıza dayana ticaret böyle değildir ve kendinizi öldürmeyin. Şüphesiz Allah size karşı çok merhametlidir.” (Nisâ, 4/29) ayeti indirilince evlerden yemek yemekten çekindiler. Allah’ın emirlerine uymak noktasında dikkat eden engelli müminler izin verilmedikçe onlarla yemek yememişlerdir. (Kutub, 2014, s.428) Engellilerin bu çekimser tavırlarına karşılık olarak Nisâ sûresinin 61.ayeti nâzil olmuştur. Bu ayeti destekler nitelikte bir başka ayet ise şöyledir:

“Gözü görmeyene zorlama yoktur, topala zorlama yoktur, hastaya zorlama yoktur. Kim Allah ve resulünün sözlerini dinlerse onları, altından ırmaklar akan cennetlere sokar; kim de yüz çevirirse onu acı bir şekilde cezalandırır.” (Feth, 48/17)

İslamiyet’in yayılmaya başladığı dönemlerde Müslüman sayısının azlığı sebebi ile mazeret göstermeksizin savaşa katılmamak hem hukukî hem de ahlakî bakımdan itaatsizlik ve günah olarak kabul edilmiştir. Ancak ayette de belirtildiği üzere engellilik ve hastalık gibi mazeretleri olanlar müstesnadır (Karaman, vd., 2020, s.73). Allahu Teâlâ İslamiyet’in zor zamanlarında ve insan gücünün en çok ihtiyaç olduğu dönemde dahi engellilere karşı kolaylık göstermiş onları kaldırmayacağı yükler altına sokmamıştır.

Engelli bireyleri tolumdan ayırtmak ve dışlamak yerine birleştirici faaliyetlerde bulunmak hem ahlâki açıdan hem de vicdani açıdan önemlidir. Allahu Teâlâ Kur’an-ı Kerim’de buna dikkat çekerek onlara yardım edilmesini, empatik yaklaşımlarla onların topluma entegre edilmelerini istemiştir. İnsanlara düşen görev de bu ayetler ışığında engelli bireylere karşı empatiyle yaklaşımları, onların bulunduğu duruma bir gün kendilerinin de düşebileceğinin bilinciyle hareket etmeleri gerçekçi ve samimi ilişkiler kurmalarıdır. (Gezgin, 2019, s.469).

2.3.2. Empatik Yaklaşımı Destekleyen İbadetler

Yardımlaşma, toplumsal birlikteliğimizin temelini oluşturmaktadır. Yardımlaşma toplumsal sınıfları engelleyen, zengin ile fakir arasında köprüler kuran önemli müesseselerden biridir. Yardımlaşma sayesinde insanlar arasındaki diğerkâmlık, merhamet, şefkat gibi duyguların canlı tutulması sağlanırken, hakkıyla

yapıldığı takdirde sınıfsal farklılıkları ortadan kaldıran bir unsurdur. Çalışmamızın bu kısmında empatik yaklaşımın yardımlaşma üzerindeki etkisini ve empatik yaklaşımın bireyde nasıl yardımlaşmaya dönüştüğü konusunda Kurân-ı Kerim’den ayetlerle açıklamaya çalışılacaktır. Yardımlaşma konusunu incelemeden önce çokça karıştırılan “sosyal yardım” ve “sosyal yardımlaşma” kavramları üzerinde duralım. Her ne kadar aynı anlama geliyor gibi görünse de “sosyal yardım” minimum düzeyde dahi olsa kendisi ve bakmakla yükümlü olduğu kişilerin tespitiyle resmi makamlarca yapılan nakdi yardıma denir (Seyyar, 2002, s.559-560). “Sosyal yardımlaşma” ise toplum içindeki bireylerin, maddi durumlarını vicdani kıstaslarına göre değerlendirdiği kişilere nakdi veya ayni yardım yapılmasıdır (Akyüz, 2014, s.463).

Empati toplumdaki temel insanı duyguların oluşmasında ve pratiğe dönüşmesinde önemli bir unsurdur. Çünkü empatik yaklaşımın temelinde “insanlar başkalarının mutluluğunu ve sıkıntısını tıpkı kendi mutlulukları ve sıkıntıları gibi zihinlerinde ve duygularında yaşayabilirler” düşüncesi hakimdir (Ayten, 2013, s.79). Buradaki anlayış insanı çevresindekilere ve doğaya karşı empati kurarak merhamet, affetme, yardımlaşma gibi insanı duyguların oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Empatik bilince sahip bireyler karşısındakini anlamada daha iyi olduklarında dolayı içinde bulunduğu sıkıntılı ve ihtiyaçlarını daha net analiz edebilirler. Bunun neticesinde empatik yaklaşımın ifade biçimi olarak karşıdaki kişiye yardım ederler. Dolayısıyla empatik yaklaşım ve yardımlaşma arasında pozitif bir ilişki olduğu söylenebilir. Misal Sibicky ve arkadaşlarının yaptığı araştırmada empati kurma becerileri yüksek olan insanlarda başkalarının ihtiyaçlarına karşı daha duyarlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Sibicky, Schroeder, ve Dovidio, 1995).

İslam muhtaç kişinin maddi yardımlarının giderilmesini emrettiği gibi onlara manevi destek verilmesi gerektiğini gerek ayetlerde gerekse hadislerde teşvik etmektedir. Mü’min bir kişi Allah’ın emirleri öncülüğünce vicdani muhasebesinin de etkisiyle yardıma yönelmektedir. Empatik yaklaşım insanlara diğerkâmlığa yöneltmekte, dini emirler ise empatik anlayışla beraber oruç, zekât, infâk, kurban ve sadaka gibi ibadetlerle pratiğe dönüşmektedir. Allah’ın emrettiği bu ibadetlerin tümünün özünde insanı anlama, empati kurma ve nihayetinde yardım etme davranışı yatmaktadır. Bu ibadetlerden ilki olan infâk, sadaka ve zekât konusunun empatik yaklaşım ile ilişkisini açıklanacaktır.

2.3.2.1. İnfâk Etmek, Sadaka ve Zekât Vermek

İnfâk Türkçe sözlükte nafaka verip bir kişinin geçimini sağlama olarak geçmektedir (TDK, 1998, s.1756). Din bir terim olarak ise “Allah’ın hoşnutluğunu elde etmek amacıyla kişinin kendi servetinden harcama yapması, muhtaçlara aynî ve naktî yardımda bulunması” olarak tanımlanabilir (Çağrı, 2000, s.289). İnfak ibadeti yapılırken değersiz malların yardım olarak verilmeyeceği, iyi ve değerli mallardan infak edilmesi emredilerek, infakın empatik yaklaşım barındıran bir ibadet olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu durum şu ayette belirtilmektedir: “Allah yolunda sevdiğiniz şeylerden harcamadıkça iyiliğe asla eremezsiniz. Ne harcarsanız Allah onu hakkıyla bilir.” (Âl-i İmrân, 3/92) Müminlerin imanlarının sağlamlığı, insanlara karşı infak etmesine bağlanmıştır. İnfak, imanın en büyük sadakat delili kabul edilmiştir (Esed, 1997).

Kur’an-ı Kerim infâk konusuna şu ayetlerde değinmiştir:

“Evlenme imkânı bulamayanlar, Allah lutfundan ihtiyaçlarını giderinceye kadar iffetlerini korusunlar. Bedelini ödeyerek hür olmak isteyen köle ve câriyelerinizin - kendilerinde hayır görürseniz- tekliflerini kabul edin. Allah’ın size verdiği maldan da onlara verin. Namuslu yaşamak isterlerse, dünya hayatının geçici menfaatini elde etmek için câriyelerinizi fuhuş yapmaya zorlamayın. Kim onları zorlarsa, bilsinler ki böyle zorlanmalarından sonra onlara Allah rahmet ve mağfiretiyle muamele edecektir. Bilinsin ki Allah onların zorlamaları sebebiyle bağışlayıcıdır, esirgeyicidir.” (Nûr, 24/33)

Burada köleler üzerinden tüm mü’minlere mesaj verilmektedir. Köle sahipleri, bedelini ödeyerek hür olmak isteyen köle ve cariyele, “Allah’ın size verdiği maldan” (Nûr, 24/33) vermeleri ve yardımcı olunmasını emretmektedir (Yazır, 1979).

“Allah’a ve resulüne iman edin; O’nun size emanet olarak verdiklerinden, başkaları için de harcayın. İçinizden iman edip böyle harcamada bulunanlara büyük mükâfat vardır.” (Hadîd, 57/7) Âyet-i Kerime’de, ellerinizde bulunan malların sizin için miras bırakıldığını ve bunların yine sizin çocuklarına bir gün siz tarafından miras bırakılacağı belirtiliyor. Bu noktada bu malları Allah yolunda harcamanın daha makul olduğu tavsiye edilmektedir (Taberi, 2019). Bazı âlimler burada malın infâk edilmesinden kastın zekât olduğunu belirtse de asıl kastedilen vacip, fark ve nafîle ibadetleri içine almaktadır (Yazır, 1979).

“(Onlar) gayba iman ederler, namazı kılarlar, kendilerine verdiklerimizden hayra harcarlar;” (Bakara, 2/3) Âyette zikredildiği üzere takva sahiplerinin

görülmeyene inandığı, inanç esaslarının tüm gereklerini yerine getirdiği ve sadece O'na ibadet ettiği, sadece onun önünde eğildiği anlatılmaktadır. Takva sahiplerinin son özelliğini belirtirken ise kendileri elinde bulunan malları sahiplerinin kedilerinin değil aksine bunların Allah tarafın kendine bahşedildiğini kabul ederler. Bunun bilinci ile elindekileri güçsüzlere, eli darda olanlara ve ihtiyaç sahiplerine verirler (Kutub, 2014, s.8).

Kur'an-ı Kerim'de infâkın amacı, önemi, hangi mallardan ve kimlere verileceği ayrıntıları ile açıklanmıştır. (Bakara, 2/261-274) Söz konusu ayetteki açıklamaları özetleyecek olursak;

“a) İnfak ve tasadduk gösteriştten uzak, yalnız Allah rızâsı için yapılmalıdır. b) İnfakta bulunan kişi onu alıp kabul edenin onurunu zedeleyecek davranışlardan kaçınmalıdır. c) Yapılan yardım en iyi ve en kaliteli mallardan seçilmelidir. d) İnfakın yerine ulaşması için gerçek ihtiyaç sahipleri tesbit edilmelidir” (Çağrıcı, 2000, s.290).

Maddelerden de anlaşılacağı üzere infâk yapılırken karşı tarafın onurunu kırıcı davranışlardan uzak durup, malların en iyileri verilmesi tavsiye edilirken empati kurmaya teşvik de edilmektedir.

İslam'ın diğer yardımlaşma unsurlarından biri de sadakadır. Sadaka İslam hukukunda karşılığı, ihtiyaç sahibi kimselere Allah'ın rızasını kazanmak amacıyla verilen maddi-manevi yardım olarak tanımlanmıştır. Konumuz itibariyle sadakanın maddi boyutu üzerinde duracak olsak da sadakanın manevi boyutu da İslam'da oldukça üzerine durulan bir mevzudur. Hz.Muhammed (s.a.v) bir hadisinde: “Kardeşine tebessüm etmen sadakadır.” (Tirmizî, Birr, 36) buyurarak bu konuya dikkat çekmektedir. Sadaka hadisler dışında Kur'an'da da geniş bir şekilde ele alınmıştır. Allah, insanlara sadaka vermeyi emrettiğini birçok ayette belirtmiştir. Sadaka ibadeti gerçekleştirirken ihtiyaç sahibi kimselerin onurunu kırmamaya ve onları incitmeme özen gösterilmesi gerektiği (Bakara, 2/271) birçok ayette geçmektedir. Aynı zamanda Türk kültüründe bu durumu engellemek için “sadaka taşı” uygulaması yapılmıştır. Bu bakımdan sadaka ibadeti, bizi doğrudan ihtiyaç sahiplerine karşı empatik yaklaşım sergilemeye yönlendirmektedir. Kur'an, sadakanın önemini ise şu ayetlerle belirtmiştir:

“Muhtaçlara yardım eden (sadaka) erkeklere, muhtaçlara yardım eden (sadaka) kadınlara ve Allah’a (O’nun muhtaç kullarına) güzel bir ödünç verenlere bu fazlasıyla ödenecektir. Ayrıca onlara pek değerli bir ödül de vardır.” (Hadid, 57/18)

“Yûsuf’un huzuruna girdiklerinde dediler ki: ‘Ey Aziz! Bizi ve ailemizi kıtlık bastı ve biz, az bir bedel ile geldik. Yine de bize talebimizi karşılayacak kadar ver; bize bağışta da bulun. Şüphesiz Allah bağış yapanları mükâfatlandırır.’” (Yûsuf, 12/88)

Sadakalarını sadece Allah rızasını güderek veren erkek ve kadınlar, sadakalarını alanlara karşı üstünlük taslamazlar. Bilirler ki asıl üstünlük takvâdadır. Yaptıkları yardımların karşılığını ahirette kat be kat alacakları için de şevkle yaparlar (Kutub, 2014). Ayetleri incelediğimizde sadaka vermek teşvik edilirken, insanların onurunu kırmadan empatik yaklaşımla yardımlar yapılmalıdır.

Kur’an’da namaz ibadetinden sonra üzerinde dikkatle durulan diğer bir ibadet ise “zekât” ibadetidir. Zekât, İslam dininde sosyal yardımlaşma ve dayanışmada önemli bir müessesedir. Zekât Müslümanlar için bir kurtuluş vesilesidir. Bizim sahip olduğumuz imkanlardan yoksun, maddi zorluklar yaşayan insanlara karşı vicdani huzursuzluğu, zekât vererek aşarız. Bu durum dışardan gözlemlendiği zaman, egosantrik bir davranış olarak görünse de diğerkâmlık duygusu hâkim olduğu için bu vicdani bir olay diyebiliriz (Altun, 2017, s.88-89). Zekât kelimesinin manası, “Allah Teâlâ’nın bereket vermesinden kaynaklanan artıştır. Bu, dünya ve ahiretle ilgili işlerle olur. Ekinde bir artış ve bereket meydana geldiğinde denir” (İsfahânî, 2012, s.380). Zekât İslam’ın beş şartından birdir. Gerekli şartları sağlayan her Müslüman malının belirlenen oranlar dahilinde ihtiyaç sahibi kişilere vermesi farz bir ibadettir. Zekât’ın ıstılahtaki manasını Râğıp İsfahani şöyle tanımlamıştır: “İnsanların, Allah Teâlâ’nın hakkından fakirlere verdikleri malın adıdır” (İsfahânî, 2012, s.381). Kur’an zekât ibadetinin farz olduğunu 32 ayette belirtirken, zekâtın kimlere verilmesi gerektiğini de ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır.

“Sadakalar (zekât gelirleri) ancak şunlar içindir: Yoksullar, düşkünler, sadakaların toplanmasında görevli olanlar, kalpleri kazanılacak olanlar, âzat edilecek köleler, borçlular, Allah yolunda (çalışanlar) ve yolda kalmışlar. İşte Allah’ın kesin buyruğu budur. Allah bilmekte ve hikmetle yönetmektedir.” (Tevbe, 9/60)

Zekâtın fakir ve düşkünlere verilmesi gerektiği gibi ayette geçen sekiz sınıfa verilmesi gereklidir. Zekâtın bu sınıflar dışındakilere verilmesi caiz değildir (Sabuni, 2016). İnsan fıtratı gereği bencil ve cimri bir varlıktır. (Nisâ', 4/128; İsrâ, 17/100) İnsanın bu zaafılarını bile Allah Teâlâ onun kişilik gelişimi için birçok fırsat vermiştir. Bu fırsatlardan biri de zekâttır. Zekâtın insanı arındırdığını ve verdiği malların kat be kat artacağını şu ayetlerde belirtmiştir:

“Onları arındırmak ve temize çıkarmak üzere mallarından sadaka/zekât al! Bir de onlar için dua et; çünkü senin duan onlara huzur verir. Allah her şeyi çok iyi işitmekte ve bilmektedir.” (Tevbe, 9/103)

“Mallarını Allah yolunda harcayanların örneği, her başağında yüz tanenin bulunduğu yedi adet başak çıkaran bir tohum tanesi gibidir. Allah dilediğine katlayarak verir, Allah (zât ve sıfatlarında) sınırsızdır, her şeyi bilmektedir.” (Bakara, 2/261)

Kur'an zekât ibadetine şöyle değinmiştir: “Müminler kesinlikle kurtuluşa ermiştir; ki onlar, namazlarında derin bir saygı hali yaşarlar; Anlamsız, yararsız şeylerden uzak dururlar; Zekâtı verirler.” (Mü'minun, 23/1-4)

Ayetten hareketle, Allah Teâlâ mü'minlerin; namaz kıldıklarında, insanı günaha iten boş sözler ve son olarak da fakirlerin zengin malı üzerindeki hakkını yani zekâtı vererek kurtuluşa ereceklerini belirtmiştir (Taberi, 2019). Zekât, Sadaka ve İnfak ibadetlerine baktığımızda, ortak nokta olarak yardımlaşma ve fedakârlığın olduğunu görüyoruz. Yardımlaşma ve fedakârlığın temelinde ihtiyaç sahibi kişileri anlama olduğundan dolayı empatik yaklaşım ile ilişkilendirebiliriz. Goleman, fedâkarlık için empatinin etkisini şöyle değerlendirmektedir: “Başkalarını ihtiyaç ya da umutsuzluğu anlaşılamıyorsa, ilgi ve şefkat de olmaz. Günümüzde en az iki ahlaki tavra ihtiyacımız vardır: Kendine hâkim olmak ve şefkat göstermek” (Goleman, 2003, s.40). Denilebilir ki empati; şefkat ve yardımseverliği de beraberinde getirir. Bu ibadetleri yaparken de dikkat edilmesi gereken hususlar vardır. Bu hususların ne olduğunu Kur'an ayrıntılı şekilde ayetlerle açıklamıştır.

2.3.2.1.1. İçten Gelerek ve Zamanında İnfâk Etmek

İslâm gerek sosyal yaşantımızdaki davranışlarımızda gerekse ibadetlerimizde riyadan uzak samimi ve içten yapılmasını emretmiştir. (Nisâ',4/38; Bakara, 2/264; Nisâ', 4/142; Enfâl, 8/47; Mâûn, 107/6) Riya, “Allah'tan başkasının hoşnutluğunu kazanma düşüncesiyle amelde ihlâsı terketme” şeklinde tanımlanmıştır (Çağrı, 1988,

s.137). Tanımdan da anlaşılacağı üzere yardımlarımızı sadece Allah'ın rızasını güderek ve samimi bir şekilde yapmalıdır. Bu samimiyetin kurulmasındaki birincil etken ise empatik yaklaşımdır. Birey eğer empatik yaklaşımı sağlıklı bir şekilde sergilerse, yardımlarını zamanında ve içinden gelerek seve seve yapar. Kur'an bu konuda şöyle buyuruyor:

“Her birinize ölüm gelip, “Rabbim! Ne olur bana azıcık daha süre tanısan da gönüllü yardımlarda bulunsam ve iyi kişilerden olsam!” diye yalvarmadan önce size verdiğimiz rızıklardan başkaları için de harcayın.” (Münâfikûn, 63/10)

Ayeti kerimede insan nimet olarak verilen malların ihtiyaç sahiplerine zamanında verilmesi gerektiği konusunda tavsiyede bulunuluyor. İnsana ölüm gelmeden önce Allah'ın lütfettiği malları bir kısmını Allah rızası için harcayın. Ölüm geldikten sonra biçare şekilde Allah'a yalvarmak faydasızdır (Sabuni, 2016). İbn Kesîr bu ayetle ilgili şöyle buyuruyor: “Her ihmalkâr, ölüm geldiğinde pişman olur ve kaçırdıklarını elde etmek için müddetin uzamasını ister. Fakat, heyhat ki iş işten geçmiştir” (Kesîr, 2015, s.451).

2.3.2.1.2. Sevilen ve Güzel Şeylerden İnfâk Etmek

İnfâk sosyal eşitsizliği ortadan kaldıran, zenginlerin malları üzerinde fakirlerin de hakkının olduğu bilincini aşıl原因 Kuran-ı Kerim’de birçok ayette yapılması teşvik edilen önemli bir ibadettir. Bu ibadeti îfâ ederken dikkat edilmesi gereken hususların en başından verilen malın gözden çıkarılan, beğenilmeyen, sevilmeyen veya tüketemeyecek derecede bozuk olan ürünler olmamalıdır. İnfâkın makbulü kendimizin yediğinden veya sevdiğimiz, değer verdiğimiz mallar olmalıdır. Yüce Allah bu konuya dikkat edilmesi gerektiğini Kur'an'da şu ayetlerle belirtmiştir: “Ey iman edenler! Kazandıklarınızın ve sizin için yerden çıkardıklarımızın iyilerinden verin. Kendinizin ancak içiniz çekmeye çekmeye alabileceğiniz âdi şeyleri hayır diye vermeye kalkışmayın. Bilin ki Allah zengindir, bütün iyilik ve güzellikler O'na mahsustur.” (Bakara, 2/267)

Ayet açık bir şekilde zekât ve sadaka gibi ibadetleri îfâ ederken Allah'ın kendisine nimet olarak verdiği iyi güzel şeylerden infâk etmesini emrediyor. Burada dikkat edilmesi gereken husus, ibadet maksadıyla yapılan infâklarda malın iyisi verilmesi gerektiğidir. Teberruda bulunan kimse için bu geçerli değildir. Teberruda da malın iyi verilmesi evladır ancak ayetin kast ettiği farz ve vacip olan ibadetlerdir

(Taberi, 2019). Hakiki manada mü'min kişi yardımlarını empatik yaklaşımı ön plana çıkararak yaptığı takdirde Allah'ın emrettiği şekilde ibadetlerini gerçekleştirebilir. Çünkü empati kurduğu takdirde, yardım yaparken kendisine kötü, bozuk ve beğenilmeyen bir yardım yapıldığı varsayarak nasıl hissedeceğini düşünerek, vicdan muhasebesi yaparak yardımlarını yaparken Allah'ın emrettiği şekilde yapmaya yönelebilir. Bir başka ayette ise bencil ve sadece kendilerini düşünen insanların, diğer insanları da düşünmeye ve empati kurmaya yönelterek, şöyle buyruluyor:

“Allah yolunda sevdiğiniz şeylerden harcamadıkça iyiliğe asla eremezsiniz. Ne harcarsanız Allah onu hakkıyla bilir.” (Âl-i İmrân, 3/92)

Ayette iyilik olarak kastedilen Allah'ın insanlara amelleri düzeyince yapacağı iyiliktir. Birçok müfessir buradaki iyilik ile kastedilenin Allah'ın insanlara en büyük iyiliği olan cennettir. Diyebiliriz ki cennete girmek için bilgi ve iman yeterli değildir. İman ve bilgimize amelimizi de eklememiz gerekir. Yani Allah'ın verdiklerini Allah yolunda sarfetmek ve harcamaktır. İnfâk yaparken de sevdiğimiz ve bizim için değerli olan şeyleri harcadığımız takdirde Allah'ın takdirini kazanabiliriz (Yazır, 1979). Kişinin sevdiği şeylerden harcaması onun empatik düşünme becerisinin geliştiğinin göstergesidir.

2.3.2.1.3. İnfâkın Gizli Yapılması

İnfâk/zekât verilirken, hangi kişilere yardım edilmesi gerektiği Kur'an'da ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. (Tevbe, 9/60) Bu ibadeti ifâ ederken karşımızdaki kişilerin de duyguları olan bir insan olduğu bilinci ile hareket edilmelidir. Yardım edeceğimiz kişiye empatik yaklaşım sergileyerek onların da şeref ve haysiyetlerinin olduğu bilinciyle yardımlarımızı yaparken onların onurunu ve şerefini zedeleyici davranışlardan uzak durmalıdır. Çünkü yaptığımız yardımlardaki amaç insanların takdirini kazanmak değil Allah'ın takdirini kazanmaktır. Allah Te'âlâ Kur'an'da bu konuya değinirken ibadetin açıktan yapılabilceğini ancak gizliden ve karşı tarafın onurunu kırmadan yapılmasının daha efdal olduğunu buyuruyor.

“Sadakaları açık olarak verirsiniz bu ne güzel! Şayet onu yoksullara verirken gizlerseniz bu sizin için daha da hayırlıdır ve sizin bir kısım günahlarınıza keffâret olur. Allah yaptıklarınızdan haberdardır.” (Bakara, 2/271)

Râzî ayeti yorumlarken burada “sakada” olarak belirtilen yardımın mendup olan sadakaların kastedildiği görüşü hakimdir. Bu görüşünü ise zekât ibadetini açıktan

vermenin, ibadete olan ilgi ve bağlılığın göstergesi olduğunu gizliden vermenin ise farz ibadetleri yerine getirme noktasında arzusunun terkedildiğinin göstergesidir, olarak açıklar (Râzî, 2014). Müfessirlerdeki genel görüş ise farz, vacip ve nafil de olsa gizliden yapılmasının daha uygun olacağıdır. Çünkü verilen kişi fakir olduğundan dolayı toplunda onuru kırılmaz ve kendisini kötü hissetmez. Veren kişi ise toplumda yardım ettiğinden dolayı ismi ve şöhreti duyulmaz ve bu nefesine daha ağır gelebilir ancak Allah katında karşılığı daha fazladır.

Görüldüğü üzere İslâm, muhtaç insanların kalplerinin olduğunu ve onların da incinebileceğini düşünerek yardımları yaparken daha dikkatli olunması gerektiğini ve empatik yaklaşımdan ödün verilmemesi gerektiğini belirtiyor. Çünkü hayatın insan ne getireceğini kimse bilemez, bugünün zengini yarının fakiri olabilir. Mü'min kişi bunun bilinci ile hareket ederek yardımlarını empati kurarak yapmalıdır (Gezgin, 2019, s.505-506).

2.3.2.1.4. İyiliği Başa Kakmamak

Birey, infâk ederken hâlet-i ruhiyesinde en çok hasıl olan duygu empatidir. İnfâk, yardımda bulunduğu kişi ile sağlıklı bir empatik iletişim sağladığı takdirde yardımları gerçek manada ihlâs üzere olmuş olur. Eğer empatik yaklaşımdan uzak sadece kendisine münasip görmediği şeyi infâk ederek, infâk ettiği kişinin onurunu kırıcı ve yaptığı yardımları başa kakarak yaparsa bu Allah katında hoş karşılanmaz. Gerçek manada empatik anlayış sahibi mümin kişi, cömert, iyilik sever, yardım sever olmalıdır. Kur'an bu konuya şu ayette değinmiştir:

“Mallarını Allah yolunda harcayan, sonra da harcadıklarının arkasından başa kakıp incitmeyenler için rablerinin katında özel karşılık vardır. Artık onlar için korku yoktur, onlar üzüntü de çekmeyeceklerdir.” (Bakara, 2/262)

Ayetten hareketle mallarını sadece ihlas üzere infâk eden ve bunu yaparken insan onurunu zedelemeyen, şeref ve haysiyetini ayaklar altına almayan mü'minin mükâfatı Allah katında verilecektir. İnfâk etmek güzel bir ibadettir ancak bu ibadeti yaparken Allah'ın takdirini tam manada kazanmak için yardım ettiğimiz kişi ile empati kurarak ona eziyet etmeden ve incitmeden yapılmalıdır. Empati kurarak bu ibadetleri yaptığımız takdirde yardıma muhtaç kişilerin kalbini kırmadan, merhametle yaptığımız takdirde gerçek manada Allah yoluna mallar bağışlanmış olur. (Taberi, 2019).

2.3.2.2. Oruç İbâdeti

Empatik yaklaşımla ilişkili ibadetlerden bir diğeri ise oruç ibadetidir. Oruç, tan yerinin ağarması ile başlayıp, güneşin batmasına kadar süren ve bu süre zarfında yemek ve diğeri insanı ihtiyaçlardan uzak durmaktır. Orucu empatik yaklaşımla değerlendirdiğimizde, oruç ayı olan Ramazan ayında, Müslümanlar çevreyi korumakta, sıla-i rahimde ve ihtiyaç sahibi kişilere yardım da daha istekli davranırlar. Bu davranışları sergilerken, diğerkâm olmaya, iyilik yapmaya ve hayırseverliğe yönlendirmektedir (Gezgin, 2019, s.562). İnsanın bu ayda empatik duyguları yükselerek, gerçek manada fakir, yoksul ve ihtiyaç sahibi Müslümanlara yardım etmede daha da istekli olur.

Oruç İslâm'ın beş şartından biri olması hasebiyle Allah'ın üzerinde durduğu önemli ibadetlerdendir. (Bakara, 2/183) Şuurlu bir Müslüman orucun asıl mahiyetini bilerek, oruç ayında gerek ibadetlerini eksiksiz yaparak gerekse sosyal yaşantısında örnek davranışlar sergileyerek geçirir. Oruç bu bakımdan bir ibadet olduğu kadar insanın kendisini bulma ve insanları anlamak için bir fırsattır. Mü'min kişi oruç ibadetini îfâ ederken açlığın ve yorgunluğun etkisi ile aç ve muhtaç insanları anlama onlarla empati kurmaya çalışır. Bu sayede kendisi dışındaki dünya ile iletişime geçerek narsist ve bencil duygulardan arınır. Ramazan sonunda verilen fitır sadakasını gerçek mahiyetini anlayan Müslüman oruç vasıtasıyla kendinden istenen empatinin tazahürü olarak insanlara yardım eder (Yargıcı, 2019).

Allah Te'âlâ, mü'minlerin oruçlarını tutarken karşılaştıkları olumsuz durumları dikkatte alarak kuluna karşı kolaylık sağlaması şu ayette geçmektedir:

“Ey iman edenler! Sizden öncekilerin üzerine yazıldığı gibi sakınasınız diye sizin üzerinize de sayılı günlerde oruç yazıldı. İçinizden hasta veya yolcu olan, başka günlerden sayısınca tutar. Orucu tutmakta zorlananlar için bir yoksulun (günlük) yiyeceği kadar fidye yeterlidir. Bir iyiliği mecbur olmadan yapan için bu (yaptığı) iyidir. Ama orucu tutmanız -bilerseniz- sizin için daha hayırlıdır.” (Bakara, 2/183-184)

Ayetten de anlaşılacağı üzere, empati kurmamıza sevk eden orucu, herhangi bir sebepten tutamazsak, aynı şekilde empatiyi destekleyen başka bir davranış olan “fidye” ile bu olumsuz durum ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Allah Te'âlâ insana kaldıramayacağı bir yük vermeyeceğini birçok ayetinde açıkça belirtmiştir. (Bakara, 2/286) Allah Te'âlâ kulunun nefsinin ve psikolojisini çok iyi bildiğinden dolayı, yükümlülüklerini herhangi bir şeyi gerekçe göstererek boşlayacağını bilmektedir.

Allah Te'âlâ bu gibi durumlara mahal vermemek adına zorlukları kolaylaştırarak kulunu ibadetlere daha da özendirmeye çalışmıştır (Kutub, 2014).

2.3.2.3. Kurban İbâdeti

Kurban mana itibariyle gerek maddi gerekse manevi yönden Allah'a yakınlığı ve yakın olmayı amaçlama demektir (Güç, 2013, s.433). Kurban sözlükte "Allah yolunda kesilen ve Allah'a yaklaşma vesilesi sayılan hususi hayvan denir" (TDK, 1998, s.2283). Genel manada yakınlaşmak anlamına gelen kurban, zilhicce ayında dinen zengin sayılan Müslümanların muayyen bir hayvanı Allah rıza için kesmesine denir. Kurban ibadeti İslamiyet'ten önceki dinlerde de bulunan (Hac, 22/34), İslam'da ise Allah'ın emri ile Hz. İbrahim, oğlu Hz. İsmail'i kurban etme durumunda kaldığında Hz. İbrahim'in ve Hz. İsmail'in itaati ve teslimiyeti ile Hz. Hacer'in tevekkülünün bir örneği ve sembolüdür (Geçioğlu, 2016, s.225). İslam'da kurban birçok maksatlarla kesilmektedir. Bunlar, Kurban Bayramı'nda kesilen kurban (udhiyye), akika kurbanı, adak kurbanı, şükür kurbanı, kurban günlerinde hacda kesilen hedy ve ceza kurbanıdır (Acar, 2013).

Kurban ibadeti, Müslümanları cömertliğe, ihtiyaç sahibi din kardeşlerine yardım etmeye yönelten ve toplum arasında kardeşlik bağlarını güçlendiren önemli bir ibadettir. Kurban da zekât gibi paylaşmayı hedefleyen bir ibadettir ancak sadece maldan fedakârlık yapmak değildir. Mü'min kişi kurban keserken hem maldan fedakârlık etmekte hem de aynı zamanda candan etmektedir. Çünkü malı olan hayvanı keserek bir ölüme de sebebiyet vermektedir (Şentürk, 2009, s.105).

Kur'an'da kurban ibadeti hakkında şöyle buyrulmaktadır:

"Biz her ümmete kurban kesmeyi meşrû kıldık ki kendilerine rızık olarak verdiği kurbanlık hayvanlar üzerine Allah'ın adını ansınlar. Sonuç itibariyle hepinizin mâbudu tek bir tanrıdır. Şu hâlde yalnız O'na teslimiyet gösterin. Sen de Allah'ın buyruklarına içtenlikle teslimiyet gösteren kimseleri müjdele! Onlar öyle kimselerdir ki, Allah anıldığında kalpleri titrer, başlarına gelen musibetlere sabrederler, namazlarını özenle kılarlar ve kendilerine verdiğimiz rızıklardan Allah yolunda harcarlar. Biz o büyükbaş hayvanları da Allah'ın size nişânelerinden kıldık; sizin için onlarda nice yararlar vardır. Onlar (kesim için) sıraya dizildiklerinde üzerlerine Allah'ın adını anın, cansız halde yere serildiklerinde ise onlardan hem kendiniz yiyin hem de ihtiyacını gizleyen ve gizlemeyen yoksulları doyurun. İşte onları şükredesiniz diye sizin istifadenize verdik. Onların ne etleri Allah'a ulaşır ne de kanları; O'na ulaşacak olan sadece sizin takvânızdır. İşte Allah

onları sizin istifadenize verdi ki size doğru yolu göstermesinden ötürü O'nu tâzimle anasınız. İyilik yolunu tutanları müjdele!" (Hacc, 22/34-37)

Ayette empatik yaklaşım açısından dikkat çekici ibâre şudur: “hem kendiniz yiyin hem de ihtiyacını gizleyen ve gizlemeyen yoksulları doyurun.” (Hacc, 22/34-37) Yani kestiğimiz kurbanı yalnızca kendimize değil komşu ve akrabalara dağıtmamız emredilmektedir. Müminler bu emre uydukları takdirde zenginlerle muhtaç Müslümanlar arasında yakınlaşma sağlanır. Böylece empatik yaklaşım sergileyerek sosyal dayanışma örneği gösteren müminler arasında sevgi, toplumsal hoşgörü ve muhabbet artar (Yiğit, 2014). Bu sebepten ötürü ihtiyacı olup da ihtiyacını gizleyen Müslümanları düşünerek, onlara yardım edilmelidir.

2.4. KUR'AN-I KERİM'DE EMPATİK YAKLAŞIMIN DOLAYLI GÖSTERGELERİ

Kur'an-ı Kerim salih bir kalple okunduğu takdirde her dönemde insanın duygusal gelişimine katkı sağlayacaktır. İnsanda bu gelişimi göstermesinin en önemli sebebi farklı dönemlere ait insan tiplerini gözlere önüne sererek bunlarla empati kurarak kendi hayatımıza olumlu yansımaları olacaktır. Kur'an'a bütüncül olarak bakarak empatik anlayışı destekleyen ayetleri tespit ettiğimiz kadarıyla dolaylı ve doğrudan olarak ele almaya çalışacağız.

Kur'an'da empatik yaklaşımın dolaylı olarak geçtiği konuların başında “kıssalar” gelmektedir. Kıssalar peygamberlerin yaşadığı toplumundan bir kesit bildirerek dönemin şartlarına ışık tutmamıza yardımcı olan bir fener gibidir. Kıssalar insanlığın başlangıcından itibaren bilgiler içerdiği için aslında öznesi kendisi olduğu için kendi rol aldığı bir tiyatroyu izliyormuş gibi olur. Bu bakımdan kıssa tarihsel bir kaynaktan öte insanın kendisidir. Öznesi kendisi olan insan kıssalar ile kendisi ile yüzleşir bu sayede empatik yaklaşım sergileyerek dönemin peygamberlerini anlamaya çalışır. Bu bakımdan insanın kendisini anlaması bakımından kıssalar empatik yaklaşım için çok önemlidir. Bilhassa Hz.Yusuf (a.s), Hz.Süleyman (a.s) Hz.İbrahim (a.s), Hz.Musa (a.s) kıssaları empatik yaklaşımla okunduğu takdirde mü'minlere olumlu erdemli davranışları kazanmasında yardımcı olacaktır.

2.4.1. Kıssalar

Kıssa kelimesi sözlükte; “anlatmak, haber vermek, bildirmek, nakletmek, makasla kesmek, takip etmek, izini sürüp ardınca gitmek, iz takip etmek” manalarında

kullanılan (k-s-s) fiilinden türetilmiş olup “anlatılan haber, hikâye” anlamlarına gelmektedir. Çoğulu ise kasas’tır. Kelimenin ism-i fâil kalıbındaki kâss ise, “kıssayı ilave ve eksiltme yapmaksızın olduğu gibi anlatan kişi” demektir. Bunun çoğulu da kussâs’tır (Kara, Bahar 2014, s.71).

Dini bir terim olarak düşündüğümüzde kıssa şöyle tanımlanmaktadır:

“Önceden gelip geçmiş ümmetlerin hallerinden, geçmiş nübüvvetlerden, gerçekten yaşanmış hadiselerden, -ki Kur’an geçmiş olayların birçoğunu kapsamaktadır-, ümmetlerin tarihinden haber verilmesidir. Beldelerin/ülkelerin ve diyarların zikredilmesidir. Her kavim/toplunun izlerinin sürülmesidir. Bütün bunların, (adeta) konuşma üslubu içinde, oldukları hal üzere hikâye edilmesidir” (Gezgin, 2019, s.263).

Kur’an-ı Kerim dini bir kitap olma kimliğinin dışından, insanlık tarihinin ahlaki hayatını, sosyal yaşamlarını ve duygusal yaşantılarını sinema şeridi gibi gözler önüne sermesinden ötürü bize yol gösteren terbiye/ahlak kitabıdır da diyebiliriz. Bu sözlerimizin delili niteliğinde Hz. Aîşe (r.a.) Peygamberimiz (s.a.s.)’in ahlakı sorulduğunda “O’nun ahlakı Kur’an idi.” (Muslim, Müsafirun, 139) diye cevap vermiştir. Empatik bir yaklaşım ile okuyan/dinleyen kişi, yaşanmış peygamber kıssalarından ibretler çıkararak aynı hatalara düşmeme hususunda daha da dikkat eder. Kıssaların yaşandığı devre okuyucu/dinleyici; kıssada geçen kişi, mü’min veya kâfir, peygamber veya halk olmasına bakılmaksızın onların yerine kendisini koyarak düşünür. Empatik yaklaşım sürecinin sonunda kendi zamanına dönen kişi kıssalardaki rolleri kendi bakış açısı ile haklı-haksız diye sınıflandırarak bu çıkarımları sonucu hayatını şekillendirir.

Kur’an’da birçok peygamberin kıssası geçmektedir. Bu kıssaların empatik yaklaşım ile ilişkilendirebileceğimiz birçok yönü vardır. Hz. Âdem kıssasında, Hz. Âdem ve Hz. Havvâ’nın Allâh’ın yasağını ihlal etmelerine rağmen onları “affetmesi” (Bakara, 2/35-37) olayında affedici olmak mesajı verilmektedir. Hz. Nuh kıssasında “adaletli olmak” (Hud, 11/42-47) vurgulanmakta, Hz. Hud’un kıssasında ise “kibirlenmemek” (Fussilet, 41/15) üzerinde durulmaktadır. Hz. Sâlih’in kıssasında “dürüstük” (Şu’arâ, 26/153-158) değeri üzerinde durulmaktadır. Yukarıda gördüğümüz tüm ahlaki değerlerin temelinde insanı anlama yattığından dolayı doğrudan empatik yaklaşım ile ilişkilidir.

Hız. İbrahim, Hız. İsmail, Hız. İshak kıssalarında, varlıkları sınıflandırmadan herkese karşı “merhametli olmak” (Hud, 11/74-76) üzerinde durulmuştur. Hız. İbrahim

düşünerek Allah'ı bulabileceği göstererek akli “kullanmanın” (En'am, 6/74-76) önemine değinilmiştir. Hz. Yâ'kub ve Hz. Yusuf kıssasında “ahlaklı ve namuslu olmak”, (Yusuf, 12/23-30) “hasetçi olmamak” (Yusuf, 12/7-20) ve “affetmenin” (Yusuf, 12/88-102) önemli olduğu vurgulanmaktadır. Hz. Lut kıssasında “sapkınlıklardan uzak durulması”, (Nelm, 27/54-55) Hz. Eyyüb'de “sabretmek ve sabır”, (Enbiya, 21/83-84; Sâd, 38/44) Hz. Şu'ayb kıssasında ise “şımarmamak” (Şu'arâ, 26/185-190) anlatılmaktadır. Hz. Musa ve Hz. Harun kıssalarında “iki yüzlü olmamak”, (A'raf, 7/132-137) “inatçılığı bırakmak”, (A'raf, 7/106-126) aşırı meraktan kaçınmak, (Kehf, 18/65-82) cesaretli olmak (Maide, 5/20-26) gibi erdemler üzerinde durulmaktadır.

Hz. Dâvud ve Hz. Süleyman kıssalarında “cimri ve hasetçi olmamak”, (Sad, 38/17-24) “şımarmamak” (Enbiya, 21/78-82; Nelm 27/15-19; Sebe, 34/10-14; Sad, 38/17-20, 26, 39-41) gerektiği değinilmektedir. Hz. Yunus kıssasında ise “tövbe etmek”, (Saffat, 37/139-148) Hz. Zekariyyâ ve Hz. Yahyâ kıssalarında “ümit kesmemek” (Meryem, 19/21-15; Enbiya, 21/89) ve son olarak Hz. İsâ kıssasında ise “ıffetli olmak” (Meryem, 19/20; Enbiya, 21/91) ve “nankörlük etmemek” (Maide, 5/112-115) değinilmektedir.

Verdiğimiz örneklerle kıssaların amacı, insanları itikâdi ve ahlaki olarak Kur'an'ın belirlediği erdemli insan formuna sokmaktır. Diyebiliriz ki; Birey Kur'an'daki kıssaları, peygamberlerin başlarından geçen olayları empatik yaklaşımla tefekkür edip, ahiret hayatını kazanmak için onlar gibi erdemli bir kişiliğe sahip olması gerektiğinin farkına varır. Bütün bu ahlaki öğretileri kazanırken de empatik yaklaşım sergileyerek olayları irdelemek kaçınılmazdır.

2.4.2. Meseller

Mesel kelimesi lügat anlamı; örnek alınacak söz, atasözü, eğitici hikâye veya masal (TDK, 1998, s.2489) gibi anlamlara gelmektedir. Mesel kelimesi terim manası ise “sonradan meydana gelen bir olayı daha önceki bir olaya benzetmek için söylenen, halk arasında kabul görerek yayılan, dilden dile dolaşan, nesilden nesile aktarılan, hikmetli, sanatlı, veciz (özlü) sözlerdir” olarak tanımlanmıştır (Koçak, 2009, s.188).

Kur'an yapısı itibari ile soyut kelimeler de içermektedir. Kur'da geçen soyut ifadeleri, inanların daha net bir şekilde anlamaları için Kur'an mesel tekniğini kullanmıştır. Mesel; bir konuyu, düşüncüyü ve soyu bir kavramı açıklamak ve

kavratmak için söylenen söz ve benzetmelerdir. Bu yönteme temsili veya sembolik anlatımda denir (Gezgin, 2019, s.281).

Kur'an-ı Kerim'de empatik yaklaşıma iten bazı örnekler verecek olursak:

“Andolsun ki biz bu Kur'an'da insanlar için her türlü örneği (misali) verdik. Şayet sen onlara bir mûcize getirecek olsan, inkâr edenler mutlaka şöyle diyeceklerdir: Siz ancak aslı esası olmayan şeyler ortaya koymaktasınız!” (Rum, 30/58)

“Muhakkak ki biz, düşünüp ders alsınlar diye insanlar için bu Kur'an'da her türlü örneği (misali) ortaya koyduk.” (Zümer, 39/27)

“Hakikaten biz bu Kur'an'da insanlar için her türlü misali vermişizdir. Fakat insan tartışmaya çok düşkün olan bir varlıktır.” (Kehf, 18/54)

Bu ayetlerde iki tip insan profili üzerinde durulmuştur. Bu profillerden birisi olumlu diğeri ise olumsuz bir durum sunar. Bu profiller farklı kişilik özellikleri ile de çizilebilmektedirler. Bu insanlar gerçek hayatta yaşamayan ancak toplumun her kesiminde karşılaşılabilen insan tipleridir. Kur'an misal yöntemiyle uzak hakikatleri yakına getiren ve çözülemeyecek gaybi olayları çözen bir penceredir. Meseller ayetlerin kapalı kalan yönlerini bize dolaylı yollarla açığa vuran anlatım biçimleridir.

Empatik yaklaşımla ayetleri okuyan kişi, ayetlerde belirtilen tipler yerine kendisini koyarak onların düşüncelerini ve duygularını anlamaya çalışır. Empati sonrasında ise duygu ve düşüncelerini muhakeme ederek bir sonuca ulaşır. Kur'an okurken veya dinlerken yapılan empati gerçek hayatta yapılan empatiden farklılıklar oluşturur. Kur'an'da yapılan empati, gerçek hayatta yapılabilecek teorik olarak benzese de pratik olarak farklılıklar vardır. Gerçek hayatta empati kurma sonucunda karşı taraftan geri bildirim alabiliyorken, Kur'an'daki empatik yaklaşımda tipler gerçek olmadığı ve yaşamadığı için geri bildirim söz konusu değildir. Kur'an okurken ve dinlerken yapılan empatide her ne kadar geri bildirim alamazsak da Kur'an'ı anlamamız açısından önemlidir (Batar, 2013, s.324-325).

Kur'an'da geçen diğer mesel örnekleri şöyledir:

“Onlara, misal olarak şu iki adamı anlat: Bunlardan birine iki üzüm bağı vermiş, her ikisinin de etrafını hurmalarla donatmış, aralarında da ekin bitirmiştik. Bağların ikisi de yemişlerini verip hiçbir ürünü eksik bırakmamışlardı. İki bağı arasında bir de ırmak akıtmıştık. Böylece adamın bol ürünü oluyordu. Bu yüzden arkadaşıyla konuşurken ona

şöyle dedi: Ben, servetçe senden daha zenginim; nüfusça da senden daha güçlüyüm. Böyle bir böbürlenme içinde kendine kötülük ederek bağına girdi ve şöyle dedi: Bunun hiçbir zaman yok olacağını sanmam. Kıyametin kopacağını da sanmıyorum. Rabbimin huzuruna götürülürsem bile, hiç şüphem yok ki, orada bunun yerine daha iyisini bulurum. Kendisiyle konuşmakta olan arkadaşı ona hitaben, Yoksa sen, dedi, Seni topraktan, sonra nutfeden (sperm) yaratan, daha sonra seni bir adam biçimine sokan Allah’a da mı inanmıyorsun? Halbuki O Allah benim rabbimdir ve ben rabbime hiçbir şeyi ortak koşmam. Keşke bağına girdiğinde, ‘Mâşallah! Güç yalnız Allah’ındır’ deseydin! Eğer malca ve evlâtça beni kendinden güçsüz görüyorsan, ben de rabbimin, senin bağından daha iyisini bana vereceğini umuyorum. Allah senin bağına gökten âfetler gönderir de bağ boş ve kaygan bir zemin haline gelebilir. Yahut bağının suyu dibe çekilir de bir daha onu aramaya bile gücün yetmez. Çok geçmeden adamın ürünleri (felâketlerle) kuşatıldı. Sahibi, çardakları yere çökmüş haldeki bağı uğruna yaptığı masraflardan ötürü çırpınmaya başladı. "Ah" diyordu, ‘Keşke ben rabbime hiçbir şeyi ortak koşmamış olsaydım!’ Ona Allah’tan başka yardım edecek yandaşları da yoktu; kendisi de (bu felâkete) engel olamadı. İşte burada yardım ve dostluk, Hak olan Allah’a mahsustur. Mükâfatı en iyi olan O, en güzel âkıbeti veren yine O’dur. Onlara dünya hayatının örneğini de ver: O gökten indirdiğimiz bir su gibidir; yerdeki (onu emen) bitkiyle karışmış, sonra (zamanı gelince) bitki rüzgârın savurduğu çerçöp haline gelmiştir. Allah, her şeyi yapabilecek güçtedir. Servet ve oğullar, dünya hayatının süsüdür; kalıcı olan iyi davranışlar ise rabbinin nezdinde hem sevapça daha hayırlı hem de ümit bağlamaya daha lâyıktır.” (Kehf, 18/32-46)

“Allah size, hiçbir şeye gücü yetmeyen, başkasının mülkü konumundaki köle ile katımızdan kendisini güzel bir şekilde rızıklandırıdığımız ve bundan gizli-açık başkalarını da yararlandıran kişiyi örnek veriyor: Bunlar hiç eşit olur mu? Hamd Allah’a mahsustur ama onların çoğu bilmezler.” (Nahl, 16/75)

“Sizden biri arzu eder mi ki, hurma ve üzüm ağaçlarıyla dolu, zemininden ırmaklar akan ve kendisi için orada her çeşit meyvenin bulunduğu bir bahçesi olsun da bakıma muhtaç çocuk çocuğu varken kendine ihtiyarlık gelip çatsın, bahçeye de içinde ateş bulunan bir kasırga isabet ederek yakıp kül etsin! Düşünesiniz diye Allah önünüze açık işaretler koyuyor.” (Bakara, 2/266)

Görüldüğü üzere Kur’an’ı Kerim’de, O’nu okuyan veya dinleyen kişileri, empatik yaklaşıma sevk eden birçok ayet mevcuttur. Empati kurmak her zaman kişinin içinden gelerek karşı tarafın yerine kendini koymak olarak gerçekleşir. Empati bazen de davet şeklinde de olabilir. “Benim yerimde olsaydın sen ne söylerdin?” tarzında empatik yaklaşım davetleri de alabiliriz. Örnek verdiğimiz ayetlerde de Allah (c.c) bir

bakıma bizi empati kurmaya davet etmektedir. Ayetler insana: “Sen bu kişi yerinde olsaydın ne yapardın?” diye sorarak kişiyi empati yapmaya teşvik etmektedir.

3. BÖLÜM: SÜNNET’TE EMPATİK YAKLAŞIMIN YERİ

İnsan toplumsal bir varlık olması hasebiyle, insanlara karşı fedakâr, merhametli, diğerkâm (empatik) ve sevgi ile davranması tabii bir durumdur. İnsan, çıkarıcı ve bencil bir kişilikten sıyrılıp, diğer insanlara karşı faydalı, onların hayatlarını kolaylaştıracak ahlaki olgunluğa ulaşması gerekmektedir. Toplumun her ferdi düşünün, olgun ve diğerkâm kişiliğin oluşmasında bireyin çevresindeki uyarıcılar çok önemlidir. Kur’an ve Sünnette insanın kişisel gelişimine katkı sağlamak amacıyla birçok mesaj bulunmaktadır. Bu mesajlarda Kur’an ve Sünnet, başkaları için fedakâr olmaya çağırmış, bencilce davranılmaması konusunda uyarmıştır. Bu uyarıların neticesinde, emirlere uyan ve uygulayanların cennete gireceği bildirilmiştir (Bahadır, 2002, s.127-131). Kur’an ve Sünnet sayesinde insanlar, topluma karşı güçlü bir duyarlılığa, benmerkezcilikten çıkıp diğerkâmlığa, insanlara değer veren ve bütün bunları empatik yaklaşım çatısı altında yapan bir kişiliğe bürünürler.

Kur’an, Hz. Muhammed’in (s.a.v) inanan ve inanmayanlara karşı nasıl davranacağını birçok ayette belirtmiştir. Allah, sosyal ilişkilerde üstün bir toplum inşa ederken, toplumun psikososyal durumlarına uygun ayetler indirmiştir. Hz. Muhammed’in (s.a.v) insanlarla iletişimde “katı kalpli” (Âl-i’ İmran 3/159) olmamayı, “merhametli” ve “şefkatli” (Tevbe, 9/128) olmayı emretmiştir. Hz. Muhammed (s.a.v), insanlarla empati kurmuş ve onlara empati kurmayı öğretmiştir. Allah, Resulünü Kur’an’da: “Andolsun, içinizden size öyle bir peygamber geldi ki, sıkıntıya uğramanız ona ağır gelir; size düşkün, mü’minlere şefkatli, merhametlidir” (Tevbe, 9/128) olarak tanıtmış, O’na “Ben de sizin gibi bir insanım” (Kehf, 18/110) demesini emrederek elçisini empatik yaklaşım sergilemesi gerektiğini ifade etmiştir.

Kur’an-ı Kerim, Hz. Muhammed’e (s.a.v) insanlarla empatik iletişimin nasıl olması gerektiği hakkında bilgi verirken, bazı telkinlerde de bulunmuştur. Hz. Muhammed (s.a.v), insanların şikayetlerini, meramlarını dinlemediği durumlarda Allah tarafından uyarılmıştır. (Abese, 80, 1-12) Kur’an-ı Kerim koymuş olduğu hükümlerle, iletişimin nasıl olacağını belirtmiştir. Bu hükümleri tam manası ile kavramak için Kur’an’ın

uygulayıcı olan Hz. Muhammed'in (s.a.v) söz ve davranışlarını da anlamamız gerekmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de geçen kıssalar insanların ders çıkarması açısından çok önemlidir. Çünkü günümüzdeki insanların karşılaştığı sorunlar, peygamberlerin yaşamlarına ve o dönemde yaşayan insanlarınkine çok benzemektedir (Fromm, 2004). Kişiye değerli olduğunu hissettirmenin ve karşı tarafın ihtiyaç duyduğu şefkati ona göstermenin yani empatik davranışların en güzellerini Hz. Muhammed'in (s.a.v) hayatından öğrenmek mümkündür (Batar, 2012, s.65). O, her zaman ister Müslüman olsun ister gayrimüslim herkese değer vermiş, onların onurunu kıracak tutum ve davranışlardan uzak durmuştur. Meclislerde konuşurken sahabelerle daima göz teması kurarak, onların dertlerine ve isteklerine çözüm bulaya çalışmıştır. Kendisi bir peygamber ve kutlu davanın lideri olmasına rağmen insanlara gururlu ve kibirli bir tutum sergilememiştir (Şentürk, 2006, s.576).

Hz. Muhammed (s.a.v) söz ve davranışlarıyla her zaman empatik bir duruş sergilemiş, amacı daima insanı anlama olmuştur. Kendisine inanan ve inanmayanlara karşı, onların psikolojik, duygusal ve bilişsel durumlarını dikkate alarak cevaplar vermiştir. Bu bağlamda O'nun empatinin modern tanımına uygun olarak davranış sergilediği görülmektedir. Hz. Muhammed (s.a.v), çevresindeki insanlara karşı empatik yaklaşım sergilemenin dışında, empati eğitimi de vermiştir (Macit, 2006). Müslümanların yaşamlarında örnek aldıkları Hz. Muhammed'in (s.a.v) insanlarla iletişimini ve empatik yaklaşım örneklerini doğru bir şekilde araştırıp, öğrenip hayatlarına uygulamaları gerekmektedir.

Bu bölümde Hz. Muhammed'in (s.a.v) İslam toplumunu inşa ederken söylediği sözleri ve davranışlarını örneklerle açıklayacağız. Empatik yaklaşım örneklerine geçmeden önce "Sünnet" kavramını ele almaya çalışacağız. Sünnet'in sözlükte anlamı ister iyi ister kötü olsun takip edilen alışılmış yol demektir (Kardâvi, 1993, s.21). İstilah manası ise Hz. Muhammed'in (SAV) söz, fiil ve takrirleri (Koçyiğit, 1998, s.15) olarak tanımlanmıştır.

Sünnet kavramı üzerine birçok tanım yapılmıştır ancak Kırbaçoğlu'nun tanımı en kapsayıcı ve açıklayıcı olandır:

"Hz. Peygamber'in (SAV) kendi döneminde İslam toplumunu, akide, ibadet, tebliğ, eğitim, ahlak, hukuk, siyaset, ekonomi gibi çeşitli alanlarda; kısaca bireysel,

toplumsal ve evrensel olmak üzere hayatın her alanında yönlendirip yönetmede, Kur'an başta olmak üzere esas aldığı ilke ve prensipler bütününe oluşturduğu bir 'zihniyet' ya da "dünya görüşüdür" (Kırbaçlıoğlu, 1998, s.104).

Tanımda geçen "dünya görüşü" ifadesini Kur'an'dan bağımsız düşünmek yanlış olacaktır. "Çünkü Hz. Peygamber'in inanç, düşünce, davranış ve hedeflerine yön veren, bunları belirleyen Kur'an'dan başka bir şey değildir." (Kırbaçlıoğlu, 1998, s.96) Bu konuyla alakalı olarak Hz. Aişe'ye Hz. Muhammed'in (s.a.v) ahlakı sorulduğu zaman onun cevabı: "O'nun ahlâkı Kur'an'dı" (Müslim, Musaffifin, 139) olmuştur.

Empati, kişinin kendisini karşısındakinin yerine koyarak düşünmesidir. Hz. Muhammed'in (s.a.v) şu hadisi tanımla doğrudan ilişkilidir. "Sizden biriniz, kendisi için arzu ettiğini, kardeşi için de arzu etmedikçe iman etmiş olamaz" (Nevevi, 1981). Peygamber Efendimiz (s.a.v) bu hadisinde Müslüman kardeşine empatik yaklaşımı, imanla ilişkilendirmiştir. Bencillik ve empatik tutum birbirine zıt kavramlardır. Empati kurmanın temelinde diğerkâmlık olduğundan dolayı bencil insanların empati kurması beklenemez. Bu sebeple, hadis insanlar arası ilişkilerin sağlıklı olması için başkalarını da düşünmenin önemine değinmiştir. "Aksi takdirde herkes kendi penceresinden bakarak, dar görüşlü, bağnazca, dediğim dedik tarzında anlaşılması ve uzlaşılması güç bir tutum içine girecektir. Bu ise ne ahlâki ne sosyal bakımdan arzu edilen bir durumdur" (Şentürk, 2002, s.158). Peygamber Efendimiz, insanlara karşı ahlaklı davranılmasını daima tavsiye etmiştir (Canan, 1992, s.265). O'na göre insanların en hayırlısı, ahlâkça en güzel olandır (Nevevi, 1981, s.51). Bencillikten uzak durup diğerkâm davranışlar sergilemek ve insanlara empatik yaklaşmak güzel ahlâk ahlak için gerekli bir anlayış ve tutumdur.

3.1. KİŞİLERARASI İLİŞKİLERDE PEYGAMBER EFENDİMİZİN SÜNNETİNDEN EMPATİK YAKLAŞIM ÖRNEKLERİ

Empatik yaklaşım modern psikolojide üzerinde çokça durulan ve birçok insani duygularla ilişkili olan önemli bir tutumdur. Allah bu tutumu Kur'an aracılığıyla Hz. Peygamber'e (s.a.v) öğretirken, O'da gerek yaşantısıyla gerekse sözleriyle insanlara örnek olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.v) insanlarla empatik iletişim kurmakla kalmamış, temsil görevi gereği onlara nasıl empati kurulacağını öğretmeye çalışmıştır (Macit, 2004, s.290).

3.1.1. Aile İçi İlişkilerinde Peygamber Efendimizin Sünnetinden Empatik Yaklaşım Örnekleri

3.1.1.1. Çocuğun Anne ve Babaya Karşı Empatik Yaklaşımıyla İlgili

Hadisler

Kur'an Peygamber Efendimizin (s.a.v) de bizler gibi bir insan olduğunu birçok ayette belirtmiştir. (Kehf, 18/110) İnsan olmasının sonucu olarak aile kurmuş ve çocukları olmuştur. Aile içerisinde gerek çocuklarına gerekse eşlerine karşı davranışları ve sözleri ile mü'minlere örnek olmuştur. Aile içi iletişimde bütün fertlerin birbirlerine karşı sorumlulukları vardır. Bu sorumlulukları Peygamber Efendimiz (s.a.v) hadislerinde belirtmiştir.

Anne baba hakkı İslam'ın çokça üzerinde durduğu bir konudur. Peygamber Efendimiz (s.a.v) bir hadisinde, "Cennet annelerin ayakları altındadır." (Nesâî, Cihad, 6) buyurarak cennetin kazanmanın annenin rızasına bağlı olduğuna işaret ediyor. Aynı şekilde babalara da merhamet edilmesi gerektiğini şu hadisinde belirtmiştir: "Baba cennetin orta kapısıdır. Dilersen (babayı inciterek) bu kapıyı terk et, dilersen (babaya hürmetle) bu kapıyı muhafaza et." (Tirmizi, Birr, 3, 1900; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 5/196, 22060) Denilebilir ki evlat anne ve babanın değerini bilip, rahmet ve mağfirete ulaşmada onların bir vesile olduğunun bilinci ile davranmalıdır (Ağıрман, 2006, s.38).

Allah Te'âlâ insanlara bu dünyada hayatını idame ettirmesi için birçok nimet vermiştir. (Fatiha, 1/6) Allah'ın verdiği bu nimetler kulların verdikleriyle mukayese edilirse en büyüğüdür. Allah'ın nimetinden sonra ise ana-babanın verdiği nimetler gelir. İnsanın var olmasındaki hakiki müessir Allah Te'âlâ, sonrasında ise anne ve baba gelir. Anne ve babanın nimeti hem ahlaki hem maddidir (Râzî, 2014). İnsanın dünyaya geliş sebebi olan anne ve babaya hürmeti her dönemde eksik etmeden devam ettirmesi gerekmektedir. Her insan gibi anne ve babamız da yaşlılık dönemini yaşayacaktır. Kendimizi onların yerine koyarak bizim çocukluk döneminde onların bizlere baktığı gibi biz de onların yaşlılık döneminde saygı ve merhamet eksik edilmemelidir. Nitekim Peygamber Efendimiz (s.a.v) ana-babasının yaşlılık dönemine yetiştiği halde ana-babanın rızasını kazanamadığı için cennete giremeyenler için, "Burnu sürtülsün, burnu sürtülsün, burnu sürtülsün." buyuruyor. Orada bulunan sahabeler ise "Kimin (burnu sürtülsün) Ey Allah'ın Resülü?" diye soruyorlar. Peygamber Efendimiz ise "Ebeveynlerinden sadece birini veya her ikisinin yaşlılığına ulaştığı halde cennete giremeyenin." (Müslim, Birr 9, 10 (2551)) buyuruyor. Peygamberimiz (s.a.v) burada

anne babaya vefakâr davranıp zamanı geldiği zaman da bizim onlara hizmet etmemiz gerektiğini belirtiyor. Ana-babaya hizmet; onların yeme, içme ve giyim gibi ihtiyaçların giderilmesi, eziyet etmemek, ağır söz söylememek, yaşlılık ve hastalıkta bakmak ve vefatlarında defnetmektir (Yazır, 1979).

3.1.1.2. Anne ve Babanın Çocuğa Karşı Empatik Yaklaşımıyla İlgili

Hadisler

Aile içinde çocukların anne ve babalarına karşı sorumlulukları olduğu kadar, anne ve babanın dünyaya getirdiği çocukları üzerinde maddi, manevi ve dini sorumlulukları vardır. Bu sorumlulukların başında anne ve baba çocuğunun hem ahlaki hem de dini gelişiminden sorumludur. Her çocuk dini bütün bir şekilde dünyaya gelmez ancak Peygamber Efendimizin (s.a.v) belirttiği gibi “Her doğan fitrat üzere doğar...” (B4775 Buhârî, Tefsîr, (Rûm) 2; M6755 Müslim, Kader, 22) Çocuğun fitratında olan bu inanma eğilimini uyandırmak ise aileye bağlıdır. Aile dini uyanışı sağlamak için ibadetlerle ve davranışlarla model olarak, dua ve ibadetlerini beraber yaparak ve çocuğa her zaman merhamet ve şefkat ile yaklaşmalıdır (Gürses, 2017).

Peygamber Efendimiz (s.a.v) de bireyin hayatında çocukluk döneminde alınan terbiyenin ömrünün sonuna kadar devam ettirdiğini bildiğinden dolayı gerek sözleriye gerekse davranışları ile sahabelere örnek olmuştur. Hz. Ebu Hüreyre'den (r.a) rivayetle bir sahabe Hz. Peygamberin (s.a.v) torunu Hüseyin'i öperken görmüş de: “Benim on tane çocuğum var, bunu onlardan hiçbirini öpmedim.” demiş. Rasûlullah (s.a.v)'da: “Merhamet etmeyene, merhamet olunmaz.” buyurmuştur. (Buhârî, Edeb, 18; Müslim, Fedâil, 65) Hz. Peygamber (s.a.v) torununu alnından öperek ona olan samimi duygularını davranışa dökmüştür. Alimlere göre buradaki merhamet konusu sadece çocuğa ve insanlara özel değil bütün canlılara yöneliktir. Yani mü'min olsun, kâfir olsun ve hayvan olsun merhamet etmeyen Allah'ın rahmetine nail olamayacaktır (Sicistani, 2017, s.1368-1369). Peygamberimiz (s.a.v) bu sözleri ile Müslümanları empati kurmaya teşvik edip mümin, kâfir veya hayvan olmasına bakmaksızın herkese empatiyle yaklaşılması gerektiğini belirtmiştir.

Bir bitki için su ne ise bir insan için sevgi de o kadar önemlidir. İnsanlar için hayati öneme sahip olan sevgi ihtiyacı özellikle bebeklik ve çocukluk dönemlerinde yeteri düzeyde karşılanamadığı takdirde çocuğun da gelişimi yavaşlamakta ileri düzeylerde ölüm olayları bile meydana gelebilmektedir (Karaca, 2016, s.13). İmam

Nevevî, Peygamber Efendimizin (s.a.v) hadisinden hareketle şöyle demiştir: “Kişinin kendi çocuğunu yanağından öpmesi vâcibdir. Yüzünün dışında mesela parmaklarını şefkat, rahmet, babalık sevgisiyle öpmesi ise sünnettir. Bu hususta çocuğun erkek veya kız olması arasında bir fark yoktur” (Sicistani, 2017, 1369).

Peygamber Efendimiz (s.a.v) insanlarla ilişkilerinde bir peygamber olarak onların psikolojik durumlarına uygun bir yaklaşım içerisindeydi. O’na gelen Müslümanların dertlerini dinleyip, ihtiyaçlarına göre çözümler üretiyordu. Dertlerine çare ararken de onların psikolojik durumlarını göz önüne alarak değerlendiriyordu. (Yavuz, 2013, s.370-373) Söz konusu durumu en iyi açıklayan hadis şöyledir; Bir kadın Peygamber Efendimizin (s.a.v) huzuruna gelerek:

“Ey Allah'ın Rasûlü! Şu benim oğluma, karnım (aylarca) kap oldu. Meme(leri)m su kabı oldu, bağrım onun için barınak oldu. Onun babası beni boşadı. (Şimdi de) onu benden almak istiyor" dedi. Rasûlullah (s.a.v) ise cevap verdi: “Sen evlenmediğin sürece ona (bakmaya başkalarından) daha müstehaksın,” (Ebu Davud, Talak 35, 2276)

Sağlıklı bir iletişimin temelinde iletişime geçeceğimiz kişinin gerek bilişsel gerekse duyuşsal özelliklerini kabul ederek saygı ile yaklaşılmalıdır. Bunun sağlanmasındaki ilk öncül ise empatik yaklaşımla karşı tarafı dinleyip ona göre cevaplar vermektir. Hadiste Hz. Peygamber (s.a.v) kadını anlayışla dinleyip, onun yaşadığı duyguları tasavvur edip onun için en hayırlı çözümü üretmeye çalışmıştır. Annenin çocuğuna sevgi ve şefkat ile bağlılığını gören Peygamberimiz (s.a.v) hıdâne hakkının annede olduğunu söyleyerek adeta yüreğine su serpmiştir. Annenin içinde bulunduğu yalnızlık duygusunu düşünerek hem onu hem de annesinden ayrılan bir çocuğun yaşayacağı psikolojik travmayı düşünerek en sağlıklı kararı almıştır. İslam’da eşler arası evlilik bozulduğu takdirde çocuğun hıdâne hakkı erkeklerde yedi yaşına kadar, kız çocuğunda ise dokuz yaşına kadar annededir (Sicistani, 2017, s.4851).

Bir bitkinin havaya, güneşe ve suya ihtiyacı olduğu kadar çocuğun da sevgi ve şefkate de ihtiyacı vardır. Çocuğun manevi ihtiyaçları erken yaşlardan başlayacak şekilde karşılanması gerekmektedir. Bu temel gereksinimler karşılanmaması psikolojide “abandonment” yani terk edilmesi olarak tanımlanır. Bu çocuklar fiziksel gelişimi tamamlarlar ancak psikolojik gelişim tamamlanmadığı için “yetişkin çocuk” kavramı ile ifade edilirler (Cüceloğlu, 2016, s.115-117). Şevkatten ve sevgiden mahrum büyüyen çocuklar topluma uyum sağlama konusunda sorun yaşamaktadırlar

(Keskin, 2011, s.18). Zamanın en iyi psikoloğu olan Peygamber Efendimiz (s.a.v) çocuklara empatiyle yaklaşarak onların ihtiyacı olan sevgi ve şefkat duygusunun verilmesi için ailelere önemli telkinlerde bulunmaktadır.

3.1.1.3. Eşlerin Birbirlerine Karşı Empatik Yaklaşımıyla İlgili Hadisler

Bir milletin medeni sayılmasındaki ön şartlardan en önemlisi, o milletin fertlerinin adalete, hakka ve hukuka verdiği değerden geçmektedir. Toplumda adaletin tesis edilmesinde ise o toplumun vicdanen eğitilmesinden geçmektedir. Bunu bilen Allah Te'âlâ vicdanın eğitilmesine büyük önem vermiş ve Kur'an'ın indirilişinden itibaren on üç yıllık Mekke sürecinde hep vicdan terbiyesi üzerinde durmuştur (Cerrahoğlu, 1993). Peygamber Efendimiz (s.a.v) de Allah'tan aldığı vahiylerle aile içinde ve aile dışında adaleti tesis etmek için çalışmıştır. Nitekim Peygamber Efendimizin (s.a.v) şu hadisi aile bireyleri arasında adaletin tesis edilmesi açısından önemlidir. Nu'mân b. Beşîr'den rivayetle, Beşîr: “Beşîr, (anamın zorlamasıyla) bana bir köle hibe etmişti.” Nu'mân'ın annesi Ravâha kızı Amre: “Sen bu hibeye Rasûhıllah'ı şâhid yapmadıkça inanmam, razı olmam,” dedi. Bunun üzerine Beşîr Rasûlullah'ın (s.a.v) huzuruna gelerek: “Yâ Rasûlallah! Ben Amre bintu Ravâha'dan doğan oğluma bir köle hediye verdim. Fakat yâ Rasûlallah, Amre bana bu hibeye Seni şâhid tutmamı emretti,” dedi. Rasûlullah'ın (s.a.v) “Sen Nu'mân'a verdiğin hediyen gibi öbür çocuklarına da hibe verdin mi?” diye sordu. Beşîr ise: “Hayır” cevabını verdi. Bunu üzerine Peygamber Efendimiz (s.a.v) “Allah'tan korkunuz da çocuklarınız arasında adalet ediniz.” buyurdu. Rasûlullah'ın (s.a.v) bu sözünden sonra Beşîr oğlundan sadakayı geri almıştır (Buhari, Hibe 11).

Bu hadisin şerhini yapan alimler arasında ihtilaf hakimdir. Bazı alimler hibede çocuklar arası adalet sağlarken mirasta olduğu gibi erkeğe iki pay verilmesi gerekli derken, başka alimler ise erkekle kız arasında bir fark görmemiştir (Buhari , 2013, s.1696). Bu sonucu Peygamber Efendimizin (s.a.v) şu hadisine dayandırmaktadırlar. “Ey sahâbîleritn! Atıyye ve hibede çocuklarınız arasında eşitlik yapınız. Ben çocuklardan birisine fazla verici olsaydım, muhakkak kadınlara fazla verir idim” (Askalânî, 2020) Hadislerden hareketle Peygamber Efendimiz (s.a.v) anne ve baba çocukları bir hediye verirken almayan kişilerle empati kurmaya teşvik ederek adaletle davranmamızı emrediyor.

İslâm gerek sosyal yaşantıda yakınlarla ilişkilerde gerekse dünya ahiret hayatı dengesini sağlamada itidale çok önem vermektedir. Allah Te'âlâ Kur'an'da şöyle buyuruyor:

“Allah’ın sana verdiğiinden âhiret yurdunu kazanmaya bak ve dünyadan nasibini unutma!” (Kasas, 28/77)

Ayetten hareketle, Allah dünyadaki güzellikleri insanlar yaralansınlar ve bu güzellikleri geliştirip daha da iyisini yapsınlar diye yaratmıştır. Bu sebepten ötürü Allah Te'âlâ insanların mistikler gibi dünyadan elini eteğini çekmelerini değil hem dünya nimetlerinden yararlanıp hem de ahiret için çalışan tutarlı hayat sistemini teşvik etmektedir (Kutub, 2014, s.1803). Peygamber Efendimiz (s.a.v) bu ayeti destekler nitelikte şöyle buyurmuştur: İbni Amr (r.a.) rivayet ediyor: “Hiç ölmeyeceğini zanneden biri gibi çalış, yarın ölecek biri gibi de tedbirli ol.” (Suyuti, 2014) Bu hadisinde Rasulullâh hem dünya hem de ahiret hayatı için sorumluluklarımızı ciddiye almamız gerektiğini buyuruyor. Yarın ölecek insan ibadetlerini daha dikkatli ve ciddiye alarak yaparken hiç ölmeyeceğini düşünen insan ise dünyadaki sorumluluklarını üzerine daha da düşer.

Mü'minin dünyadaki sorumluluklarından birisi de ailesinin ihtiyaçlarını karşılamasıdır. Peygamber Efendimiz (s.a.v) sürekli ibadetle meşgul olanlar için dünya ve ahiret hayatı için itidalli olmayı tavsiye etmiştir. Peygamberimiz (s.a.v) şu hadisinde bu konuya değinmektedir: Hz. Peygamberin aralarında kardeşlik akdi yaptığı Selmân el-Fârisî, Ebu'd-Derdâ'yı ziyarete gider ve evde bulamaz. Karısı Ümmü'd-Derdâ'yı eski bir elbise içinde perişan gördü de: “Bu hâlin nedir?” diye sordu. Ümmü'd-Derdâ: “Kardeşin Ebu'd-Derdâ'nın dünyâda bir işi ve ihtiyâcı yoktur (o, gündüz oruç tutar, gece namaz kılar), deyip dert yandı.” Bu sırada Ebu'd-Derdâ da geldi. Selmân için yemek yaptı (ve önüne getirdi). Selmân, Ebu'd-Deryâ'ya: “Sen de ye!” dedi. Ebu'd-Derdâ: “Ben oruçluyum!” demesi üzerine Selmân: “Vallâhî bu orucu bozacaksın! Ve sen yemedikçe ben de yemeyeceğim,” dedi. Ebu'd-Derdâ da (orucunu bozup konuğu ile) yedi. Gece olunca Ebu'd-Derdâ, gecenin evvelinde namaza kalkmak istedi. Selmân onu: “Uyu!” diye men etti. Ebu'd-Derdâ da uyudu. Sonra bir daha kalkmaya davrandı. Yine Selmân: “Uyu!” deyip, onu kalkmaktan men etti. Gecenin son vakti olunca Selmân: “Şimdi kalk,” dedi. (Kalktılar, abdest alıp) namaz kıldılar. Müteakiben Selmân, Ebu'd-Derdâ'ya: “Muhakkak ki senin üzerinde Rabb'in için bir

hakk vardır. Ve yine senin üzerinde kendin için bir hakk vardır. Ve yine senin üzerinde ailen için de bir hakk vardır. ‘Ve hattâ senin üzerinde misafir için de bir hakk vardır.’ Binâenaleyh sen her hakk sahibine hakkını ver!” dedi. Sonra Ebu'd-Derdâ Peygamber'e (s.a.v) geldi de bu vak'ayı O'na zikretti. Hz. Peygamber (s.a.v): "Selmân doğru söylemiştir" buyurdu. (Buhari, Edep, 86)

Müslümanlar gücünün yettiği düzeyde nafile ibadetler konusunda özür bırakılmışlardır. Hadiste dört haktan bahsedilmektedir: Allah hakkı, zatî hakk, aile hakkı, konu-komşu yânî vatandaşlık hakkı. Bu haklardan Allah hakkını gözetip diğer hakları gözetmemek dinen uygun değildir (Buhari, 2013). Aile efrâdından eşler ve çocukları ihmal etmek, onları kaale almamak ve sadece kendini düşünmek bencilliktir. Hz. Muhammed (s.a.v) buna müdahale ederek empatik yaklaşımı öğütlemiştir (Ağırman, 2006, s.43).

Nikâh fıkıh terminolojisinde aralarında evlenmeye sorun teşkil edecek bir engeli olmayan erkek ve kadının hayatlarını geçici olmaksızın birleştirmesidir. Ailenin temelini teşkil eden evlilik gerek İslâm'da gerekse diğer ilahi dinlerde kadın ve erkeğin meşru özel alınının oluşmasında ve insan soyunun devamını sağlamada en meşru ilişki türüdür (Atar, 2007, s.112). İslâm aile kurumuna çok önem vermiş ve bu birlikteliğin meşru yollara olmasını gerek ayetlerle gerekse Peygamber Efendimizin (s.a.v) hadisleri ile teşvik etmiştir. Çünkü aile bireyin huzur bulduğu ve dinin yasakladığı çeşitli günahlardan alıkoyan bir kurumdur (Aydın, 1989, s.199). Evlilik Hz. Muhammed'in (s.a.v) üzerinde en fazla durduğu sünnetlerinden biridir. Bu hususta şöyle buyuruyor:

“Ey genç topluluğu! Aranızdan evlenmeye gücü yetenler evlensin. Çünkü evlenmek, gözü haramdan korumak ve iffeti muhafaza etmek için en iyi yoldur. İffeti de o oranda koruyucudur. Evlenme masrafına gücü yetmeyen kişi de (nafile) oruç tutsun. Çünkü şüphesiz oruç, şehvet için kuvvetli bir kırııcıdır.” (Buhârî, Nikâh, 3; İbn Mâce, Nikâh 1)

Peygamberimiz (s.a.v) buradaki hadisinde gençlere hitaben meşru cima için evlilik akdinin gerekliliğine değinirken, evliliğe gücü yetmeyip de cimaya yönelmesindense oruç tutmasını tavsiye etmektedir. Çünkü oruç nefsin köreltilmesinde en önemli ibadettir (Mâce, 2012, s.1157).

İslâm gençlere aile kurmayı teşvik ederken aile içi huzurun sağlanmasın için birçok tavsiyelerde bulunmaktadır. Ailenin sağlıklı bir şekilde devam etmesi için

hoşgörü ve müsamaha gereklidir. Aile efrâdı birbirlerine karşı hoşgörü, sevgi ve saygı çerçevesinden iletişim kurmalıdır. Resûl-ü Ekrem (s.a.v) eşlerine karşı her zaman hoşgörü göstermiş yaptığı hatalarda empatiyle yaklaşarak onlara kızmamıştır (Özafşar, 2013). Şu hadis-i şerif bu konuya örnek verilebilir: Bir gün Allah Resulü'ne (s.a.v) yemek hazırlayan Hz. Aişe, o sırada Peygamberimizin diğer eşlerinden Hz. Hafsa'nın da bir yemek pişirerek kendisinden önce ikram etmesini kıskanmıştı. Hz. Hafsa'nın cariyesi yemeği tam Resulullah'ın (s.a.v) önüne koyacağı sırada Hz. Aişe onun eline vurdu ve tabak düşüp kırıldı. İçindeki yemek de döküldü. Bunun üzerine Resulullah, tabağın parçalarını birleştirdi, dökülen yemeği topladı ve yanında bulunan ashabına, "Anneniz kıskandı." dedi. Ardından kırılanın yerine başka bir sağlam tabağı eşi Hz. Hafsa'ya gönderdi. (Buhari, Nikâh, 108; İbn Mâce Ahkâm, 14)

Bu hadiste Peygamber Efendimiz (s.a.v) eşi Ayşe'ye karşı empatik yaklaşım sergileyerek, kıskançlık yapmasından dolayı ona kızmak yerine hoşgörü ile yaklaşmıştır. Çünkü evlilikte eşler arasındaki sorunlar, empatik anlayış göstererek ve birbirlerinin duygu ve beklentilerinin karşılanması ile çözüme ulaşabilir (Gezgin, 2019, s.351). Eşlerin birbirlerine uyumu için duygularını paylaşmaları empatik anlayış sergilemeleri ve birbirinin eksilerini ve artılarını bilerek hareket etmeleri gerekmektedir. Empatik yaklaşımdan eksik evliliklerde her daim sorun çıkma potansiyeli vardır (Özgüven, 2000). Nitekim 75 evli çift üzerinde yapılan bir araştırmaya göre empati, evlilik uyumunu anlamlı olarak yordayan değişken olarak belirlenmiştir (Kışlak, 2002).

Eşler arasında hoşgörü ve empatik yaklaşıma dayalı iletişim kurulamadığı takdirde anlaşmazlıklar hatta fiziksel şiddete varacak sonuçlar ortaya çıkmaktadır. İslam kadına şiddeti kesin bir şekilde yasaklamıştır. Kur'an'ın açıklayıcısı ve uygulayıcı Peygamber Efendimizin (s.a.v) hadislerinde, hanımlarının hiçbirini azarladığına ya da onları dövdüğüne dair bir cümle geçmemektedir. Aksine onların hatalarında ve anlaşmazlıklarında empatiyle yaklaşp çözümler üretmiştir. Nitekim veda hutbesinde; "Kadınlara iyi davranın!" (Tirmizî, Radâ, 11) buyurmuştur. Peygamber Efendimiz (s.a.v) bir başka hadisinde şöyle buyurarak: "Sizden biri hanımını köle/cariye döver gibi dövecek, gece vakti de (utanıp sıkılmadan) onunla aynı yatağa girecek öyle mi?" (Buhari, Tefsir, Şems 91; Edeb 43; Müslim, Cennet 49) muhataplarına soru sormak suretiyle yaptıkları davranışın çirkinliğini yüzlerine vurmaktadır. Erkek eşi ile aynı yatağa giriyorsa aralarında bir sevgi bağının olması

gerekir. Oysaki kadını dövme bu sevgi bağına zarar verecektir. Bu davranışın yanlış olduğunu belirten Peygamber Efendimiz (s.a.v) hadisin sonunda irşat yapmıştır (Mâce, 2012).

3.1.1.4. Kardeşlerin Birbirlerine Karşı Empatik Yaklaşımıyla İlgili Hadisler

Aile içi huzurun sağlanması için eşler arası hoşgörünün olmasını yanı sıra kardeşler arasında da sevgi ve hoşgörünün tesis edilmesi elzemdir. Kardeşlerin aile içindeki sorumluluklarını bilmeleri ve aile içi huzur ve mutluluğun sağlanması için aralarındaki iletişim empatik yaklaşım temeline kurulmalıdır. Bu sayede hem anne-babalarına karşı hem de kendi aralarındaki problemleri çözüme kavuşturabilirler.

Kur'an-ı Kerim kardeşliği sadece kan bağına dayanan biyolojik kardeşliği de içine alarak geniş bir yelpazen açıklamaya çalışmıştır. Nitekim Allah Te'âlâ şu ayette: "Mü'minler ancak kardeşirler..." (Hucurât, 49/13) buyurarak aynı din etrafındaki insanları statülerine bakılmaksızın kardeş olduğunu beyan etmiştir. Peygamber Efendimiz (s.a.v) de Kur'an paralel düşünerek şu hadisinde: "Müslüman Müslümanın kardeşidir ve Müslüman kardeşine zulmetmez..." (Buharî, Mezâlim, 3, İkrâh, 7; Müslim, Birr, 58) buyurarak Müslümanların kardeş olduğunu söylemiştir. Hadisin devamında ise:

"...Ona zulmetmez, onu tehlikeye atmaz. Kim din kardeşinin bir ihtiyacının karşılanması için çalışır çabalarsa Allah da onun ihtiyacını karşılar. Her kim (dünyada) bir Müslümanın bir sıkıntısını giderirse bu sebeple Allah ondan kıyamet gününün sıkıntısından birini giderir. Her kim (dünyada) bir müslümanın kusurunu gizlerse Allah da kıyamet gününde onun kusurunu gizler." (Buharî, Mezâlim, 3, İkrâh, 7; Müslim, Birr, 58)

Peygamber Efendimiz (s.a.v) Müslümanların birbirlerinin ihtiyacını gidermede yardımcı olması durumunda Allah'ında onların sıkıntısını gidereceğini belirtmiştir. Kim Müslüman kardeşinin ayıbını da gizlerse Allah'ında onun ayıbını gizleyeceği belirtilmiştir. Burada ayıbbı gizlemekten kasıt suç işleyip de bunu gizlemek değildir. Suçu pervasızca gözler önünde yapanlar kastedilmemektedir. Hadiste kastedilen örtme hakkında Nevevî şöyle diyor: "Burada mendup olan örtbas etme emri, günahlarını açıktan işlemeyip gizleyen kimseler hakkındadır" (Sicistani, 2017, s.1088).

Peygamber Efendimiz (s.a.v) bir başka hadisinde şöyle buyuruyor: "Kardeşinin uğradığı felaketi sevinçle karşılama! Allâh onu rahmetiyle (o felaketten kurtarır da)

seni derde uğrattır!” (Tirmizî, Kitâbu Sıfati'l-Kıyame, 54) Hadis-i şerifte Hz. Peygamber (s.a.v) ister biyolojik isterse din kardeşi olsun başına bir musibet geldiği zaman empatiyle yaklaşp onun çektiği sıkıntıları düşünüp, onu ayıplamamak, kınamamak ve içten içe sevinmememiz gerektiğini belirtiyor. Aksine ona elimizden geldiğince yardımda bulunulmalıdır. Gerçek manada din kardeşinin yapması gereken de budur (Gezgin, 2019, s.386).

3.1.1.5. Akrabalara Karşı Empatik Yaklaşımla İlgili Hadisler

Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şerifler incelendiğimiz zaman akraba ilişkilerinin üzerinde çokça durulduğu ve akrabaların koruyup gözetilmesini emreden birçok ifade vardır. Sağlıklı akraba ilişkiler insanı yalnızlık ve çaresizlik hissinden kurtarır. Peygamber Efendimiz (s.a.v) bir hadisinde “Kişi kardeşleri (dostları, sevenleri) ile çoktur.” (Kuzâî, 2016) buyurarak bir kişinin seveni ne kadar çok ise o insanın manevi ve psikolojik olarak o kadar güçlüdür. İslam'da yakın akrabaların koruyup gözetilmesine sıla-i rahim denir. Sıla-i Rahim kavramı terim olarak akrabaların maddi-manevi ihtiyaçlarını gidermek, ziyaret etmek ve iletişim kurmaktır (Çağrı, 2009, s.112). Hz. Peygamber (s.a.v) sıla-i rahimin önemine şu hadisinde değinmiştir: “Sıla-i rahim yapabilmeniz için akrabalarınızı öğrenin. Zira sıla-i rahimde bulunmak, akrabalar arasında sevgiye, malın çoğalmasına ve ömrün artmasına sebeptir.” (Tirmizi, Birr, 49; Ahmed b. Hanbel II, 274) Peygamber Efendimiz (s.a.v) burada İslam dininin koruması altında olan nesebi yani akrabalarımızın bilincinde olmayı aynı zamanda onlarla bağlarımızın düzgün ve kuvvetli olması gerektiğini belirtiyor (Özağar, 2013).

Ziyaretleşme düğün, hastalık vb. özel durumlar dışında da yapılması gereken bir davranıştır. Ziyaret edilen kişi ile samimiyet düzeyi ziyaret sıklığı ile doğru orantılıdır. Kişi akraba ve yakınlarla olan ziyaretlerini, sadece darda olduğu zamanlarda değil sevinç ve mutluluk dönemlerinde de yapmalıdır. Çünkü ziyaretleşme insanı yalnızlık duygusundan kurtararak, aile ve arkadaş bağlarını kopmadan, saygı ve sevgi temelli ilişkilerin kurulmasını sağlamaktadır. İslam'ın yakın ve akrabaları ziyaret anlamına gelen sıla-i rahim bu bakımdan değerlendirilirse önemi daha iyi kavranmış olacaktır (Şentürk, 2006, s.579-580).

Peygamber Efendimiz (s.a.v) mü'minlere akrabalarla iletişimle tavsiyeler verirken temsil görevi gereği bunları da kendi hayatına uygulamıştır. O, akrabalarını ziyaret eder, yardımda bulunur, misafir ağırlar, selamlaşır, iş göremeyen yakınlarına

yardım ederdi (Dölek, 2010, s.50-51). Sıla-i rahimin vacip olduğu konusunda ihtilaflar yoktur. Sıla-i rahim süreklilik ve samimiyet isteyen bir ibadettir ve kesilmesi de Allah'ın emirlerine başkaldırmadır. Sıla-i rahimi derecelendirecek olursak; akrabalara tatlı söz ile hâl hatır sormak en aşağı mertebesi olarak değerlendirilebilir. Hâl hatır sormadan başlayarak, ziyarette bulunarak, hizmet ederek, mâlî yardımla yapılan derecelere kadar yükselir. Bu yardımlar derecelerine göre bir kısmı vacip olur bir kısmı müstehâp olur. Ancak hepsi de sıla-i rahim olarak değerlendirilir (Buhari, 2013). Hz. Peygamber (s.a.v) bu konu ile alakalı olarak şöyle buyuruyor: “Sadakanın en faziletlisi, kendisine içten düşmanlık besleyen dargın (kâşih) en yakın akrabaya verilen sadakadır.” (Ahmed b. Hanbel, Musned, c.III)

Allah Te'âlâ ayetlerinde sıla-i rahimi emreden ve teşvik eden birçok ayet bulunurken, sıla-i rahimi kesmeyi yasaklayan birçok ayet de bulunmaktadır. (Ra'd, 13/21; Nisâ, 4/1) Aynı zamanda Peygamber Efendimiz (s.a.v) akrabalar ile iletişimi kesmeyi yasaklamıştır. Nitekim bir hadiste: “Akraba ilişkisini kesen, cennete giremez.” (Buhârî, Edeb, 11; Müslim, Birr, 18; Ebu Dâvud, Zekât, 45) Peygamber Efendimizin (s.a.v) bu keskin ifadesini İslam âlimleri iki şekilde açıklamaya çalışmışlardır: Birincisi, eğer bir kişi sıla-i rahimi kesmenin haram olduğunu inkâr ederse ve ölürse itikadi olarak zarar gördüğü için cennete gidemez. İkincisi ise inkâr etmediği halde akraba ile olması gereken iletişimi mazeretsiz kesip, yardımda bulunmazsa cezasını çekmeden cennete gidemez şeklinde açıklamada bulunmuşlardır (Dölek, 2010, s.53).

3.1.2. Aile Dışı İlişkilerinde Peygamber Efendimizin Sünnetinden Empatik Yaklaşım Örnekleri

3.1.2.1. Komşulara Karşı Empatik Yaklaşımla İlgili Hadisler

Aile içi ilişkilerde huzurun sağlanmasında sevgi, saygı ve empatik yaklaşım ne kadar önemli ise aile dışındaki ilişkilerimizde de bu temeller üzerine oturtulduğu zaman sağlıklı ve sürdürülebilir bir ortam oluşur. Bireyin aile dışındaki ilk insanlar ise ona ailesinden sonra en yakın komşularıdır. İnsan fıtratı gereği sosyal bir varlıktır. Bu sebepten ötürü birey aile ve akrabalarından sonra aynı köy, mahalle, semt ve şehirlerdeki komşuları ile iletişime geçmekte ve onlarla hayatı paylaşmaktadır. Bu paylaşım kırsal ve eski mahallelerde ömrünün sona da kadar devam edebildiği için aile ve akrabalarından sonra üçüncü halka denilebilir. (Can, 2013, s.204). İslam da bu kuruma çok önem vermektedir. İslam literatüründe komşunun karşılığı olarak câr

“yakınlık, yakın olma” anlamlarına gelmektedir. Nitekim câr kelimesi Kur’an-ı Kerim’de de bir ayette (Nisâ’, 4/36) iki sefer zikredilmiştir (Çağrı, 2002, s.157).

Komşuluk ilişkileri insanlığın ilk dönemlerinden itibaren önemli bir kurum olagelmıştır. Ancak günümüzde insanların çeşitli sebeplerle şehirlere taşınmasıyla beraber kapı komşusu diyebileceğimiz yakınlıkta olan insanlar bile birbirini tanımaz hale gelmiştir. Mekânsal yakınlık anlamında kırsal hayattan daha da yakın olan bu insanlar, ben duygusu ile hareket ettiklerinden dolayı komşuluğun temeli olan biz duygusunu maalesef ikinci plana atmaktadırlar. Dolayısıyla bireylerin birbirlerine karşı empatik yaklaşım sergileyebileceği bir ortam oluşmadığı için yardımlaşma ve dayanışmadan yoksun sosyal yapı oluşmaktadır (Akdoğan, 2009).

Komşuluğun temelinde din, dil, ırk, cinsiyet ve nesep ayrımı yapmaksızın mekânsal yakınlık çerçevesinde ortak kültür etrafında oluşmuş bir sosyal yapıdır (Can, 2013, s.208). İslam, gerek Peygamber Efendimizin (s.a.v) hadisleri ile gerekse Kur’an’dan ayetlerle bu kurumun sürdürülmesi için gerekli tavsiyelerde bulunmuştur. (Nisâ’, 4/36) Nitekim Peygamber Efendimiz (s.a.v) bir hadisinde komşularla empatik kurmamızı tavsiye edici şu sözleri söylemiştir: “Komşusu açken mü’minin tok dolaşması yakışık almaz.” (Hanbel, 1413/1992).

Samimi komşuluk ilişkileri bireylerin birbirini anlamaları ve fedakârlıklarla sürdürülebilir olmaktadır. Peygamber Efendimiz (s.a.v) de bir hadisinde hediyeleşmenin önemine dikkat çekerek, komşuların hediyeleşmesini tavsiye etmektedir: Ebû Hüreyre (r.a)’den rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.v) şöyle buyurdu: “Ey müslüman hanımlar! Hiçbir komşu hanım, bir koyun paçası bile olsa, komşusuna vereceğini küçük gör(üp vermemezlik et)mesin.” (Buhârî, Hibe 1, Edeb 30; Müslim, Zekât 90) Hadis-i şeriften hareketle, Hz. Peygamber (s.a.v) komşuluk ilişkilerinin çoğunlukla kadınlar üzerinden yürüdüğünden dolayı, onlara karşı hem uyarı hem de tavsiye niteliğinde alınıp verilen şeylerin dedikodu malzemesi yapılmaması gerektiğini buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.v) komşular arası hediyeleşmesini tavsiye ederken, yapılan yardımları küçük görmeden hayır işlemeyi tavsiye etmiştir (Nevevî, 2014). Aynı zamanda Peygamber Efendimiz (s.a.v) hediyeleşmenin toplum içerisinde sağlıklı ilişkilerin oluşmasında önemini bildiğinden dolayı hediyeleşmeyi tavsiye ederken, yakınlarına ve arkadaşlarına hediyeler vermiş kendisine takdim edilen hediyeleri de geri çevirmemiştir (Şentürk, 2006, s.580)

Başka bir hadiste ise yakın komşulara yardım etmede öncelik verilmesi ile alakalı şöyle buyrulmuştur: Hz. Âişe (r.a)’dan rivayet edildiğine göre şöyle dedi: “- Yâ Resûlallah! İki komşum var. Hangisine hediye vereyim?” diye sordu. Hz. Peygamber (s.a.v) “- “Kapısı sana daha yakın olana ver” (Buhârî, Şüf’a 3, Hibe 16, Edeb 32) buyurdu. Hz. Peygamber (s.a.v) burada dikkat çektiği nokta kapı koşularının içli dışlı olma hasebiyle birbirlerinin sevinç ve üzüntülerini daha iyi bilmelerinden dolayı hediye verme imkânı olanların en yakın komşulara öncelik verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Hediye verirken yakın komşulara öncelik tanınmasının bir diğer gerekçesi ise komşunun evinde pişen yemekten, neyin eve girdiğini öncelikle kapı komşuları görmektedir. Bu yakınlık aynı zamandan bireyi empati kurmaya yöneltirken, yardımlarda yakın komşudan başlamaya teşvik etmektedir (Nevevî, 2014).

Peygamber Efendimiz (s.a.v) başka bir hadisinde komşuluk ilişkilerinin itikâdî yönüne de değinerek şöyle buyuruyor: Ebû Hüreyre (r.a)’den rivayet edildiğine göre Peygamber (s.a.v): “- “Vallâhi imân etmiş olmaz. Vallâhi imân etmiş olmaz. Vallâhi imân etmiş olmaz” buyurdu. Sahâbîleri ise: “- Kim imân etmiş olmaz, yâ Resûlallah?” diye sordular. “- “Yapacağı fenalıklardan komşusu güven içinde olmayan kimse!” buyurdu. (Buhârî, Edeb 29; Müslim, İmân 73. Ayrıca bk. Tirmizî, Kıyâmet 60) İman etmiş kişilerin cennete gidebileceğini düşündüğümüzde Hz. Peygamber (s.a.v) cennete girme şartını komşuların birbirlerine güvenmelerini ve asla birbirine kötülük etmemeleri olduğunu belirtmiştir. Empatik yaklaşımı zedeleyen unsurlardan en önemlisi insanların birbirlerine güven duygusunun eksik olmasıdır (Gezgin, 2019, s.406). Şayet komşusuna güvenmeyen bir kişi ondan gelecek her türlü samimi iletişim veya yardıma tereddütle bakacak, netice olarak sağlıklı iletişim kurulamayacaktır. Bu hadis-i şerif gösteriyor ki komşuya güvenmeyen ve ona eziyet eden kişi doğrudan cennete gidemeyecektir. Eğer Allah Te’âlâ affetmezse herkes cennete giderken onun gitmesi engellenecek ve cezasını tamamlayana kadar cehennemde kalacaktır (Nevevî, 2014).

3.1.2.2. Yetimlere Karşı Empatik Yaklaşımla İlgili Hadisler

Peygamber Efendimizin (s.a.v) hayatında empatik yaklaşım sergilediği en önemli konulardan birisi yetimlik meselesidir. Yetimliğin gerek sözlük gerekse terim manasını ayrıntılı olarak önceki başlıklarda ele aldığımızdan dolayı burada daha çok Peygamber Efendimizin (s.a.v) hadis-i şeriflerine öncelik vereceğiz. Allah Te’âlâ, Kur’an-ı Kerim’de Hz. Peygamber’in de bir yetim olduğunu şu ayetlerle açıklıyor: “O

seni yetim bulup barındırmadı mı? Seni yol bilmez halde bulup yol göstermedi mi? Ve seni yoksul bulup zengin etmedi mi? O halde sakın yetimi ezme! El açıp isteyeniyi de sakın boş çevirme!” (Duhâ, 93/6-10) Allah Te’âlâ Peygamber Efendimize (s.a.v) hitaben Sen de bir yetimdin. Ben seni koruyup gözettim. Ben sana nasıl davrandıysam Sen de diğer yetim kullarına sahip çık onlara kol-kanat ger diyerek bir nevi Peygamber Efendimizi (s.a.v) empati yapmaya teşvik etmektedir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v) de sözleri ve yaşantısı ile Allah’ın emrine yerine getirirken mü’minlere de örnek olmuştur.

Bireyin gelecekteki hayatında sağlıklı bir sosyal yapıya sahip olması için anne-baba önemli bir rol modelidir. Anne-babanın olmadığı durumlarda ise yetim çocuk sağlıklı iletişim faaliyetleri kuramaz hatta anne-baba sevgisini sokaklarda arayarak geri dönülmez sonuçlar ortaya çıkabilir. Bu noktada, yetimlerle sağlıklı iletişim kurmak için Allah’ın verdiği nimetleri, içinde bulundukları rahat hayatı hatırlayarak geçmişteki muhtaç durumdan geldiği durumu düşünerek empatik yaklaşımla onlara yardım esirgenmemelidir (Ağırman, 2006, s.33). Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v) şu hadisinde yetimlere nasıl yaklaşılması hususunda güzel bir örnek vermiştir: Hz. Peygamber (s.a.v) komuta ettiği bir gazvede babası şehid olan bir çocuğun ağladığını görünce; “Baban ben olayım, annen de Â’işe olsun istemez misin?” diyerek yetimin üzüntüsünü hafifletmeye çalışır. Yetim çocuk ise: “Babam ve anne sana feda olsun Ey Allah’ın Resûlü!” diyerek mutlulukla karşılamıştır (Buhârî, 1866). Yetim çocuk Peygamber Efendimizin (s.a.v) empatik yaklaşımı karşısında bir nebze de olsa mutlu olur yaşadığı acıları unuttur.

Bebek dünyaya geldiği andan itibaren bir süre bağımlı bir varlık olarak hayatını idame ettirmek zorundadır. Çocuğun gerek maddi gerekse manevi birçok ihtiyacı vardır. Bu ihtiyaçların giderilmesinde birincil görev aile düşmektedir. Aile ortamından mahrum kalan yetimlerde ise öncelikli olarak sevgi ihtiyacı akrabaları tarafından giderilmek zorundadır. Çünkü çocuk yaşta anne-baba eksikliğini hisseden bireyin ihtiyaçlarını karşılamak meşakkatli bir iştir. Peygamber Efendimiz (s.a.v) şu hadisinde sorumluluk gerektiren görevi işin ehli olan insanlara tavsiye etmiştir: “Ebû Zerr! Seni zayıf görüyorum. Ben, kendim için sevdiğimi senin için de seviyorum. İki şeyin (iki kişi dahi) emirliğini/idareciliğini üzerine alma ve yetim malının idâresini üstlenme!” (Nesâî, Vesâyâ 10) Peygamber Efendimiz (s.a.v) bu hadisinde iki açıdan empatik yaklaşım örneği sergilemiştir. İlk olarak Hz. Peygamber (s.a.v) Ebû Zerr’in zühd

sahibi birisi olduğunu bildiği için dünya işerini yönetmeyeceğini söylerken kalbinin kırılmaması için kendisini kardeşi olduğunu belirtmiştir (Gezgin, 2019, s.427). Daha sonrasında ise yetimlerin idareciliğini aldığı zaman yetimlerin yaşayacağı zararı düşünerek görev almaması hususunda telkinde bulunmuştur.

Yetimlik deyince akla ilk olarak yalnızlık ve muhtaçlık olmaktadır. Bu sebepten ötürü yetimlerle iletişiminde her zaman şefkat ve merhamet ile yaklaşarak, onların yalnız olmadıklarını hissettirmeliyiz. Rasûlullâh (s.a.v)’im huzuruna gelen bir sahabe kalbinin katılaştığını söylemiştir. Hz. Peygamber (s.a.v) ise ona şu tavsiyede bulunmuştur: “Kalbinin yumuşamasını istiyorsan, yoksulu doyur ve yetimin başını okşa.” (Hanbel, 1413/1992) Yetimlerin başının okşanması onları anlama, empati kurma ve dünyevi bir karşılık beklemeden samimi duygularla yapıldığından dolayı Peygamber Efendimizin (s.a.v) buradaki tavsiyesi yerinde olmuştur. Peygamber Efendimiz (s.a.v) yetimlere davranışımızın ahiret boyutuna işaret ederek: “Kim Allah rızası için bir yetimin başını okşarsa, elinin dokunduğu her saç sayısınca iyilik yazılır. Kim yanında bulunan yetim erkek veya kız çocuğa iyi davranırsa, ben ve o, Cennette şu ikisi gibidir.” (Hanbel, 1413/1992)

Değişen toplum yapısından dolayı inanlar artık kendisi dışındaki insanlara karşı bencil davranmaktadırlar. Hadis şerif mü’minlere, yetimlere karşı nasıl davranılması hususundan ayrıntılı bilgiler verirken kendileri dışında da bir dünya olduğunu belirtiyor. Kendimizin dışındaki insanları anlamak istiyorsak öncelikli yapmamız gereken onlara empatiyle yaklaşılmalıdır. Hadis-i şeriften hareketle yetimin bakımını üstelen kişinin yetim çocukla akrabalık bağı yoksa, ilişkilerin sıcak ve samimi geçmesinde büyük etkisi olan fitri bağdan yoksun demektir. Bu durumda duygusala bağların eksikliğini akıl tamamlayarak, çocuktaki yalnız duygusu manevi ve akıl gücüyle giderilecektir. Bu noktada empati sağlıklı iletişimde en çok başvurulun unsur olacaktır (Ağırman, 2007).

3.1.2.3. Hasta ve Yaşlılara Karşı Empatik Yaklaşımla İlgili Hadisler

Hastalık çeşitli sebeplerden dolayı bütün insanların başına gelen doğal bir durumdur. İnsan bu dönemde yalnız, çaresiz, yardıma muhtaç ve insanlardan kendisine empatik yaklaşım sergilenmesini bekler. Hasta olduğu zaman sağlığın değerini anlayan insan, sıhhat ve afiyetin değerini iş işen geçtikten sonra anlamaktadır (Gezgin, 2019). Hz. Peygamber (s.a.v) bu konuyla alakalı şöyle buyuruyor: “İki nimet vardır ki

insanların çoğu (onları değerlendirme hususunda) aldanmıştır: Sıhhat/ Sağlık ve boş zaman.” (Buhârî, Rikâk 1) Peygamber Efendimiz (s.a.v) mü'milere sağlığın önemine değinirken, sağlığın korunması için ise dinlenmeye ve uykuya teşvik etmesidir. Hz. Peygamber (s.a.v) kendi yaşamını örnek göstererek, sahabelerin gece uymadan namaz kılmalarını hoş karşılamamıştır (Özafşar, 2013).

İslâm sağlığın korunmasına her ne kadar önem verse de insanın başına gelebileceği gerçeğini göz ardı etmemiştir. Hasta olan kişiye namaz, oruç ve hacc gibi beden ile yapılan ibadetlerde birçok kolaylık sağlanmıştır. Nitekim bir ayette: “Gözleri görmeyen için bir sakınca yoktur, topal için bir sakınca yoktur, hasta için de bir sakınca yoktur.” (Nûr, 24/61) buyrularak hastalara empatik yaklaşım sergilenmiştir. Dinimizde sorumlulukların mü'min kişinin gücü ölçüsünden belirlenmiş (Bakara, 2/286), gücünün yetmediği durumlarda Allah Te'âlâ empatiyle yaklaşarak kolaylıklar sağlamıştır. Namaz kılarken, namazın rükünlerinden birini yapamama durumunda Allah'ın sağladığı kolaylıklardan yararlanılabilir. (Ebû Dâvûd, Salât, 181) Peygamber Efendimiz (s.a.v) bir hadisinde: “Namazı ayakta kıl, güç yetiremezsen oturarak kıl, buna da güç yetiremezsen yan üzere yaslanarak kıl.” (Buhârî, Taksiru's-salât, 19) Hadisten çıkarılacak kapsamlı fetva ise şöyledir:

“Buna göre ayakta durabilen ve yere oturabildiği hâlde secde edemeyen kimse namaza ayakta başlar, rükûdan sonra yere oturarak secdeleri îmâ ile yapar. Ayakta durabildiği hâlde oturduktan sonra ayağa kalkamayan kişi namaza ayakta başlar, secdeden sonra namazını oturarak tamamlar. Baş ile îmâ etmeye gücü yetmeyen kimse Hanefilere göre namazını kazaya bırakır; gözleri, kaşları veya kalbiyle îmâ ederek namaz kılamaz” (DİYKB, 2020).

Oruç ibadetinde de aynı şekilde mü'min geçici bir hastalığı olduğu takdirde orucunu kazaya bırakabilir (İlmihal, 2013). Hastalığı sürekli ve yaşlılığında dolayı oruç tutamayacak durumda olanlar içinse, İslâm fidye kolaylığını sağlamıştır. Peygamber Efendimiz (s.a.v) bir hadisinde bu konu ile alakalı şöyle buyuruyor: “Oruç tutamayacak kadar yaşlı veya iyi olmasından ümit kesilen hasta, fidye verir.” (Nesaî) Burada geçen fidye ise tutmadı her oruç için fakir bir kişinin bir günlük ihtiyacını karşılanması olarak belirlenmiştir. Yöreden, yöreye ve dönemsel ekonomik farklılıklar olması hasebiyle fidye miktarı fitr sadakası tutarına denklenmiştir (İlmihal, 2013).

Peygamber Efendimiz (s.a.v) hastaların daha hızlı iyileşmesi ve eski sağlığına kavuşması için hastaya sürekli moral verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Hz.Aişe'den

rivayetle: “Sa'd b. Muaz; Hendek (savaşı) günü bir adamın kolundaki can damarına attığı bir okla yaralanmıştı. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a) onu (sık sık ve daha) yakından ziyaret edebilmek için mescitte onun üstüne bir çadır kur(dur)du.” (Ebu Davud, Cenaiz, 4) Hasta ziyaretine ve onun dertleri ile hemhâl olmanın önemini bilen Hz. Peygamber (s.a.v), hasta ziyareti kolay olması ve tedavisi hızlı gelişmesi için Sa'd'a özel mescite bir çadır kurdurmuştur. (Buhari, 2013) Peygamber Efendimiz (s.a.v) Sa'd'a çadır kurarak hem empatik yaklaşımla onu daha çok ziyaret edip acılarını paylaşma hem de yardım etme isteğinden dolayı böyle bir davranış sergilemiştir. Yardım etme isteği de doğrudan veya dolaylı olarak empati ile ilişkilidir (Ayten, 2013).

Hayat serüvenimiz doğumla başlayıp ölüme kadar devam etmektedir. Yaşlılık da bu serüven son durağı diyebiliriz. Yaşlılık gerek fiziksel gerekse psikolojik olarak geçmişe nazaran faaliyetlerin aksaması denebilir. Psikolojik belirtileri; umutsuzluk, çaresizlik, bıkkınlık olabilirken fiziksel belirtileri ise, dokunma, işitme, görme, hafıza, tat ve koku kaybı olarak değerlendirilebilir (Sancaklı, 2006, s.51). Yaşlılığın en büyük sorunları da fiziksel olarak güç kaybeden vücudun eski aktiviteleri yapmaktan aciz kalmasıdır. Bu aciziyet yaşlı kişilerde kendini değersiz hissetme ve toplum içerisinde konumu sarsıntıya uğrar. Yakınlarından eşi ve arkadaşlarının da ölümüyle gittikçe derinleşen yalnızlık duygusuna kapılırlar. Böyle olumsuzlukların oluşmaması adına aile bireylerinin sorumlulukları daha da artmaktadır. Peygamber Efendimiz (s.a.v), kendisini görmeye gelen yaşlılara yer açmakta geciken sahabelere ithafen şöyle buyurmuştur: “Küçüklerimiz şefkat etmeyen, büyüklerimize saygı göstermeyen bizden değildir.” (Tirmizi, Birr 15) Yaşlı kişinin bu dönemde bakıma ve ilgiye muhtaç olduğu için sorumluluk ilk olarak çocuklara düşmektedir. Anne ve babanın çocuklarından tek beklentisi, hayırlı evlat olmalarıdır. Kişinin bunu ispatlayacağı en uygun zaman ise anne ve babanın sevgiye, şefkate ve anlayışa en muhtaç olduğu zaman olan yaşlılıktır (Erdem vd., 2020).

Birey, yaşlı anne ve babasına karşı iletişimde her zaman merhamet ve şefkat ekseninde hareket etmelidir. İnsan psikolojini en iyi şekilde tanıyan Allah Te'âlâ, bireyin anne ve babasına karşı hassasiyetini en yoğun bir şekilde yaşaması için empatik yaklaşım sergilemelerini önermektedir. Böylelikle gerçek manada birey, anne ve babasının yaşadığı muhtaçlığı ve yalnızlığı tasavvur ederek, çocukluk döneminde kendisine gösterdikleri merhametle o da anne ve babasına aynı şekilde davranmaya

çalışır (Ağırman, 2006, s.39). Başka bir hadiste ise: “Allah Teâlâ, yaşından ötürü bir ihtiyara saygı gösteren gence, yaşlılığında hizmet edecek kimseler lutfeder.” (Tirmizî, Birr 75) Yaşlılık Allah’ın izin vermesi dahilinden her insanın başına gelebilecek bir dönemdir. Bu sebepten ötürü kendisinden yaşça büyük insanlara saygı ve sevgi çerçevesinde yaklaşıldığı takdirde, nesiller boyu bu devam edecek ve hürmet sırası kendisine gelecektir. Diyebiliriz ki Müslümanlar yaşlılara gerekli saygı ve yardımı göstermesi gerekir. Böylelikle toplumda saygı ve sevgi pekişir, nesiller boyu bu ortam devam eder (Nevevî, 2014).

3.1.2.4. Engellilere Karşı Empatik Yaklaşımla İlgili Hadisler

İnsan dünya üzerinde yaratılmış canlılar arasında fizyolojik, psikolojik ve bilişsel açıdan en üstün yaratılan canlıdır. Allah tarafından kendine ruh üflenmiş (Secde, 32/9) ve meleklerden bile üstün kılarak (Bakara, 2/34) yarattıklarının en şerefli konumuna getirmiştir. (İsrâ, 17/70) Allah Te’âlâ insanları kendi aralarında değerlendirirken ise onların ırklarına, renklerine, cinsiyetleri, nesepleri, fizyolojik yapıları, engelli ve sağlıklarına göre değerlendirmemiştir. Allah Te’âlâ insanları: “Allah katında canlıların en kötüsü, inkâr eden ve bir daha da imana gelmeyenlerdir.” (Enfal, 8/55) ayetinden anlaşılacağı üzere ahlâk, iman ve inkâr noktasında değerlendirmiştir (Karagöz, 2003).

Engelli bireylerin toplum içerisinde kabul görmesinin dışında aile bireyleri tarafından da her türlü maddi manevi desteğin verilip özgüven aşılması gerekmektedir. Aile içinden engelli çocuğun en büyük destekçisi de anne olacaktır. Anne, engelli çocuğun doğumundan gelecekteki hayatına kadar bütün zorluklara göğüs gerecek yegâne varlıktır. Süreç içerisinde aile bireyleri içerisinde sosyal izolasyon, depresyon ve suçluluk gibi duygusal sorunlar gelişebilmektedir. (Ayyıldız vd., 2012, s.2) Aile üyeleri bu gibi psikolojik bunalım durumlarında, sabırla hareket ederek evladına empatiyle yaklaşp ona daha fazla sevgi ve şefkat göstermelidir. Aile üyelerinin engelli çocuğa olumlu tutumları, ahlaki erdemlerinin gelişmesine katkı sağlamaktadır. Nitekim Dyson, yaptığı araştırmaya göre genç ve yetişkin kardeşlerin, zihinsel engelli kardeşleri ile yaşama tecrübesi sonucu sabır tutumlarında artışın dışında empatik yaklaşımlarının da geliştiğini gözlemiştir (Hauser ve Howel Crawand, 2003, s.525; Doğan, 2016, s.3236).

İnsanoğlu var olduğundan beri engelli bireyler toplumda varlığını sürdürmüştür. Peygamber Efendimiz (s.a.v) döneminde de engelli sahabeler olagelmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v) gerek sözleri ve gerekse kendi hayatındaki engellilerle sağlıklı iletişim kurarak, onlara yardım ederek mü'minlere örnek olmuştur (Sancaklı, 2006, s.53). Engelli insanlara karşı “kör, topal, sağır, felçli, sakat, geri zekalı” gibi onları toplumdan dışlayıcı ifadeler kullanmak ne ahlaki açıdan ne de dini açıdan uydudur. Bunu yerine engelli insanlara empatiyle yaklaşp bir gün onun başına gelenlerin kendine başımıza da geleceğini tasavvur ederek güzel sıfatlar kullanarak hitap etmek onun üzerinde güzel hisler uyandıracaktır. Aynı zaman dinimiz insanlara lakap takmayı, aşağılayıcı ve kötü sözleri yasaklarken; insanlara güzel isimler takma ve onlara öyle seslenmeyi teşvik etmiştir (Özer, 2015, s.56).

Nitekim konuyla alakalı olarak, Hz. Aişe (r.a) bir gün Peygamber Efendimize (s.a.v) hitâben; “Ey Allah’ın Resûlü! Safiyye’nin kısa boylu oluşu sana yeter!” diyerek Hz. Safiyye (r.a)’ı küçümsemiştir. Rasûlullah (s.a.v) sözlerinden rahatsız olarak şöyle buyurmuştur: “Ey Aişe! Sen (amellerini öyle bir sözle) karıştırdın ki, eğer o söz denize karışsa idi, onun suyunu bozardı.” (Ebû Dâvud, Edeb 35) Peygamber Efendimiz (s.a.v) bu sözleri ile insanları bedenleri ile ayıplanmasını izin vermediği gibi alay edilmesine de müsaade etmemiştir. Peygamber Efendimiz (s.a.v) bir gün Hz. Aişe (r.a) bir adamın taklidini yaptığını görünce: “Benim için şu kadar (dünya malı verilmiş) olsa da ben bir insanın taklidini yapmayı sevmem.” (Ahmed b. Hanbel, VI, 189) buyurdu. Hadis-i şeriften anlaşılacağı üzere kinayeli bir şekilde de olsa bir kişinin, fiziğinden, boyundan posundan bir kusuru işaret etmek gıybet olduğu kadar, bir kişinin hareketleri taklit etmek de gıybet sayılacağı belirtilmiştir (Sicistani, 2017, s.1078).

Allah Te’âlâ insanları ve cinleri yalnızca kendisine kulluk etsinler diye yaratmıştır. (Zâriyât, 51/5) Kulluk olmanın gereklerinden birisi de Allah insanlara hem verdikleri ile hem de vermedikleri ile imtihan eder. Mümin kişi bilir ki her iki durumda da Allah tarafından mükafatlandırılacaktır. Allah dünyada kulunu imtihan etmesi ona kızdığından değil günahların kefareti yahut kulunu derecesini yükseltmek içindir. (Açıkel, 2010, s.23) Nitekim konuyla alakalı olarak Ebû İshak, Zeyd b. Erkam’ın gözü ağrıdığında kendisini ziyarete gelen Hz. Peygamberin (s.a.v): “Eğer görme yetisini yitirir de sabredersen ve Allah’tan sevab umarsan, senin sevabın cennet olur” (Buhârî, 2002) buyurduğunu rivayet etmiştir. Peygamber Efendimiz (s.a.v) empatik yaklaşım

sergileyerek Zeyd b. Erkam'ın gözündeki rahatsızlıktan dolayı üzülmemesi konusunda telkin ederken, sabrettiği takdirde Cennet'le ödüllendirileceği müjdesini vermiştir.

Genel itibarı ile özetleyecek olursak engelli bireylere karşı empatiyle yaklaşp, onları kırııcı, üzücü davranış ve sözlerden uzak durarak, onlara a'zamî derecede hayatlarını kolaylaştırıcı faaliyetlerde bulunulmalıdır (Sancaklı, 2006, s.56). Sağlıklı insanlar olarak her an Allah'ın imtihanına maruz kalacağımızı düşünerek, engellilerle empati kurarak onları gerçekçi ve samimi bir şekilde anlamaya çalışılmalıdır.

3.2. EMPATİK YAKLAŞIMI DESTEKLEN İBADETLERLE İLGİLİ HADİSLER

3.2.1. İnfâk Etmek, Sadaka ve Zekât Vermek

Dinimiz mü'minler arasındaki sosyal eşitsizliği ortadan kaldırmak adına gerek tavsiyeleriyle gerekse emirleri ile yardımlaşmayı teşvik etmektedir. Kişinin başkalarına yardım etmede birçok faktör etkili olabilir. Plansız olarak gerçekleşen durumlarda acil bir yardım söz konusu ise burada o anki ruh hali ve bir meşguliyetin içinde olup olmaması etkilidir. Planlı bir yardımlaşma içerisinde ise bireyin kişilik özellikleri, empati yeteneği ve dindarlık düzeyi gibi özellikler etkilidir (Ayten, Empati ve Din, 2013). Bireyin yardımlaşma bilincini kazanmasında, benmerkezcilikten uzaklaştıran, toplum yanlısı ve başkalarının menfaatini amaçlamasında etkili olan unsur ise empatik duygudur (Damon, 1983). Empati, mü'minler arası yardımlaşmayı artırır, sosyal ilişkilere olumlu katkı sağlar ve bireyi bencillikten uzak tutarken yokluğu ise antisosyal davranışlar sergilemesine neden olur (Ağırman, 2006).

Empati mü'minler arası paylaşma ve yardımlaşmanın gerçekleşmesinde birincil faktör olduğundan, İslam'da yardımlaşmanın karşılığı infak ile de ilişkilendirilebilir (Kasapoğlu, 2006, s.44). İnfak, Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak amacıyla muhtaç ve fakirlere aynî ve nakdî yardımda bulunmaktır (Çağrı, 2000, s.289). Tanımdan da anlaşılacağı üzere birey Müslüman kardeşinin durumunu tasavvur ederek yardım etme vardı bu da empatiye işaret etmektedir. Peygamber Efendimiz (s.a.v) yardımlaşmada empatinin önemini ile şu sözleri ile açıklamıştır: “Kendiniz için istediğinizi başkaları için de istemedikçe gerçekten iman etmiş olamazsınız.” (Buhârî, Sahîh, İmân, 7) Hadiste dikkat çekilen konu aslından Müslümanlar arasındaki kardeşlik bağının ne düzeyde olması gerektiğine bir işarettir. Gerçek mü'minin özelliği, kendi nefsi için güzel bulduğu şeyin noksansız bir şekilde

din kardeşine de verilmesini arzu etmektir (Nevevî, 2014). Bu düşünce biçimi bizi de doğrudan empati olgusuna yönlendirmektedir. Çünkü mümin kişi empati kurduğu takdirde kendisine kötü gelen şeyi kardeşi için istemeyip, kendisine güzel gelen ve meşru şeyleri de kardeşi için de istemesi şeklinde gerçekleşir. Böylelikle empati sayesinde infak edilen kişide maddi ve manevi yarar öne çıkarılarak, zarara uğraması engellenmektedir (Kasapoğlu, 2006, s.47).

Mü'min kişi Müslüman kardeşleri ile empati kurarak zekât ve infak yoluyla maddi yardım yapabileceği gibi sadaka yoluyla manevi yardımlarda da bulunabilir. Bir kişiye iyilik yapmak sadece maddi olarak değil onun gönlünü almak ve üzüntüsünü paylaşmak da bir yardımdır. Nitekim Peygamber Efendimiz (s.a.v) şu hadisinde buna işaret etmektedir: “Biriniz yapılan hiçbir iyiliği küçük görmesin. İyilik yapmak için hiçbir şey bulamazsa kardeşini güler yüzle karşılasın.” (Tirmizi, Yiyecekler 30; İbn Mâce, Etıme 58) Mü'min karşısındaki kişiye küçük bir tebessümle bile yaklaşırsa aradaki mesafeler yok olur ve birbirlerine yakınlaşır. Allah'ın bize verdiği bu nimeti cimri davranmadan herkese karşı kullanmalıyız (Nevevî, 2014). Çünkü her Müslümanın ihtiyacı maddi ihtiyaçlar dışında, sevgi ve önemsenme ihtiyacı olabilir. Bu durumda empati kurarak manevi ihtiyacı olan mü'min kardeşimizi küçük bir gülümseme ile ihtiyacını karşılayabiliriz.

İnfak etmekteki gaye ihtiyaç sahibi kişilerin sadece somut ihtiyaçlarını karşılamaktan öte karşı tarafın ruh halini anlamak ve empati kurarak onun yaşadıklarını anlayabildiğimizi hissettirmektir. Çünkü toplumda muhtaç kişiler genellikle gönlü kırık, muhtaçlığın ezikliği altında yaşayan, maddi ihtiyaç dışında manevi ihtiyacı da olan kişilerdir (Kasapoğlu, 2006, s.49). Bu sebepten ötürü yardım yaparken, yardım ettiğimiz kişiye empatiyle yaklaşarak, gururunu incitmeden, nazik ve kibar bir şekilde yapmalıyız. Aksi davranışlarda kişi ihtiyacı olsa dahi reddedileceği korkusuyla, muhtaçlığının ortaya çıkmasını istemediği ve borçlu hissetmekten endişe duyduğu için yardım almaktan çekinebilir.

Peygamber Efendimiz (s.a.v) bunun önlenmesi için Müslümanlara “sağ elin verdiğini sol elin hissetmemesi” şeklindeki yardım anlayışını teşvik etmiştir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v) Kıyamet günü arşın gölgesinde barındıracağı yedi insandan birini şöyle açıklamıştır: “... Sağ elin verdiğini sol elinin bilemeyeceği kadar gizli sadaka veren kimse...” (Buhari, Ezan, 91) Başka bir hadisinde ise: “Sıla-i Rahim ömrü

uzatır, gizli verilen sadaka ise Allah'ın gazabını söndürür.” (Tirmizi, Zekât, 28) sadakanın gizli bir şekilde verilmesini mükafatına değinmiştir. Allah için verdiği sadaka ve iyilikleri samimi ve riyadan uzak yapan kişi Allah'ın rızasını kazanmış kişidir. Riyadan uzak yapılan bu yardımlaşmada ise empati olmazsa olmazdır. Çünkü yardım edilen kişinin çektiği sıkıntıyı anlamak ve rencide etmeden yapılan yardım tam da Allah'ın istediği şekilde olacaktır (Nevevî, 2014).

Kibir sözlükte büyüklenme (TDK, 1998, s.2144) olarak geçerken, terim manası ise tevazunun zıttı olarak “kişinin kendini üstün görmesi ve bu duyguyla başkalarını aşağılayıcı davranışlarda bulunması” (Çağrı, 2002, s.562) demektir. Kibir sosyal birlikteliğe zarar veren zararlı bir duygudur. İslam gerek ayetlerle (Mü'min, 40/60) gerekse hadislerle (Müslim, İmân, 147) kibir içinde olanların cehenneme gideceğini belirtmiştir. Kibir kulluk bilincinde olan her Müslümanın uzak durması gereken bir davranıştır. Çünkü kibir ve gurur insanı değersizleştiren ve ibadetleri hükümsüz kılan bir davranıştır (Metin, 2000). Nitekim Peygamber Efendimiz (s.a.v) “Kalbinde zerre kadar kibir bulunan kimse cennete giremez.” (Müslim, İmân, 147) buyurmuştur. Kibir, kıskançlık, cimrilik, açgözlülük ve nankörlük Müslümana yakışmayan duygular Hakk'a isyanı getirir ki bunun sonucu da cehennemdir. Müslümana yakışan ise kardeşlerine karşı tevazu, empati, sevgi, merhametle yaklaşmasıdır (Özafşar, 2013). Allah Te'âlâ insanı topraktan yarattığından dolayı toprak gibi gönülsüz ve mütevazî olunmalıdır. Madem ki topraktan yaratıldık, ateş gibi yakıcı ve yıkıcı olmamalıyız (Metin, 2000).

Mü'min yardımlarında her zaman yardım ettiği kişiye empatiyle yaklaşır, küçük düşürmeden, aşağılamadan ve başa kakmadan kibirden uzak bir şekilde yapmalıdır. Peygamber Efendimiz (s.a.v) bu konuya istinaden şöyle buyurmuştur: “Üç kişi vardır ki, kıyamet gününde Allah onlarla konuşmayacak, onlara bakmayacak, onları tezkiye de etmeyecektir. Hem onlar için elim bir azap vardır.” Ebû Zerr (r.a) “Adları batsın! Umduklarına ermesinler! Kim onlar ya Resulullah” diye sormuştur. Hz. Peygamber (s.a.v) ise, “Elbisesini (kibrinden) yerde sürükleyen, verdiği başa kakan ve ticaret malına yalan yere yeminle revaç verendir” (Müslim, İman 171; Ebu Davud, Libas 25; Tirmizi, Büyü 5) diye cevap vermiştir. Kibir insanı fitratında olan bir duygu olsa da birey hem bedeni hem de ruhsal sağlığı için aşırılıktan kaçık itidalli davranması gerekmektedir. Misal kibrin fazla olduğu durumlarda gururlu ve kendini beğenmiş bir kişilik yapısı oluşurken, kibrin hiç olmadığı durumlarda ise güvensiz ve

ezik bir kişilik oluşmaktadır. Her iki durumda sağlıklı kişilik olumuna uygun değildir (Saygılı, 2015, s.161). Hadis açısından verdiği sadakayı başa kakanlar ve kibirli insanların durumuna gelecek olursak, iyilik yalnızca Allah rızası için yapılmalıdır. Allahın verdiği nimetleri, Allah'ın kuluna verirken başa kakmak çirkin ve Müslümana yakışmayan bir davranıştır. Yardımlarımızı bir de ibadet maksadıyla yapıyorsak daha da çirkin olup onlar için elem verici bir azap vardır (Akın, 2008).

3.2.2. Oruç İbadeti

Oruç Farsçadaki “ruze” kelimesinin Türkçeleşmiş halidir. Arapçada “savm” ve “sıyam” olarak kullanılan oruç “bir şeyden uzak durmak, engellemek” anlamlarına gelmektedir (Yitik, 2007, s.414). Dini bir terim olarak ise imsaktan iftara kadar geçen sürede, bir amaç için yeme içme ve cinsel ilişkiden uzak durmaktadır (Paçacı, 2007). Oruç her ne kadar bazı insanı ihtiyaçlardan kendimizi soyutlama olarak görülse de asıl mahiyeti fakir, yoksul, zayıf ve muhtaç insanları anlamamız açısından sosyal dayanışmanın sağlanmasında önemli bir etkidir. Çünkü oruçlu kişi, açlığın da etkisiyle empati yaparak fakir ve ihtiyaç sahiplerinin yaşadığı zorlukları daha iyi anlayabilir. Bunun neticesinde ramazan ayının gereklerinden olan zekât, fitır sadakası ve fidye gibi yardımlaşma biçimleriyle insanların ihtiyaçlarını gidermeye çalışır (Ahatlı, 2007). Nitekim Peygamber Efendimiz (s.a.v) Ramazan içerisinde fakir kişilerin sevindirilmesi amacıyla fitır sadakasını zamanında verilmesini şu hadisiyle açıklamıştır:

“Rasûlullah (s.a.v) oruçluları gereksiz ve çirkin sözlerden arındırmak ve yoksullara yiyecek sağlamak için fitreyi farz kılmıştır. Fitreyi kim namazdan önce öderse, bu makbul bir zekât, kim de namazdan sonra öderse, herhangi bir sadaka olur.” (Buhârî, Zekât, 70; Müslim, Zekât, 12)

Allah Te'âlâ Ramazan ayında oruç tutmayı engelleyecek hastalık olması durumunda ise yine sosyal yardımlaşmayı teşvik edecek şekilde kefarete olarak fidyeyi belirlemiştir. (Bakara, 2, 183/184) Fidyeye oruç tutmakta zorluk çekenlerin, fakir bir kişinin bir günlük doyumu kadar nakdi veya aynî yardıma denir. (Öğüt, 1996, s.55) Nitekim Peygamber Efendimiz (s.a.v) de bu konuyu destekler nitelikte şöyle buyurmuştur: Bakara Suresi ilgili ayetleri kastederek, “Bu ayet, oruç tutmaya tahammül edemeyen yaşlı erkek ve yaşlı kadın hakkında mensuh değildir. Onlar da her bir günün orucu yerine bir fakir doyururlar.” (Ebu Davud, Savm 3)

Oruç yapılış biçimiyle bireysel bir ibadet gibi görünse de toplumsal dayanışmada önemli bir role sahiptir. Ciddi manada irade/sabır eğitimi olan oruç Müslümanlar içerisindeki varlıklı kimselerin ihtiyaç sahipleri ile empati kurarak onları anlama açısından etkili bir pratiktir (Akyüz, 2014, s.479).

3.2.3. Kurban İbadeti

Toplumda yardımlaşma bilincinin aşılmasında bir diğer önemli ibadet ise kurbandır. Kurban hicri zilhicce ayının on ve on dördüncü günleri arasında ifâ edilen vacip bir ibadettir. Kurban toplumda yardımlaşma ve kardeşlik ruhunu canlı tutar, sosyal adaletin gerçekleşmesine katkıda bulunur. Kurban kesen mü'minler, et satın almaya gücü yetemeyen ve muhtaç kişilerle empati kurarak Kurban Bayramı'nı herkes için bayram haline getirerek kestiği kurbandan ikram eder (Özbuğday, 2001). Yılda bir kez dahi olsa, fakir mü'minlerin gıda ihtiyaçlarını önemli ölçüde katkıda bulunarak, sosyal bütünleşmeyi ve kaynaşmayı sağlamaktadır. Bu yönüyle kurban, sosyal yardımlaşmayı sağlan en önemli ibadetlerden biridir (Akyüz, 2014, s.479).

Peygamber Efendimiz (s.a.v) bir hadisinde kurban etinin taksiminde, ihtiyaç sahipleri ile empati kurarak kendisinden daha fazla ihtiyacı olanları düşünerek şu örnek davranışı sergilemiştir. Âişe (r.a) rivayet edildiğine göre, Resûl-i Ekrem'in ailesi bir koyun kesmişlerdi. Hz. Peygamber (s.a.v) bir ara: "Ondan geriye ne kaldı?" diye sordu. Hz. Aişe (r.a): "Sadece bir kürek kemiği kaldı." cevabını verdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber; "Desene bir kürek kemiği hariç, hepsi duruyor!" buyurdu. Peygamber Efendimizin (s.a.v) bu sözlerinden anlıyoruz ki O infak ve iyilik yapmayı çok seven, mü'minlere her daim cömert davranın bir peygamberdir. Aynı zamandan yaptığımız yardımların hiçbir şekilde bizim için kayıp değil, aksine adımıza kaydedilip mükafatını alacağımıza işaret etmektedir. Kısaca Peygamber Efendimiz (s.a.v) malının yanında kalmasını isteyen Müslümanların onları tasadduk etmesi gerektiği tavsiye etmektedir (Nevevî, 2014).

3.3. HZ. MUHAMMED'İN (S.A.V) EMPATİK YAKLAŞIMA TEŞVİK ETTİĞİ HADİSLER

3.3.1. Namaz İbadetine Empatik Yaklaşım

Namaz tekbirle başlayıp selamla biten, belirli hareketleri ve sözleri olan bedeni bir ibadettir (Yaşaroğlu, 2006, s.350). Bu ibadeti ifâ ederken bireyin bedeni ve ruhsal sağlığının yerinde olması gerekmektedir. Zaruri sağlık problemleri olduğu durumlarda

ise Hz. Peygamber (s.a.v) cemaat ile empati kurarak, namaz kılarken bazı önlemler almıştır. Bunlardan birisi de cemaatle namaz kılarken, cemaat içindeki yaşlı insanları da düşünerek surelerin kısa tutulmasını tavsiye etmiştir. İlgili hadis şöyledir: “Muaz, bir gece Peygamber (s.a.v) ile birlikte yatsıyı kıldıktan sonra kavmine gelerek onlara imam oldu ve Bakara suresini okumaya başladı. Derken bir adam selâm vererek namazdan ayrıldı. Sonra yalnız başına kıldı ve çıkıp gitti. Sahabeler o kişiye tepki gösterdiler. O da durumu sabah Hz. Peygamber’e (s.a.v) arz edeceğini söyledi. Sabah Hz. Peygamber’e (s.a.v) gelerek kendilerinin gündüz çok çalıştıkları için yorulduklarını fakat Muaz’ın Bakara suresini okuduğunu anlattı. Bu duruma sinirlenen Hz. Peygamber (s.a.v) Muaz’a “Sen fitneci mi oldun? Duha, Leyl ve Ala surelerini okusaydın ya” (Müslim, Salat 178; Ebu Davud, Salat 123-124) diye buyurdu.

Başka rivayetlerde Peygamber Efendimizin (s.a.v) Hz. Muâz’a ithafen üç defa nefret ettiren ve azap veren manasına gelen “fettan” demiştir. Çünkü namazda uzun sure okumak cemaatin namazdan nefret etmeye hatta namazı terke varacak olumsuz durumlar oluşabilir (Sicistani, 2017). Bunu yerine imam cemaat ile empati kurarak, cemaatin durumunu göz önüne alarak namazı uzun tutmadan kıldırmak en makbulüdür. Peygamber Efendimiz (s.a.v) bir başka hadisinde daha da açıklayıcı bir dil kullanarak şöyle buyurmuştur: “Sizden biriniz bir topluluğa namaz kıldırarak olursa, kısa kessin. Çünkü onların içinde zayıf olanı, hasta olanı, yaşlı olanı, iş-güç sahibi olanı vardır. Fakat yalnız kıldığı zaman, istediği kadar uzatsın.” (Müslim, Salat 183-186; Ebu Davud, Salat 123-124) Hadisleri genel çerçevede düşündüğümüz takdirde imamın namazı uzatmadan kıldırması menduptur. Hatta bazı alimler vacip olduğunu bile beyan etmişlerdir. Tabi ki uzun kıldırmaktan kasıt, namazın erkân ve âdabına riâyet etmemek değildir (Sicistani, 2017). Bu gibi durumlarda Hz. Peygamber (s.a.v) mü’minlerin yeniden namaz kılmaları konusunda uyarmıştır. (Buhârî, imam 15; Tirmizî, salât 110)

İslam cemaate çok büyük önem vermektedir. Dinimizde “Allah’ın yardımı cemaatedir, cemaat rahmettir.” anlayışı vardır. Bu sebeple çocuk, kadın ve erkek toplu şekilde cemaat eşliğinde namaz kılma teşvik edilmiştir. Cemaate zarar verecek davranışlar ise engellenmeye çalışılmıştır. Peygamber Efendimiz (s.a.v) tek başına namaz kılarken isteğe bağlı olarak uzatılmasında sakınca görmezken, cemaatle namaz kılarken kısa tutulmasını tavsiye etmiştir. Çünkü cemaat içerisinde çocukları olan anneler, yaşlılar, zayıflar ve hastalar olabilmektedir (Nevevî, 2014). Yine bir

hadisinde kadın ve çocuklara empatik yaklaşım sergileyerek, şu şefkat dolu sözleri söylemiştir: “Ben (bazen) namaza uzun kılmak niyetiyle başlıyorum. Fakat bir çocuğun ağlayışını duyunca annesinin ona karşı gösterdiği fazla şefkat ve üzüntüden dolayı namazı hafif kıldırıyorum.” (Müslim, Salat 191; Tirmizi, Salat 175) buyurmuştur.

Peygamber Efendimiz (s.a.v) ibadetlerin cemaat halinde yapılmasını istemesinin belirli sebepleri vardır. İbadetleri cemaatle yapma alışkanlığı edinen mü'min kişi diğer Müslümanlar ile daha sıkı iletişim halinde olacağından dolayı toplumsal desteğin daha da farkına varacaktır (Cirhinlioğlu, 2010, s.88). Toplumdaki her statüden insanın bir araya gelmesini sağlayan ibadetler müslümanlar arasındaki sevgi, saygı ve sempatik bağın kuvetlenmesini sağlayacağından, Peygamber Efendimiz (s.a.v) ibadetlerden bıktırıcı söz ve davranışlardan uzak durmuştur (Hökelekli, 2005, s.245-246).

Peygamber Efendimiz (s.a.v) bu davranışı ile cemaate kolaylık sağlamasının yanı sıra ibadetlerde motivasyonun da önemine değinmiştir. Bireyde davranışı yönlendiren ve organize eden yön verici ve aktive edici motifler, tepkilerin yapılmasını belirler. Denilebilir ki davranış bir hedefe yöneldiği takdirde motive sağlanmıştır (Arık, 1996, s.17). Konsantrasyon ve bilinç sayesinde nesne veya düşüncelerden seçilen birisini sahiplenme olarak tanımlanan dikkat, bazı düşünce veya nesneleri ile daha etkili inceleyebilmek için diğerlerinden vazgeçmektir (Solso vd., 2007, s.97).

Namaz kılarken dikkat edilmesi gereken bir diğer husus ise namaz huşû içinde kılmaktır. Mü'min huşû içinde namaz kılabilmesi için zihninde onu meşgul edecek bir düşüncenin olmaması gerekmektedir. Bunun için de birey, namazdan önce yapması gereken işleri yapıp tüm odak noktası ibadet olacak şekilde namaz kılmalıdır. Hz. Peygamber (s.a.v) diğer tüm ibadetlerde olduğu gibi namazda da huşû içinde namaz kılınmasını çeşitli vesileler ile belirtmiştir. Huşû haini zedeleyecek şekilde namaz kılanları ikaz etmiş, bizzat kendisi müminlere örnek olmak adına zihni ve bedeni olarak gaflete sokacak davranışlardan uzak durmuştur (Şener, 1998, s.423). Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v) şu hadiste bu konuya dikkat çekmiştir: “Yemek ortaya konulduğu ve namaz da ikamet edildiği zaman, sizler yemeğe başlayınız (sonra namaz kılınız)” (Buhari, Et'ime 58; Müslim, Mesacid 64) Hadiste belirtilen namaz akşam

namazı olup, yemeğin öne çekilmesindeki amaç ise namaza kalb huzuru ile yönelmektir (Buhari, 2013).

Organizmayı belli bir hedefe doğru yönlendiren etkene güdü (motivasyon) denmektedir. Hayvanların ve insanların davranışlarını yönlendiren de güdüdür (Cüceloğlu, 2008, s.230-231). Hadiste belirtilen durumda açlık güdüsü bireyi yemek yemeye motive eden durumdur (Özarpınar, 2000, s.186). Birey yemek yeme ihtiyacını bastırıp namaz kılmaya niyetlense dahi, ibadet motivasyon eksikliğinden sağlıklı olmayacaktır. Çünkü ihtiyaçlardan bir süre uzak kalan birey mahrum kalacak böylelikle asıl motivasyon ibadetler olacağı yerde yemek yeme ihticacı daha da öne çıkacaktır (Arık, 1996, s.18). Peygamber Efendimiz de (s.a.v) bunu bildiğinden dolayı ümmetine empatiyle yaklaşarak yemek yeme ile ibadetlerin yapılması arasında kalınması durumunda fizyolojik ihtiyaçların karşılanmasını tavsiye etmiştir.

Peygamber Efendimiz (s.a.v) kendisine tebliğ edilen dini mü'minlere anlatmak ve onları bilgilendirmek için birçok yolu kullanmıştır. Bunlardan biri de vaaz vermektir. Vaaz dini konularda cemaat aydınlatmak amacıyla yapılan konuşmadır. Peygamber Efendimiz (s.a.v) cuma ve bayram hutbeleri dışında da namaz sonlarında cemaate vaaz vererek onları bilgilendirmeye çalışmıştır (Cirit, 2002, s.406). Hz. Peygamber (s.a.v) vaaz verirken cemaate empatik yaklaşım sergileyerek onların bedensel, zihinsel ve bilişsel yeterliliklerini dikkate alarak vaaz sıklığını ona göre belirlerdi. Bir gün bir sahabe İbni Mes'ûd (r.a)'a kendilerine her gün vaaz vermesini istedi. İbni Mes'ûd (r.a) ise ona şunları söyledi: "Sizi usandırmamak için her gün vaaz etmiyorum. Nitekim Resûlullah (s.a.v)'de, bıkip usanmayalım diye, dinlemeye istekli olduğumuz günleri kollardı." (Buharî, "İlim", 12) diye cevapladı. Bilginin bireyin gönlünde yer tutup onu hayatında uygulamasının birincil şartı, kişinin karşı tarafı can kulağı ile bıkmadan usanmadan dinlemesinden geçmektedir. Peygamber Efendimiz de bunu bilincinde olduğu için, ashabının kendisini dinlemekten büyük haz duyduğunu bildiği halde onları bıktırıp usandırmamak için sohbetlerine ara verirdi. Nitekim Peygamber Efendimiz (s.a.v) sadece vaazlarında değil sahabeler ile iletişimde empatik bir yaklaşım sergileyerek konuşmasını kısa tutmuştur. Konuşmalarında karşı tarafın anlama kabiliyetini de dikkate alarak ona göre kelimeler seçmeye özen göstermiştir. Böylelikle sahabeler Peygamber Efendimizi (s.a.v) usanmadan pür dikkat bir şekilde dinlemişlerdir (Nevevî, 2014).

Mü'min kişi dini insanlara anlatırken, sözlerinin karşındaki kişilerin gönlünde yer bulması çok önemlidir. Anlatılanları muhatabın can kulağı ile istekli bir şekilde dinleme arzusu dikkate alınmalıdır. Çünkü kalbi ile dinlemeyen kişi görüşte dinliyor gibi görünse de gönül kapıları kapalı olduğu için anlatılanların karşı tarafta değeri yoktur. Bu sebeple Hz. Peygamber (s.a.v) sahabenin kendisini dinlemelerinden zevk aldığını bilse de onlara empatiyle yaklaşp vaazlarını kısa tutmaya özen göstermiştir (Aydın, 2009, s.75).

3.3.2. Empati Eğitimi

Bireyde empatik eğilim anne karnından dünyaya geldiği andan itibaren vardır. Kendisinde olan bu yeteneği ise çocukluk döneminde göstermeye başlar. Çocukluk döneminde gösterdiği bu empatik davranışlar “yarı bencil” ve “kendi merkezli” olduğundan dolayı tam manasıyla empatik davranış kabul edilemez (Ayten, 2013). Daha sonraki süreçte bireyde bulunan bu empatik eğilim, uygun çevresel koşulların oluşmasıyla gelişmektedir. Bunu sağlamanın yolu da kişilere verilecek formal ve informal eğitimlerden geçmektedir. Bu sayede bireyde empatik davranış gelişecek olayları çözümlemede bencillik yerini diğerkâm davranışa bırakacaktır (Çimer, 1998). Hz. Muhammed (s.a.v) bir peygamber olduğu kadar, aynı zamanda bir eğitmendir. Hz. Peygamber mü'minlere temsil görevi gereği empatik davranışlar sergilemekle kalmamış, onlara empati kurmayı adeta öğretmiştir (Macit, 2004). Misal bir gün, genç bir sahabe Peygamber Efendimizden (s.a.v) zina yapmak için izin istemiştir. Orada bulunan diğer sahabeler ise genci susturmaya çalışarak tepki göstermişlerdir. Peygamber Efendimiz (s.a.v) ise gence merhametle yaklaşarak yanına çağırması ve sorduğu sorularla bir nevi empati eğitimi vermiştir. Hz. Peygamber (s.a.v) gence yönelerek: “Yapmak istediğin bu şeyin annene yapılmasını ister misin?” Genç bu soru karşısında cevabı: “Hayır ey Allah'ın elçisi, vallâhi istemem!” olmuştur. Hz. Peygamber şöyle devam etmiştir: “İnsanlar da böyledir. Anneleriyle zina edilmesini arzu etmezler. Peki, kızınla zina edilmesini ister misin?” Genç yine aynı şekilde “Hayır!” cevabını vermiştir. Peygamber Efendimiz konuşmasını şöyle sonlandırmıştır: “İnsanlar da öyledir. Kızlarıyla zina edilmesini arzu etmezler.” Daha sonrasında genç tevbe ederek Hz. Peygamberin (s.a.v) yanından ayrılmıştır (Hanbel, 1413/1992).

Peygamber Efendimiz (s.a.v) burada gence sorduğu sorular ile empatiyi bir eğitim aracı olarak kullanmıştır. Peygamber Efendimiz (s.a.v) gence vicdan muhasebesi yaptırarak “empatik öfke” durumunu ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Gencin

yapacağı davranış sonucunda başkalarına verebileceği zararı hissettirip, aynı duruma kendisini koyduğu zaman hissedeceği duyguları itiraf ettirmiştir. Böylelikle olaya empatik yaklaşan genç, zinanın ne kadar çirkin ve ahlaksızca bir davranış olduğu bilincine varmıştır. Kontrolsüz cinsel dürtüleriyle başa çıkabilmeyi öğrenen genç tövbe ederek oradan ayrılmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v) bu eğitim neticesinde sahabeye empatik düşünme becerisini kazandırmıştır (Kasapoğlu, 2006).

3.3.3. Selamı Yayımak

Selam vermek, muhatabımız olan kişiye değer vermek ona kendisinden zarar gelmeyeceğini beyan etmektir. Selam verdiğimiz kişiye kendisini değerli hissettirerek, selam vererek dolaylı yoldan empati de yapmış oluyoruz (Batar, 2012, s.61). Çünkü selamlaşma “bir sosyal ilişki tarzıdır; insanların bu samimî ve tabîî iletişiminin sonucunda kalplerinin birbirine ısınması ve bireyler arasında sevgi ve saygı temellerinin atılması mümkündür” (Şentürk, 2006, s.578). Peygamber Efendimiz (SAV) şu hadisinde selamın önemine değinmiştir: “Varlığım elinde olan zata yemin olsun ki siz iman etmedikçe cennete giremezsiniz. Birbirinizi sevmedikçe de (gerçek manada) iman etmiş olmazsınız. Ben size, yaptığımız takdirde birbirinizi seveceğiniz bir iş göstereyim mi? Selâmı aranızda yayınız” (Ebu Davud, Edep 130-131) Peygamber Efendimiz (SAV) cennette girmenin ilk şartı olarak iman etmeyi söylerken ardından makbul iman içinse müminlerin birbirini sevmesinden geçtiğini belirtir. Müslümanlar arasında bu sevgi fitilini ateşleyen ise selamdır. Selam sayesinde insanlar birbirilerine daha da yakınlaşacaktır (Nevevî, 2014).

3.3.4. Toplulukta Fısıldayarak Konuşmak

Peygamber Efendimiz (s.a.v) İslam’ın kendisine tebliğ edildiği andan itibaren hem Mekke döneminde hem de Medine döneminde ashâbıyla cemaat halinde sohbet etmek için bütün olanakları kullanmıştır. Mekke döneminde bu misyonu dârülerkam üstlenirken, Medine’ye hicretinden sonra ise Mescid-i Nebi üstlenmiştir. Dârülerkam, Erkam b. Ebü’l-Erkam el-Mahzûmî’ye ait olan ve içerisinde Hz. Peygamberin (s.a.v) ashâb-ı kirâma dini bilgileri öğrettiği, Kur’an okuyup, namazların sonunda da sohbetlerin edildiği bir evdir (Köksal, 1993). Medine döneminde ise sohbet faaliyetleri Mescid-i Nebi bünyesinde yapıldı. Birçok farklı işlevlerde kullanılan Mescid-i Nebi beş vakit namaz kılındıktan sonra Hz. Peygamber (s.a.v) kadın erkek ayrımı yapmaksızın (farklı günlerde olacak şekilde) ashâbına hem dini bilgiler veriyor hem de onların meramlarını dinliyordu. Bu açıdan bakıldığında zaman mescid sadece namaz

kılmak için değil sohbet için de kullanıldığını görüyoruz. Günümüzde kaybolan bu sünnetin yaşatılması tüm imam hatiplerin görevidir (Ağırman, 2007).

Peygamber Efendimiz (s.a.v) her ortamda ashabıyla sohbet ederken, toplum içerisinde sohbet adabıyla ilgili öğütler vermiştir. Nitekim bir hadisinde toplum içerisinde fısıldayarak konuşmanın uygunsuz ve empatik yaklaşıma ters olduğunu belirtmiştir. İlgili hadiste Peygamber Efendimiz (s.a.v) şöyle buyuruyor: “Üç kişi bir arada bulundukları zaman, bunlardan ikisi, üçüncüyü bırakıp da gizli konuşmasınlar” (Buhari, İsti’zan 45; Müslim, Selam 36) Üç kişinin bulunduğu bir toplumda iki kişinin aralarında gizliden konuşmanın yasak edilmesindeki amaç üçüncü kişiyi o konuşmaya katmamakla tahkir ettiklerini sanması veyahut da aleyhinde konuşuyorlar düşüncesine kapılmasıdır (Sicistani, 2017).

Allah Te’âlâ gizli konuşmayı şu ayet ile kınamış ve yasaklamıştır: “(O tür) gizli konuşmalar ancak şeytandandır...” (Mücadele, 58/10) Buradaki gizli konuşmak fısıldaşmak demektir. İslamiyet’in ilk yıllarında İslâm düşmanları bir araya gelir ve gizli gizli bir şeyler fısıldaşırdı. Yasaklanmasına rağmen bu davranışlarına devam etmişlerdir. Aynı şekilde Peygamber Efendimiz (s.a.v) de üç kişinin bulunduğu bir ortamda iki kişinin fısıldaşarak konuşması, o toplumda soğukluğa ve güvensizliğe sebep olacağını belirtmiştir. Resûl-i Ekrem Efendimiz (s.a.v), İslam muâşeret kurallarında böyle bir davranışın yeri olmadığı için yasaklamıştır (Nevevî, 2014).

3.3.5. Ölen Kişinin Yakınlarını Teselli Etme

Arapça’da mevt, vefât, helâk gibi kavramlarla kullanılan ölüm “hayatın sona ermesi” demektir. Genel manada ise “ruhun bedenden ayrılması suretiyle kişinin maddî hayat kaynağını yitirmesi” olarak tanımlanmaktadır. (Gürkan, 2007) İslami literatürde ölüm ise Allah’ın görevlendirdiği meleklerle aracılığıyla ruhun bedenden ayrılması denebilir. Kur’an’da ölüm yaşatmanın karşıtı imâte ve teveffî kavramları ile geçmektedir (Topaloğlu, 2007).

Ölüm her canlının başına gelen kaçınılmaz bir gerçektir. (Âl-i İmrân, 3/185) Ölüm insanın başına geldikten sonra geriye bıraktıkları üzerinde derin bir üzüntüye neden olmaktadır. Peygamber Efendimiz (s.a.v) de bunun bilincinde olarak yakınları ölen ashabına karşı empatiyle yaklaşp onları teselli ederek acılarını hafifletmeye çalışmıştır. Cabir (r.a), Uhud savaşında şehit edilen babası Abdullah İbni Amr İbni Harâm için çok üzölmüş ve ağlamaya başlayınca Hz. Peygamber (s.a.v) bu durumu

karşısında tepkisiz kalmıştır. Ancak halası Fatıma binti Amr (r.a) da ağlamaya başlayınca, Hz. Peygamber: “Ona ağlıyor musun? Siz onu kaldırıncaya kadar melekler kanatlarıyla onu gölgelendirip duracaklar” (Buhari, Cihad 20) buyurmuştur. Peygamber Efendimiz (s.a.v) buradaki sözü ile Cabir (r.a)’ı teselli etmek isterken hem de Abdullah’ın üstün mertebeli bir şehit olduğunu bundan dolayı ağlamak değil sevinmenin daha uygun olacağını belirtmiştir. Çünkü meleklerin başına toplanmaları Allah’ı ona cenneti müjdelemesi içindir (Nevevî, 2014).

Ölüm herkesin başına gelebilecek bir durum olsa da bireyin bunu kabullenmesi duygusal olgunlaşmanın belirtisidir. Matem durumu, yakını ölen kişinin şiddetli bir acı çekmesi ve bunu dışa vurması denebilir. Yas ve matem halindeki bireyler olayın şokunu atlattıktan sonra ölen kişiye özlem duyarak depresyon geçirmektedirler. Bireyin depresyondan çıkabilmesi ise arkadaş ve ailenin fiziksel ve ruhsal desteğinden geçmektedir (Onur, 1995, s.268-269). Hadisten de anlaşılabacağı üzere insanların acılarını hafifletmenin yolu onlara empatik yaklaşım sergileyerek yanında olduğunun hissettirilmesidir. Nitekim hissedebilmek insani pek çok özelliğin temelini oluşturur. Diğerkam olmak kalp işidir çünkü birey karşıdaki insanla özdeşim kurmakla kalmayıp onun yaşadıklarını kendi içinde hissetmesi kalbî bir durumdur. Diğerkam olmak anlamaktan ziyade hissetmektir (Tongar, 2017, s.50-52).

3.3.6. Bağışlacı ve Affedici Olmak

İnsan hata yapmaya ve nefsine göre hareket etmeye meyilli güçsüz bir varlıktır. (Rum, 30/54) Allah Te’âlâ kulunun bu özelliğini bildiğinden dolayı tevbe kapısını kapatmadan, her mü’minin hatasından pişman olup samimi bir şekilde tevbe etmesini tavsiye etmektedir. Allah Te’âlâ Kur’an-ı Kerim’de: “De ki (Allah şöyle buyuruyor): “Ey kendi aleyhlerine olarak günahta haddi aşan kullarım! Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin. Allah (dilerse) bütün günahları bağışlar; doğrusu O çok bağışlayıcı, çok merhametlidir.” (Zümer, 39/53) buyurmuştur. Bu ayet, Allah’ın rahmet ve affının insanda yeise düşmeye izin vermeyecek kadar geniş olduğunun müjdesini vermektedir. Aynı zamanda Allah’ın insanları bağışlarken belli bir kıstasa tabi tutmadığının da açık bir şekilde göstergesidir (Karaman vd., 2020).

İslam’ın temel kaynağı olan Kur’an-ı Kerim’de, insanlar Allah’tan ve insanlardan af dilemeye ve affetmeye teşvik edildiğini görüyoruz. Aynı zamanda affetmeyi başarabilen insanların mükafatlandırılacağı da belirtilmiştir. (Şura, 42/40)

Affetmenin sonunda bir ödülün olması aslında, bağışlamanın söylenmesi kolay uygulanması zor bir erdem olduğunun da göstergesidir. Çünkü empatik yaklaşım ve fadâkârlık gerektiren bu eylemi yaparken karşı tarafın yaptığı haksızlığın, zulmün, iftiranın sîneye çekilip öfkeyi ve intikam duygusunu bir kenara alıp hiçbir şey olmamış gibi davranmak çok zordur (Gezgin, 2019). Esasen affetmede yapılan suçu unutmak veya olmamış gibi davranma yoktur. Suçluya karşı olan kin ve nefretten vazgeçme vardır (Ayten, 2009). Affedecek kişinin bu anlayışa sahip olmasındaki birincil şart ise affedilecek kişiye samimi bir empatik yaklaşım sergileyerek onu anlamaya çalışmasıdır.

Peygamber Efendimiz (s.a.v) birçok hadisinde mü'minlerin birbirlerini affetmesi yönünde tavsiyeleri olmuştur. Muâviye İbni Hakem İslâmiyet'i geç kabul ettiğinden dolayı namazda konuşulmamasını öğrenmediği için namaz kılan bir sahabe "*elhamdülillah*" deyince o da "*yerhamükellah*" diye dua ettiğini gören diğer sahabeler uyluklarına vurarak uyarmıştır. Olaydan sonra Hz. Peygamber (s.a.v) Muâviye'yi yanına çağırarak, onun yaptığı yanlış yargılamak yerine empatiyle yaklaşp affetmiştir. Devamında ise Peygamber Efendimiz (s.a.v) Muâviye'nin yaptığı bu hatanın ona ders olması amacıyla namazın adap kurallarını öğretmiştir (Nevevî, 2014).

3.3.7. Ticarete Dürüstlük ve Empati

Kâr amacı güdülerek yapılan mal mübadelesine ticaret, bu faaliyetleri yapanlar ise tâcir olarak isimlendirilir. (Kallek, 2012) İslam gerek ayetlerle (Nisâ, 4/29) gerekse Hz. Peygamberin (s.a.v) hadisleri ile helal yollarla yapılan ticareti teşvik etmiştir. Nitekim Peygamber Efendimiz (s.a.v) bir hadisinde: "Rızkın onda dokuzu ticarettedir." (Suyuti, 2014) buyurarak ahlaklı yapılan ticaretin meşru olduğunu açıkça beyan etmektedir. Allah Te'âlâ Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyurmaktadır: "...Hâlbuki Allah alım satımı (ticareti) helâl, faizi ise haram kılmıştır..." (Bakara, 2/275) Sözleşmeye dayanan, arada ölçüler dahilinde yapılan değiş tokuş işleminin ardından gelen kârın faiz ile karıştırılmaması gerektiği ve helal olduğu ayette belirtilmiştir. Burada belirtilen kâr ise İslam hukukunun şartlarını sağlayacak şekilde halis olmak zorundadır (Yazır, 1979).

Allah Te'âlâ ölçü ve tartıda adaletli olunması gerektiğini birçok ayette belirterek, uymayanların ise cezalandırılacağını açıkça uyarmıştır. Nitekim şu ayette:

“Eksik ölçüp tartanların vay haline! Onlar, insanlardan ölçerek bir şey aldıklarında tam ölçerler. Onlar, insanlardan ölçerek bir şey aldıklarında tam ölçerler. Onlar, o büyük gün için -insanların âlemlerin rabbinin huzuruna çıkacakları gün için- diriltileceklerini akıllarına getirmiyorlar mı?” (Mutaffifin, 83/1-6) buyurmuştur. Allah Te’âlâ “...diriltileceklerini akıllarına getirmiyorlar mı?” buyurarak adeta ticarete eksik ölçüp tartanları tehdit etmektedir. Çünkü ölçü ve tartı İslam’da çok önemli bir konuma sahiptir. İnsanın olduğu yerde her daim ticari faaliyetler olagelmıştır. Bunun adil olarak sağlanması ise insanın vicdanına dayanmaktadır (Râzî, 2014). Aynı zamanda Allah Te’âlâ empati eksikliğinin oluşturabileceği olumsuz sonuçlara değinmiştir. Kendileri söz konusu olunca adil, başkaları söz konusu olunca adaletten uzaklaşmanın çirkinliği belirtilmektedir (Ağırman, 2006). Nitekim Medyen halkı ölçü ve tartıda hilekarlık yaptıkları için Allah Te’âlâ onları hak yoluna çevirmek için Hz. Şuayb’ı peygamber olarak göndermiştir. Hz. Şuayb onları: “Ey kavmim! Allah’a kulluk edin; sizin O’ndan başka tanrınız yoktur. Size rabbinizden açık bir delil gelmiştir. Artık ölçüyü tartıyı tam yapın, insanların mallarının değerini düşürmeyin, düzene sokulduktan sonra yeryüzünde bozgunculuk yapmayın. Eğer inananlar iseniz bunlar sizin için daha hayırlıdır.” (A’raf, 7/85) diyerek uyarsa da kavmi onu dinlemeyip helâk olmuştur (Hûd, 11/94).

Ticari faaliyetlerde adil olmak için öncelikle mü’min kişinin dürüst bir kişiliğe sahip olması gerekmektedir. İnsanları kandırmayan ve onlara empatik yaklaşım sergileyen birey her daim alışverişlerinde adaleti sağlayacaktır. Nitekim ölçü ve tartının doğru olması, hak ve adalet fikriyle ruh doğruluğunu neticesidir. Ölçü ve tartıyı doğrultacak olan ancak odur. Kalp ve vicdanlarında, insaf, adalet, doğruluk ve imanı beslemeyenler doğru aletle ölçerken bile hile yapmaktan kendini alamazlar. Bu sebepten ötürü başkalarına karşı empati kurmayanlar onların haklarını kendi hakları gibi tutmayanlar, adalet duygusunu taşımadıkça hileye her zaman bulaşırlar (Yazır, 1979). “Bir milletin iman, ahlak ve adalet duygusu kendisini imalat ve ticaret hayatında belli eder. İmalat ve ticaret hayatımız ahlakımızın ve adalet duygumuzun belirtileridir” (Yeniçeri, 1968, s11).

Ebu Hureyre (r.a)’dan rivayet edilen şu hadiste Peygamber Efendimiz (s.a.v) ticarete hile ve kandırmanın yeri olmadığını açıkça belirtmektedir: Hz. Peygamber bir ekin yığınının uğrayıp elini elini daldırdığında bir ıslaklık hissetti. Ve oradaki satıcıya yönelerek: “Ey ekin sahibi! Bu ne?” diye sordu. Bunun üzerine satıcı: “Ey Allah’ın

resulü! Ona yağmur isabet etti.” diye cevap verdi. Resulullah (s.a.v.): “O ıslak kısmı insanlar görsün diye ekinin üstüne koysaydın ya! Aldatan benden değildir” (Müslim, İman 164; Tirmizi, Büyü 74) buyurdu. Hadis, malı satabilmek için sahtekarlıkla malı değerli göstermenin caiz olmadığını belirtiyor. Doğru olan malın içi dışı her yerinin aynı kalitede olmasıdır. Peygamber Efendimiz sahtekarlık yapanın “...benden değildir.” diyerek, bizim yolumuza, ahlakımıza, ilmimize, amelimize ve güzel gidişatımıza uygun olmayıp başka bir yol üzere olduğunu belirtiyor (Buhari, 2013). Kısaca mü'min kişi ticaretlerinde empatik yaklaşım sergilediği takdirde alırken de satarken de karşındakini düşünerek hareket eder. Yapmaya niyetleneceği haksızlığın kendisine yapıldığı takdirde yaşayacaklarını tasavvur ederek adaletli olmaya çalışır (Gezgin, 2019).

3.3.8. Hayvanlara ve Doğaya Karşı Empatik Yaklaşım

Allah Te'âlâ, Peygamber Efendimiz (s.a.v)'e ithafen, “Ve seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik.” (Enbiyâ, 21/107) buyurmaktadır. Hz. Peygamber (s.a.v) tüm insanlığa gönderilmiş bir rahmettir. Alemlere rahmet olarak gönderilmesinin sonucu olarak, insanların birbirlerine, hayvanlara, bitkilere ve ekolojik dengeye karşı merhamet göstererek korumayı tavsiye etmektedir (Karaman vd., 2020, s.704). Peygamber Efendimiz (s.a.v) gerek davranışları ile gerekse sözleri ile hayvanlara ve doğaya karşı empatiyle yaklaşp onların da bir canının olduğunu düşünerek merhamet edilmesini tavsiye etmiştir. Kişinin karşısındaki varlığın niteliğine göre iki farklı empati kurma biçimi vardır. Birincisi, karşımızdaki eğer bir insansa, empatik iletişim kurma neticesinde karşı taraftan geri dönüt alma vardır. Diğerinde ise sadece insanları değil hayvanları, bitkileri ve eko-sistemi kapsayan; bireyin geri dönüt alamadığı empatidir (Ağırman, 2006, s.28).

Peygamber Efendimiz (s.a.v) hayvanlara karşı her zaman merhametle yaklaşarak, onlara karşı empatik davranış sergilemiştir. Nitekim şu hadiste Hz. Peygamber (s.a.v) bir gün ensardan bir adamın bostanına girdi. Bir de ne görsün, bir deve! Resulullah'ı (s.a.v) görünce inledi, gözlerinden yaşlar aktı. Bunun üzerine Peygamber (s.a.v) onun yanına gelip kulak kökünü okşadı, hayvan da sakinleşti. Peygamber Efendimiz ‘Bu devenin sahibi kimdi’ diye sordu. Ensar’dan bir genç gelip devenin kendisinin olduğunu söyledi. Hz. Peygamber (s.a.v) o gence ‘Allah’ın, seni kendisine sahip kıldığı şu hayvan hakkında Allah’tan korkmuyor musun? Gerçekten bu hayvan senin kendisini aç bıraktığını ve yordüğünü bana şikâyet ediyor’ buyurdu.”

(Ebu Davud, Cihad 44) Hadis-i şerif gösteriyor ki hayvanları güçlerinin yetmediği işlerde kullanmak, aç ve susuz bırakmak Allah'ın gazabına ve Hz. Peygamber (s.a.v)'in de azarlamasına mucip olduğunu belirtmektedir (Sicistani, 2017).

Peygamber Efendimiz (s.a.v) başka bir hadisinde kurbanlık hayvanların da bir canlarının olduğunu düşünerek onlara acı çektirmeden kesecek bıçakla yapılmasını tavsiye etmiştir:

“Allah Teâlâ her varlığa iyi davranılmasını emretmiştir. Öyleyse canlı bir varlığı öldürmeniz gerektiğinde, bu işi can yakmayacak şekilde yapın. Bir hayvanı boğazlayacağınız zaman, ona eziyet vermeyecek güzel bir şekilde kesin. Bu işi yapacak olan kimse bıçağını iyice bilesin, hayvana acı çektirmesin.” (Ebû Dâvûd, Edâhî 11; Tirmizî, Diyât 14)

Peygamber Efendimiz (s.a.v) hayvana empatik yaklaşarak, onun acı çekmesini engellemek için gerekli önlemlerin alınmasını tavsiye etmiştir. Alemlere rahmet bir peygamberin ümmetine yakışan da O'nu gibi her canlıya şefkat ve merhametle yaklaşmaktır (Nevevî, 2014).

İnsan ömrünün sağlıklı bir şekilde idame edebilmesi için yaşadığı çevrenin temiz ve sürdürülebilir olmasından geçmektedir. İnsan dışında diğer canlı varlıkların da hayatlarının devamı için temiz bir doğa gereklidir. Bu temiz doğanın sürdürülebilir şekilde bir sonraki nesillere aktarılması da yine insana bağlıdır. İnsanoğlu bunun bilincine vararak, gelecekteki nesillere empatiyle yaklaşım doğaya zarar vermeden koruyarak devamlılığını sağlamalıdır. Bunun birincil şartı ise doğayı sevmekten geçiyor. Buradaki sevmekten kasıt sevilene karşı olumlu bir katkı sağlamaktır (Ağırman, 2006, s.50). Peygamber Efendimizin şu hadisi gerçek manada gerçek sevgiyi özetlemektedir: “Elinizde bir ağaç fidanı varsa, kıyamet kopmaya başlasa bile eğer onu dikecek kadar zamanınız varsa onu mutlaka diki.” (Hanbel, 1413/1992) Başka bir hadisinde ise, “Bir Müslüman bir ağaç diker veya ekin eker de ondan bir insan veya kurt-kuş yerse, bu o Müslüman için sadaka olur.” (Buhârî, Hars 1) buyurarak bir ağacın veya ekinin onlarca canlıya hayat olduğunu belirtmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken husus kıyamet anında bile ağaç dikmedeki amaç dünyaya meyil değil bilakis Allah'ın emrini yerine getirerek kıyamet gününe kadar devam edecek sadaka sevabına nail olmaktır (Nevevî, 2014).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Peygamber Efendimizin (s.a.v) buyurduğu üzere: “Her doğan çocuk fitrat üzere doğar.” (Buhari, Tefsir-i Rûm, 2) İnsan dünyaya geldiği andan itibaren, davranışlarına yön verecek çeşitli duygulara sahiptir. Doğuştan gelen bu duygular fitridir, ancak aile ve sosyal çevrenin etkisiyle gelişerek değişime uğrar. Bu tezde toplumdan kendini soyutlayarak, aşırı bireyselliğe düşen insanların kurtuluşunu ve mutluluğunu sağlayacak olan ahlâki erdemlerin oluşmasına zemin hazırlayan empatik yaklaşım konusu, Kur’an ve Sünnet ışığında açıklanmaya çalışılmıştır.

Empati, her dönemde popüler psikolojinin konusu olmuş, bu konuda üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Rogers’ın şu tanımı genellikle kabul görmüştür: “Empati, bir kişinin kendisini karşısındakinin yerine koyarak olaylara onun bakış açısıyla bakması, o kişinin duygularını ve düşüncelerini doğru olarak anlaması, hissetmesi ve bu durumu ona iletmesi sürecidir” (Rogers, 1970 ve 1983, s.64) olarak tanımlamıştır.

Empati, insanı anlamanın temelini teşkil eden sevgi ve merhamet duygularına dayanır. Ahlaki ilkelerin benimsenmesini ve uygulanmasını teşvik eden Kur’an-ı Kerimde empatik yaklaşımlara da yer verilmiştir. Kur’an’da geçen ayetlerde, empati birçok duygu ile ilişkilendirilerek sağlıklı bir empatik yaklaşımın nasıl yapılması gerektiği konusunda bilgiler verilmiştir. Bu bilgiler sayesinde birey çevresindekilerle ilişkisinde karşı tarafın da hislerini dikkate alarak sağlıklı iletişim kurabilir. Hz. Peygamber de Kur’an’ın tebliğcisi ve uygulayıcısı olarak insanlarla ilişkilerinde empatik yaklaşımın çeşitli ve güzel örneklerini sunmuştur.

Kur’an-ı Kerim ve Hz. Peygamber’in sünnetinde görülen empatik yaklaşımlar incelendiğinde, ortaya çıkan sonuçlar şunlardır:

- Bireyler birbirlerine karşı empatik yaklaşım sergilediği takdirde, toplumda önemli bir konuma sahip olan; yardımlaşma, fedakârlık, diğerkâmlık ve adalet gibi değerlerin gelişmesine olumlu katkı sağlamaktadır.
- Empatik yaklaşımla hareket eden bireyler, kendisinde bulunan bencillik duygusunu törpüleyerek diğer insanlarla iletişiminde; sevgi, kardeşlik, birlik ve beraberlik artmaktadır.

- İnsanların kendilerini değerli ve toplum içerisinde bir statüsünün olduğunu hissetmesinde de empatik yaklaşımın rolü büyüktür.
- Kur'an- Kerim'de Allah Te'âlâ "Müminler ancak kardeşirler..." (Hucurât, 49/10) buyurarak mü'minlerin kendileri dışındakilerden de sorumlu olduğunu belirtmiştir. Bu düşünce ile onların sıkıntılarıyla hemhâl olunması, açların doyurulması, yoksulun giydirilmesi ve yetimin de hakkının korunması konusunda tavsiyelerde bulunmuştur.
- Kur'an-ı Kerim'deki ayetlerde geçen empatik ifadeleri ve tavsiyeleri Peygamber Efendimiz (s.a.v) tebliğ, tebyin ve temsil görevi gereği, dini insanlara açıklayarak aynı zamanda hayatında uygulayarak mü'minlere bir nevi psikolog gibi yaklaşmıştır.
- Kur'an-ı Kerim'de ve Hz. Peygamberin (s.a.v) sünnetinde geçen empatik ifadelerin, bireyde bulunması gereken; merhamet, sevgi, adâlet, vicdân, hoşgörü, affetme, yardımlaşma ve îsâr gibi ahlâki değerler ile doğrudan ilişkili olduğu görülmüştür.
- Kur'an-ı Kerim'de bulunan mesel ve kıssaları okuyan birey, oradaki kişilerle empati kurarak karşısına çıkabilecek sorunlara karşı çözümler üretebilir.
- Kur'an-ı Kerim ve Peygamber Efendimizin (s.a.v) sünnetinde aile içindeki; anne-baba, kardeş ve akrabalarla sorunların çözümünde aynı zamanda onlarla iletişimde empatik yaklaşımın önemini vurgulayan birçok ayet ve hadis tespit edilmiştir.
- Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamberin (s.a.v) sünnetinde aile dışında bulunan; komşulara, yetime, hastaya ve engellilere karşı da empatiyle yaklaşım onların maddi manevi ihtiyaçlarını gidermenin her mü'minin görevi olduğu belirtilmiştir.

KAYNAKÇA

- Acar, H. (2013). Mali Bir İbadet Olarak Kurbanın Hükmü. *Ekev Akademi Dergisi*(7), 75-91.
- Açıkel, Y. (2010). Hadisler Işığında Görme Engelliler ve Bazı Öneriler. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II(25), 15-44.
- Ağırman, C. (2006). İdeal Bir Davranış Biçimi Olarak Empati ve Hadislerde Empati Örnekleri. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(2), 23-56.
- Ağırman, C. (2007). Fert ve Toplumun Yetim Öksüzlere Karşı Sorumlulukları. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VII(2), 9-30.
- Ağırman, M. (2007). Hz. Peygamber'in Mescidde Yaptığı Sohbetler. *Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*(27), 99-123.
- Ahatlı, E. (2007). "Oruç: İrade ve Sabır Eğitimi", *İslam'a Giriş, Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*. (B. Erul, Dü.) İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Akdoğan, A. (Ankara 2009, Temmuz-Ağustos-Eylül). Şehirleşme Sürecinde Komşuluk İlişkileri ve İslam. *Diyanet İlmi Dergisi*, XLV(3), 103-124.
- Akın, H. (2008). *Sahih-i Müslim Muhtasar*. İstanbul : Karınca ve Polen Yayınları.
- Akkoyun, F. (1987). Empatik Eğilim ve Ahlaki Yargı. *Psikoloji Dergisi*, 6(21), 91-97.
- Akyüz, İ. (2014). İslam'da Dini Pratiklerin Toplumsal Dayanışmaya Etkisi. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 461-482.
- Alpay, A. (2009). *Yakın İlişkilerde Bağışlama: Bağışlamanın; Bağlanma, Benlik Saygısı, Empati ve Kıskanlık Değişkenleri Yönünden İncelenmesi*, (YYLT). Ankara: AÜ, SBE, Psikoloji (Sosyal Psikoloji), ABD.
- Altun, M. (2017). *İslami Bir Değer Empati*. İstanbul : ARK Kitapları.
- Apaydın, H. Y., Bardakoğlu, A., Dönmez , İ., Erkal, M., Yücel, İ., Uludağ, S., . . . Kılavuz, A. (2013). *İlmihal "İman ve İbadetler"* (Cilt I). Ankara: Türk Diyanet Vakfı.
- Arı, A. (2013). "Yetim". *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 43, s. 501-503). içinde İstanbul: TDV Yayınları.
- Arık, İ. A. (1996). *Motivasyon ve Heyecana Giriş*. İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Arkonaç, O. (1999). *Psikiyatr Sözlüğü*. İstanbul: Nobel Tıp Kitapevleri.
- Askalânî, İ. H. (2020). *Fethu'l-Bari/Sahih-i Buhari Şerhi*. (B. Eryarsoy, & H. Aldemir, Çev.) İstanbul: Polen Yayınları.
- Aslan, Ö. (2005). *Kur'an ve Hoşgörü*. İstanbul: İlahiyat Yayınları.

- Atar, F. (2007). "Nikâh". *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 33, s. 112-117). içinde İstanbul: TDV Yayınları.
- Aydın, A. R. (2009). Öğretmen Öğrenci İlişkilerinde Empati ve Öğretmenlerin Rol Modelliği Üzerine. *Din*, IX(4), 75-84.
- Aydın, M. Â. (1989). "Aile". *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 2, s. 196-200). içinde İstanbul: TDV Yayınları.
- Ayten, A. (2009). Affedicilik ve Din: Affetme Eğilimi ve Dindarlıkla İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma. *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 111-128.
- Ayten, A. (2013). *Empati ve Din*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Ayyıldız, T., Konuk Şener, D., Kulakçı, H., & Veren, F. (2012). Zihinsel Engelli Çocuğa Sahip Annelerin Stresle Baş Etme. *Ankara Sağlık Hizmetleri Dergisi*, 11(2), 1-12.
- Bahadır, A. (2002). *İnsanın Anlam Arayışı ve Din, Logoterapik Bir Araştırma*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Batar, Y. (2012). "Empati"Düşünme Yoluyla Merhamet Eğitimi- Kur'an ve Hz. Peygamberin Uygulamaları Işığında". *Diyanet İlim Dergisi*, IV(I), 43-66.
- Batar, Y. (2013). Bir Öğretim Yöntemi Olarak Emsâl'l-Kur'an. *İslami İlimler Dergisi*, VIII(1), 323-346.
- Bayar, M. (Nisan 2011). İslam Âile Hukukunda Karı-Koca Arasında Meydana Gelen Anlaşmazlıklara Önerilen Çözümler. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*(V), 87-111.
- Baymur, F. (1994). *Genel Psikoloji*. İstanbul: İnkilap Kitapevi.
- Bilgiz, M. (2007). *Kur'an Açısından Vicdan ve Değeri*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Bilmen, Ö. N. (1997). *Kur'anı Kerimin Türkçe Melai Alisi ve Tefsiri*. İstanbul: Nesa Yayın Grubu.
- Buhârî, E. A. (1407/1866). *Kitâbu't- Târîhi'l- Kebir*. Beyrut: Dâru'l- Fikr.
- Buhârî, E. A. (2002). *Ebû Abdillâh Muhammed b. Gsmâil el-Buhârî*. (A. F. Yavuz, Çev.) Ankara: Alperen Yayınları.
- Buhari, M. b. (1981). *Camiû's- Sahih* (Cilt 1-8). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Buhari, M. İ. (2013). *Sahih-i Buhari ve Tercemesi*. (M. Sofuoğlu, Çev.) İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Can, A. (2013). Kur'an ve Sünnet Işığında Komşuluğun Yeri. *KSÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*(21), 203-244.
- Canan, İ. (1992). *Kütüb-i Sitte*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Cerir'üt-Taberi, E. C. (2019). *Taberî Tefsiri*. İstanbul: Sağlam Yayınevi.

- Cerrahoğlu, İ. (1993). Kur'an-ı Kerim'in Öngördüğü Adâlet Esasları. *Diyanet İlmi Dergisi*, 29(2), 17-30.
- Ceylan, D. (2017). Vicdan Kavramına Psikolojik ve Dini Yaklaşımlar. *İktisat Sayısı*(3), 185-199.
- Cirhinlioğlu, F. G. (2010). *Din Psikolojisi*. Ankara: Nobel Yayıncılık,.
- Cirit, H. (2002). "Vaaz". *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 42, s. 404-407). içinde İstanbul: TDV Yayınları.
- Covey, S. R. (2009). *Etkili İnsanların 7 Alışkanlığı*. (O. Deniztekin, & F. Nayır Deniztekin, Çev.) İstanbul: Varlık Yayınları.
- Cüceloğlu, D. (2002). *'Keşke'siz Bir Yaşam İçin İletişim Donanımları*. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Cüceloğlu, D. (2008). *İnsan ve Davranışı Psikolojinin Temel Kavramları* (17. b.). İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Cüceloğlu, D. (2016). *İçimizdeki Çocuk*. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Cüceloğlu, D. (2019). *Yeniden İnsan İnsana*. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Çağrııcı, M. (1988). "Adalet". *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt I, s. 341-343). içinde İstanbul: TDV Yayınları.
- Çağrııcı, M. (1988). "Riya". *TDV İslam Ansiklopedisi* (s. 137-138). içinde İstanbul: TDV Yayınları.
- Çağrııcı, M. (2000). "İnfâk". *TDV İslam Ansiklopedisi* (s. 289-290). içinde İstanbul: TDV Yayınları.
- Çağrııcı, M. (2002). "Kibir". *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 25, s. 562-563). içinde Ankara: TDV Yayınları.
- Çağrııcı, M. (2002). "Komşuluk". *TDV İslam Ansiklopedisi* (s. 157-158). içinde İstanbul: TDV Yayınları.
- Çağrııcı, M. (2009). "Sıla-i Rahim". *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 37, s. 112-113). içinde İstanbul: TDV Yayınları.
- Çakan, İ. L. (1994). Güçsüz Hakkını Alamazsa. *Altınoluk Dergisi, Aralık*(106), 5.
- Çimer, Ö. (1998). *Çeşitli Meslek Gruplarında Çalışan Kişilerin Empatik Eğilimleri*. Konya: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Damon, W. (1983). *Social and Personality Development: Infancy through Adolescence*. New York: W. W. Norton & Company.
- Dâvûd, S. b.-S. (1394/1974). *es-Sünen*. Humus.
- Demir, O. (2013). "Vicdan". *DİA Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (s. 100-102). içinde İstanbul: TDV Yayınları.

- DİYKB. (2020, 05 12). <https://fetva.diyanet.gov.tr/>. Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı: <https://fetva.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/323/dizlerinde-rahatsizligi-olanlarin-sandalyede-namaz-kilmasi-caiz-midir-?enc=QisAbR4bAkZg1HImMxXRn5PJ8DgFEAoa2xtNuyterRk%3d> adresinden alındı
- Doğan, M. (2016). Engelli Çocuğa Sahip Ebeveynler ile Sağlıklı Çocuk Sahibi Ebeveynlerin Dinî Başa Çıkma, Umut ve Sabır Düzeylerinin Karşılaştırılması. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(4), 3014-3245.
- Dökmen, Ü. (2001). *Sanatta ve Günlük Yaşamda İletişim Çatışmaları ve Empati*. İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Dölek, A. (2010). Hadîsler Işığında Akrabalarla İletişim Kurmak ve Sosyal Yardımlaşmada Akrabalık Hakkını Gözetmek. *C.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIV(2), 33-56.
- Draz, M. A. (2012). *Kur'an'a Giriş*. (S. Akdemir, Çev.) Ankara: Otto Yayınları.
- Duman, M. Z. (1989). *Kur'an-ı Kerim de Adab-ı Muaşeret Kuralları*. İstanbul: Tuğra Neşriyat.
- Erdem, E., Şahin, H., & Aydoğdu Demir, R. (2020). *Hikmetin 40 Kapısı "40 Hadis 40 Yorum"*. Ankara: DİB Yayınları.
- Ergül, A. (2000). *Kur'an ve Sünnet'te Kalbi Hayat*. İstanbul: Altınoluk Yayınları.
- Erken, M. (2009). *Empati Becerisinin Ahlaki Davranışlar üzerindeki Etkisi, Yüksek Lisans Tezi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Esed, M. (1997). *Kur'an Mesajı*. (C. Koytak, & A. Ertürk, Çev.) İstanbul: İşaret Yayınları.
- Eyüboğlu, İ. Z. (1995). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Ferâhîdî, H. b. (1408/1988). *Kitâbu'l-'Ayn*. ((. M.-M.-İ. Samrâi), Dü.) Beyrut: Muessesetu'l- Âlemi li'l-Matbuât.
- Fırat, E. (1986). Bir Eğitim Problemi Olarak Cinsiyet Eğitimi. *DEÜİF İlahiyat Fakültesi Dergisi*(III), 19-28.
- Fromm, E. (1994). *Erdem ve Mutluluk*. (A. Yörükân, Çev.) İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ftanzoi, S., Davis, M., & Young, R. (1987). The effects of private self-consciousness and perspective taking on satisfaction in close relationships . *Journal of Personality* , 1584-1594 .
- Geçioğlu, A. R. (2016). Hac İbadetine Psikolojik Bir Yaklaşım. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I(16), 219-243.
- Gezgin, A. G. (2019). *Kur'an'a Göre Empatik Anlayış*. İstanbul: Rağbet Yayınları.

- Goleman, D. (2003). *Duygusal Zeka* (23 b.). (B. Yüksel, Çev.) İstanbul: Varlık Yayınları.
- Güç, A. (2013). "Kurban". *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 26, s. 433-435). içinde İstanbul: TDV Yayınları.
- Güler, İ. (2010). Vicdanın Kendini Kandırma Halleri Olarak Vicdansızlık. I. *Uluslararası Bilim, Ahlak, Sanat Bağlamında Çağdaş İslam Algısı* (s. 101-108). Samsun: Eskiye.
- Gürkan, S. L. (2007). "Ölüm". *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 34, s. 32-34). içinde İstanbul: TDV Yayınları.
- Gürses, İ. (2017). *Dindarlık ve Kişilik* (2. b.). Bursa: Emin Yayınları.
- Gürüz, D., & Temel Eğinli, A. (2008). *İletişim Becerileri Anlamak Anlatmak Anlaşmak*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Hanbel, A. b. (1413/1992). *el- Müsnet*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Hastings, P. D., Zahn-Waxler, C., & McShane, K. (2006). "We Are, By Nature, Moral Creatures: Biological Bases of Concern for Others". M. Killen, & J. Smetana içinde, *Handbook of Moral Development* (s. 483-516). Lodra: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Hauser, P., & Howel Crawand, A. (2003). "Disabilities and Development", *Handbook of Psychology, Developmental Psychology*, (ed.)I rving B. Weiner, Donald K. Freedheim. Canada: John Wiledy Sons.
- Hinde, R. A. (1974). *Biological Bases of Human Social Behaviour*. USA: McGraw-Hill.
- Hökelekli, H. (2005). *Hayati Hökelekli*. Ankara : TDV Yayınları.
- İbn Mâce, E. A.-K. (1373/1953). *es-Sünen*. Mısır.
- İHH. (2021, Nisan 18). *Yetim*. İHH: <https://www.ihh.org.tr/yetim> adresinden alındı
- İsfahânî, R. (1412/1992). *Müfredatu Elfâzı 'l Kur'an* (1.Baskı b.). (A. D. (Tahk. Safvân, Dü.) Beyrut: Daru'l-Kalem, Dımaşk, Dâruş-Şamiyye.
- İsfahânî, R. (1986). *el-Müfredât fî Ğarîbi 'l-Kur'ân*. İstanbul: Kahraman Yayınları.
- İsfahânî, R. (2012). *el-Müfredât*. İstanbul: Çıra Yayıncılık.
- Kahveci, A. (2012). J.J. Rousseau'da Ahlâkî Vicdan ve Değeri. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*, 12(1), 205-213.
- Kallek, C. (2012). "Ticaret". *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 41, s. 134-144). içinde İstanbul: TDV Yayınları.
- Kara, M. (Bahar 2014). Kur'an Kıssalarında Konu ve Kapsam Merkezli Bir Analiz. *İslamî İlimler Dergisi*, 9(1), 69-102.
- Karaca, F. (2016). *Dini Gelişim Psikolojisi*. Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık.

- Karagöz, İ. (2000). İnsanın Dine Olan İhtiyacı ve Din ve Vicdan Hürriyeti. *Diyanet İlim Dergisi*, 36(3), 89-106.
- Karagöz, İ. (2003). “Kur’ân’ın Engellilere Yaklaşımı”(yayınlanmamış tebliğ). *Ülkemizde Engelliler Gerçeği ve İslâm (sempozyum)*. Ankara: DİB.
- Karaman , H., & Akgün , S. (2008). Empati Becerileri Eğitiminin Okul Öncesi Dönemdeki Çocukların Empati Becerilerine ve Sorun Davranışlarına Etkisi. *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi*, 15-23.
- Karaman, H., Çağrııcı, M., Dönmez, İ., & Gümüş, S. (2020). *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Karataş, B. (1984). *Araştırma Teknikleri*. İstanbul.
- Kardâvi, Y. (1993). *Sünneti Anlamada Yöntem*. (B. Erul, Çev.) Kayseri: Rey Yayınları.
- Kasapoğlu, A. (2006). Empati ve Sempati Olgusuna Vurgu Yapan Bazı Ayetler. *Bilimname*, X(1), 33-61.
- Kesîr, İ.-i. (2015). *Muhtasar İbn-i Kesir Tefsiri*. (S. Kocabaş , Çev.) İstanbul: Karınca & Polen Yayınları.
- Keskin, S. P. (2011). *Çocuklarla Doğru İletişim*. Boyut Yayıncılık.
- Kırbaçlıoğlu, M. (1998). *İslam Düşüncesinde Sünnet*. Ankara: Okul Yayınları.
- Kışlak, Ş. T. (2002, Nisan-Haziran). Empati ve Demografik Değişkenlerin Evlilik Uyumu İle İlişkisi. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* , II(5).
- Koç, S. (2004). *İletişimde Ustalaşmak*. İstanbul: Kuraldışı Yayıncılık.
- Koçak, S. (2009). Kur’ân’da Mesellerle Anlatımın Eğitim Açısından Değeri. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 187-215.
- Koçyiğit, T. (1998). *Hadis Usulü*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Köknel, Ö. (2005). *Kaygıdan Mutluluğa Kişilik*. İstanbul: Altın Kitaplar Basımevi.
- Köksal, M. (1993). "Dârülerkam". *TDV İslam Ansiklopedisi* (s. 520-521). içinde İstanbul: TDV Yayınları.
- Kutub, S. (2014). *Fîzılâl-ıl Kur'an*. (B. Karlığa, İ. Şengüler , & M. Saraç, Çev.) Ankara: Beyan Yayınları.
- Kuzâî, M. b. (2016). *Hadis Kıvılcımları Şihâbu’l-Ahbâr Tercümesi*. (A. Yardım, Çev.) İstanbul: Damla Yayınevi.
- Long, E., & Angera, J. (1999). Understanding the one you love: A longitudinal assessment of an empathy training program for couples in romantic relationships. *Family Relations*, 235-243.

- Mâce, M. İ.-i. (2012). *Sünen-i İbn-i Mace Tercüme ve Şerhi*. (H. Hatiboğlu, Çev.) İstanbul: Kahraman Neşriyat.
- Macit, Y. (2004, Ağustos). Hz.Muhammed'in Bazı İletişim İlkeleri. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 271-303.
- Macit, Y. (2006). *İletişimde Model olarak Hazreti Muhammed*. İstanbul: Yeni Akdemi Yayınları.
- Metin, H. (2000, Şubat). İslam'da Tevazu. *Dyanet Aylık Dergi*(110), 63-65.
- Metin, H. (Bahar 2011). Empatik İletişim ve Yönetişim. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*(32), 177-204.
- Muslim, E.-H. M. (1413/1992). *Sahîhi Muslim* (Cilt I-V). İstanbul: Çağrı Yayınları, Dâru Sahnûn.
- Nesaî, E. '. (1965). *es-Sünen*. Mısır.
- Nevevi, İ. (1981). *Riyazü's Salihin*. (H. Erdem, & K. Burslan , Çev.) Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Nevevî, İ. (2014). *Riyâzü 's-Sâlihîn "Peygamberimizden Hayat Ölçütleri"*. (M. Y. KANDEMİR, İ. ÇAKAN, & R. KÜÇÜK, Çev.) İstanbul: Erkam Yayınları.
- Onur, B. (1995). *Gelişim Psikolojisi Yetişkinlik Yaşlılık Ölüm*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Öğüt, S. (1996). "Fidye". *TDV İslam Ansiklopedisi* (s. 55-57). içinde İstanbul: TDV Yayınları.
- Özafşar, M. E. (Dü.). (2013). *Hadislerle İslam*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Özarpınar, Y. (2000). *Yılmaz Özarpınar*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Özbek, M. F. (2004). Toplumsal Yaşamda Empati. *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, Ocak-2004(1), 1-16.
- Özbuğday, Ş. (2001). Toplumda Yardımlaşma ve Dayanışma Ruhunu Canlı Tutan İbadet: Kurban. *Diyanet Aylık Dergisi*(123), 36-45.
- Özer, S. (2015). İslam ve Diğer Medeniyetlerin Engelliye Bakışı. *Bilimname*, XXVIII(1), 55-65.
- Özgüven, İ. E. (2000). *Evlilik ve Aile Terapisi*. Ankara: PDREM Yayınları.
- Öztürk, M. (Adana 2004). Kur'an, Kitâb-ı Mukaddes ve Sümer Mitolojisinde Hâbil-Kâbil Kıssası. *ÇÜİFD*, IV(1), 147-164.
- Paçacı, İ. (2007). *Dini Terimler Sözlüğü, Oruç*. (İ. Karagöz, Dü.) Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Râzî, F. (2014). *Tefsîru-l Kebîr*. (S. Yıldırım, S. Kılıç, & L. Cebeci, Çev.) İstanbul: Huzur Yayınevi.

- Reardon, B. A. (2001). *Hogörü: Barışa Açılan Kapı*. (N. Ziyal, Çev.) Ankara: TİHAK Yayınları.
- Rogers, C., & Akkoyun, F. (2019). Empatik Olmak, Değeri Anlaşılmamış Bir Varoluş Şeklidir. *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)*, 16(1), 103-124.
- Rousseau, J. J. (2002). *Emile*. (M. Baştürk, & Y. Kızılçim, Çev.) Erzurum: Babil Yayınları.
- Sabuni, M. A. (2016). *Safvetü't Tefasir*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Sancaklı, S. (2006). Hz.Peygamber'in Engellilere Karşı Bakış Açısının Tespiti. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VI(2), 37-72.
- Sancaklı, S. (Haziran 2006). Hadislede Yaşlılık Olgusunun Değerlendirilişi. *Cumhuriyet Fakültesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X(1), 49-71.
- Sayar, K., & Bağlan, F. (2011). *Koruyucu Psikoloji Çocuk Eğitiminde Duygusal Rehberlik*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Sayar, K. (2008). *Ruh Hali* (4. b.). İstanbul: Timaş.
- Saygılı, S. (2015). *Strese Son*. İstanbul: Elit Yayınları.
- Schopenhauer, A. (1997). *Aşkın Metafiziği*. (S. Hilav, Çev.) İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Seyyar, A. (2002). *Sosyal Siyaset Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Sibicky, M. E., Schroeder, D., & Dovidio, J. (1995). Empathy and Helping: Considering the Consequences of Intervention. *Basic and Applied Social Psychology*, 435-453.
- Sicistani, E. d. (2017). *Sünen-i Ebu Davud Terceme ve Şerhi*. İstanbul: Şamil Yayıncılık.
- Solso, R. L., Maclin, M., & Maclin, O. (2007). *Bilişsel Psikoloji*. (A. Ayçiçeği, Çev.) İstanbul: Kitapevi Yayıncılık.
- Stilwell, B. M. (2001). *Empathy And Moral Development: Implications For Caring And Justice Journal Of The American Academy Of Child And Adolescent Psychiatry*. Gale Group May.
- Suyuti, İ. (2014). *El Camiu's Sağır*. (S. Avcı, Çev.) Serhat Yayınları: İstanbul.
- Şener, M. (1998). Huşû. M. Şener içinde, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 18, s. 422-423). İstanbul: TDV Yayınları.
- Şentürk, H. (2002). Psikolojide Empati Kavramı ve Hz.Peygamber'in Bazı Hadisleri. *Kutlu Doğum Sempozyumu (Tebliğler)* (s. 157-160). Isparta: SDÜİF yayınları.
- Şentürk, H. (2006). İletişim Psikolojisi Açısından İslâm'ın Bazı Ahlakî Davranış ve Değerlerin Analizi. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 19(4), 575-581.

- Şentürk, H. (2009). *İbadet Psikolojisi: Hz.Peygamber Örneği* (3. b.). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Şentürk, H. (2013). *İslami Hayatın Psikolojik Temelleri*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Şentürk, H. (2020). *Eğitim Psikolojisi* (2. b.). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Taberânî, A. b. (2019). *Mu'cemu's-Sağir*. İstanbul: Hüner Yayınevi.
- TDK. (1998). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tezcan, M. (2007). Kur'an'ın Bedensel Engellilere Yaklaşımı. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 137-186.
- Tirmizi, E. ' . (1965). *es-Sünen*. Mısır.
- Tongar, H. K. (2017). *Fitrat Pedagojisi* (12. b.). İstanbul: Hayy Kitap.
- Topaloğlu, B. (2007). İslamda Ölüm. B. Topaloğlu içinde, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 34, s. 34-35). İstanbul: TDV Yayınları.
- Trommsdorff, G. (1995). Person-Context Relations as Developmental Conditions for Empathy and Prosocial Action : a Cross-Cultural Analysis. T. A. Kindermann, & J. Valsiner içinde, *Development of person-context relations* (s. 113-146). New Jersey: Erlbaum.
- Tubbs, S. L. (1974). *Human communication: An interpersonal perspective*. New York: Random House.
- Tutar, K. (2016). *Ekonomi ve Çalışma Hayatı Terimler Sözlüğü*. Ankara: Memur-Sen Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2000). *Ahlak*. İstanbul: Ülken Yayınları.
- Vedâ Hutbesi . (2012). TDV içinde, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (s. 591-593). İstanbul: TDV.
- Wach, E. (2013). *Learning About Qualitative Document Analysis*. IDS Practice Papers in Brief.
- Yargıcı, A. (2019, Mayıs 29). *Sevgi, Empati ve Oruç*. [www.risalehaber.com: https://www.risalehaber.com/sevgi-empati-ve-oruc-21118yy.htm](https://www.risalehaber.com/sevgi-empati-ve-oruc-21118yy.htm) adresinden alındı
- Yaşaroğlu, K. (21-22 Nisan 2012). Kin ve Nefreti Sevgiye Dönüştüren Erdem: Affetmek. *Hz.Peygamber Kardeşlik Ahlâkı ve Kardeşlik Hukuku Sempozyumu* (s. 231-247). Ankara 2012: DİBY.
- Yaşaroğlu, M. (2006). "Namaz". *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 32, s. 350-357). içinde İstanbul: TDV Yayınları.
- Yavuz, K. (2013). *Günümüzde İnancın Psikolojisi* . Ankara: Boğaziçi Yayınları.
- Yavuz, K. (İstanbul 1986). Din Psikolojisinde Metod Meselesi ve Yeni Gelişmeler. *AÜİF Dergisi*(7), 158-160.

- Yavuzer, H. (1996). *Çocuk Psikolojisi*. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Yazır, E. M. (1979). *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat, Haznedar Ofset.
- Yeniçeri, C. (1968). İslam'da Ölçü ve Tartı. *İslam Medeniyeti Dergisi*, II(13), 11-13.
- Yiğit, Ş. Z. (2014, eylül 15). *Kadın ve Aile*. Kurban İbadetine Psikolojik Bakış: <https://www.kadinveaile.com/kurban-ibadetinde-psikolojik-bakis/> adresinden alındı
- Yitik, A. İ. (2007). "Oruç". *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 33, s. 414-416). içinde İstanbul: TDV Yayınları.
- Yüksel, A. (2004). Empati Eğitim Programının İlköğretim Öğrencilerinin Empatik Becerilerine Etkisi. *UÜEFD*(17), 341-354.
- Yürüşen, M. (1996). *Liberal Bir Değer Olarak Ahlâki ve Siyâsi Hoşgörü*. İstanbul: YKY Yayınları.
- Zeyd, N. H. (2015). Kur'an'da Adalet Kavramı ve Güncel Değeri. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, XV(3), 245-264.